

НИШ
РАТНА ПРЕСТОНИЦА СРБИЈЕ
1914/1915

Ниш, 2014.

Издавач: Народни музеј Ниш

Главни и одговорни уредник: Славиша Поповић

Аутори изложбе и каталога:

Бојана Нешић, кординатор

Марина Влаисављевић

Небојша Озимић

Ивана Груден Милентијевић

Рецензент: мр Радоје Костић

Аутор поставке: Оливера Николић

Техничка припрема каталога: Жељко Цајић

Дизајн и припрема за штампу: Дејан Ринчић

Конзервација предмета:

Миле Симић,

Драгана Ишљамовић

Валентина Миловановић

Сузана Живковић

Александра Цајић

Лектор: Миљана Ђорђевић

Превод на енглески језик: Ивана Карацић

Превод на француски језик: Иван Јовановић

Штампа: Атлантис, Ниш

Тираж: 500 примерака

Изложба је реализована под покровитељством
Министарства културе и информисања Републике
Србије

Народни музеј у Нишу, придружујући се обележавању јубилеја 100 година почетка Првог светског рата, организује изложбу „Ниш - ратна престоница Србије 1914/1915“.

Циљ изложбе је да се укаже на место Ниша у тим историјским годинама, посебно имајући у виду значајне политичке одлуке али и стваралаштво уметника и књижевника, рад државних органа, полет мобилизације и општу подршку ратним напорима.

Када смо пре неког времена почели да припремамо изложбу чији је каталог пред Вама, постојала је неизвесност како ћемо пројекат реализовати с обзиром да за овај период српске историје нема пуно грађе. Ипак, захваљујући нашим драгим колегама и сарадницима успели смо у томе те се овом приликом захваљујемо:

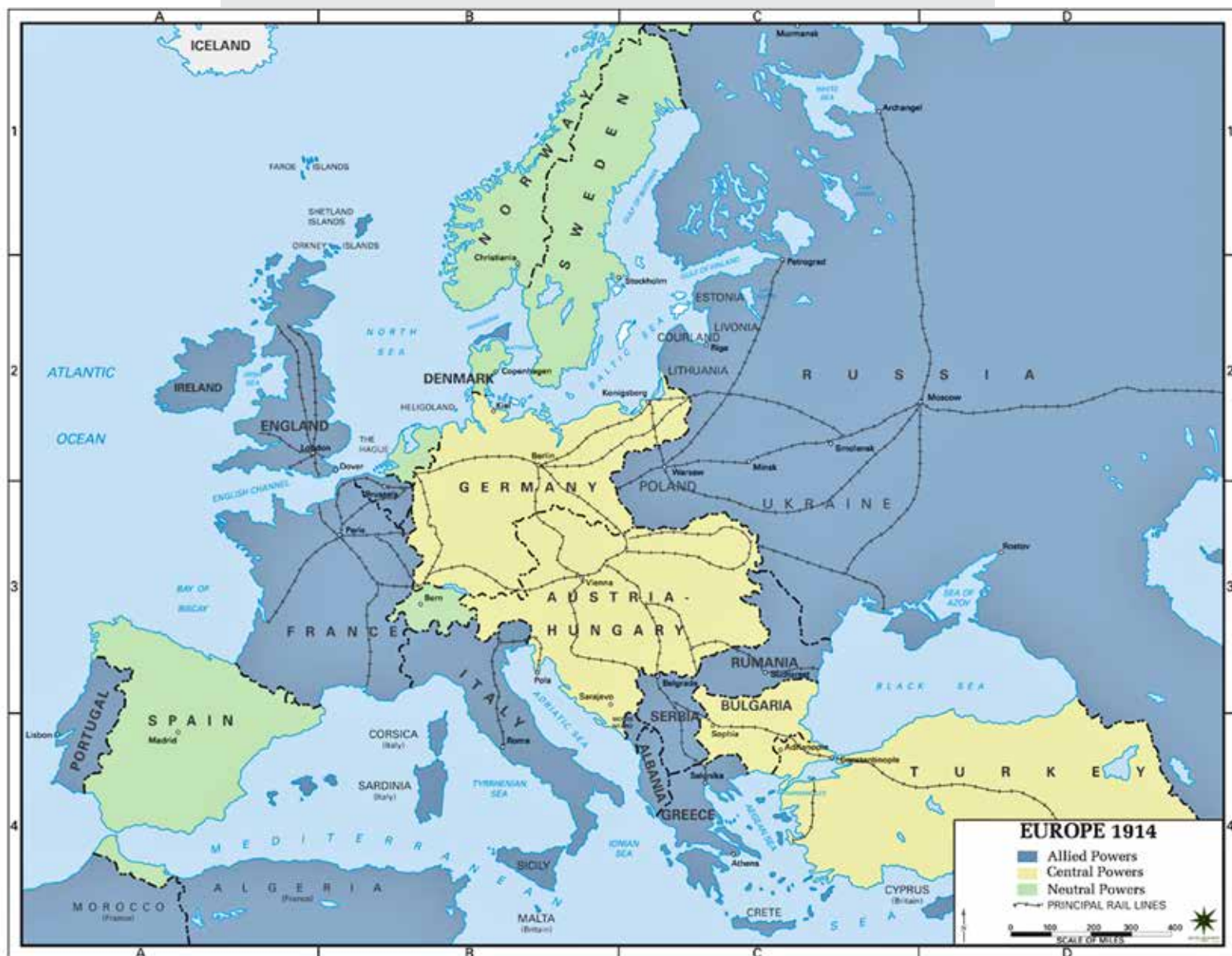
Архиву Југославије, Архиву САНУ, Историјском архиву Ниш, Народној библиотеци Србије, Народној библиотеци Стеван Сремац Ниш, Универзитетској библиотеци Никола Тесла Ниш, Војном музеју, Историјском музеју Србије, Музеју науке и технике, Железничком музеју, Народном музеју Лесковац, Југословенској кинотеци, пројекту „Албум сећања на наше претке из Првог светског рата“, Михајлу Поповском, Венциславу Бошковићу, Љиљани Кречковић, Мирјани Миловановић, Славици Поповић Филиповић, Бобану Јанковићу, Владимиру Пекићу, Браниславу Тикићу, Александару Динчићу ...

Посебну захвалност дугујемо господину Горану Ђирићу на уступљеним фотографијама из његове богате колекције.

Бојана Нешић

СРБИЈА НА ПОЧЕТКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Европа и свет на почетку новог века

Велики рат 1914-1918. представља крај једне етапе велике трке у којој се свет нашао с краја XIX и почетком XX века. Европа је постала превише мала за потребе великих сила и великих капитала те је била неопходна прерасподела територија, колонија и интересних сфера. Најзначајнији учесници ове трке биле су САД и Немачка, Енглеска и Француска у Европи. Оне су располагале са 75% светске индустријске производње и 80% светског финансијског капитала. Русија, Аустроугарска и Италија, биле су слабије развијене и у зависном положају те су им биле дужници, војнополитички савезници, сировинске базе, индустријска тржишта и војностратегијска и политичка упоришта. У таквом положају биле су и неразвијене балканске земље: Србија, Црна Гора, Румунија, Бугарска и Грчка¹.

Промена поретка, од монополистичког до империјалистичког капитализма довела је до бржег индустријског развоја, веће централизације и концентрације производње и капитала и до стварања монополистичких савеза, што је условило огромне промене у односима економских и војнополитичких снага у свету. То се одразило на снажно заоштравање односа између великих сила у борби за нову поделу света и то нарочито између Немачке и Енглеске, као главних конкурената на светским тржиштима и у расподелу колонија.

¹ Група аутора, Први светски рат I, *Србија и Црна Гора*, Цетиње, 1975, 6 (у даљем тексту, Група аутора, *Први светски рат*)

У овој трци главну улогу је преузела Немачка, имајући план да створи огромну империју чији би командни центар био немачки Рајх, територијално проширен у Европи.² Експанзија је, преко Аустроугарске ишла према Русији, преко Балкана према Малој Азији и преко Јадрана према Средоземљу и Блиском истоку. Због тога је Немачка, претендујући на њихове поседе, против себе изазивала велике силе: Енглеску, Француску и Русију, које су морале да спречавају немачке освајачке намере.

Оваква ситуација довела је до стварања два војнополитичка блока империјалистичких држава:

- Блок Централних сила или Тројног савеза, коме припадају Немачка, Аустроугарска и Италија, који је био на снази од 1882. да би у току рата остао назив, али не и чланство јер Италија прво проглашава неутралност а затим прилази Антанти, док у блок централних сила приступају Турска и Бугарска;

- Блок Тројног споразума или Антанте коме припадају: Енглеска, Француска и Русија, формиран 1907. године и проширен током Великог рата јер му приступају Италија, Румунија, Белгија, Србија, САД.

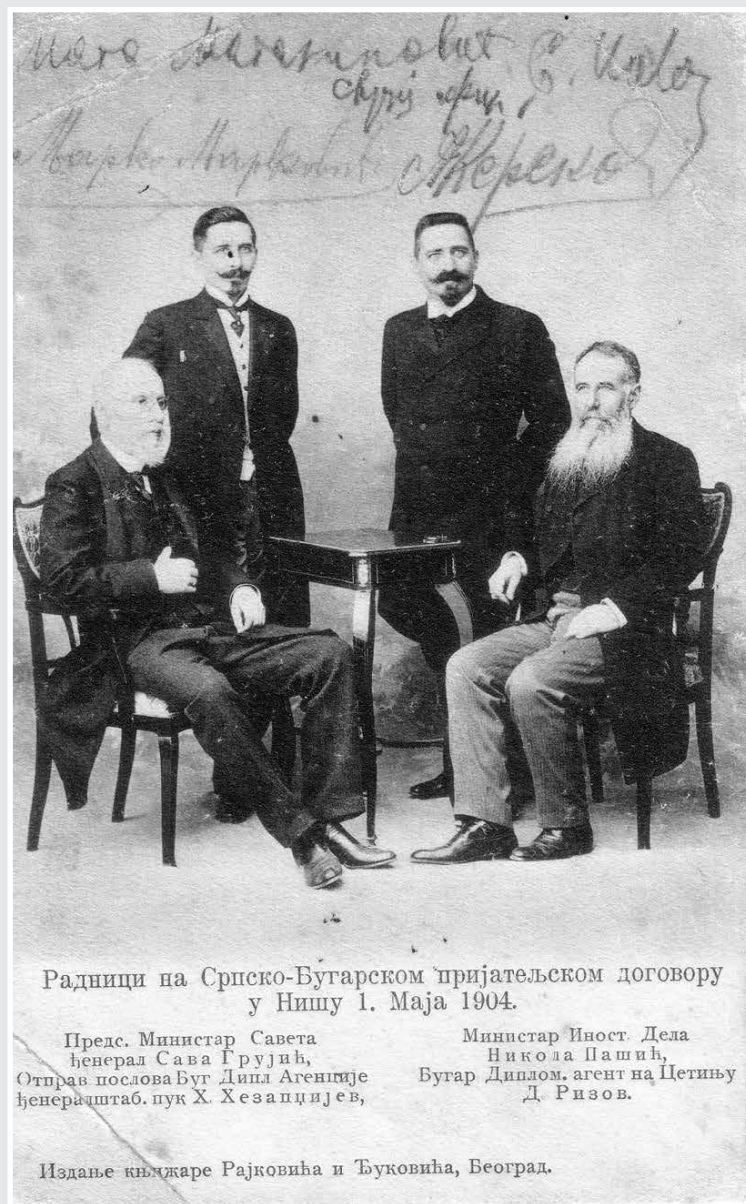
За остварење својих намера, Немачка је чекала повољан спољнополитички моменат као и унутрашњу спремност да започне рат са Русијом и Француском а можда и са Енглеском. Аустроугарска, њен природни савезник, била је ту као инструмент политике према Балкану, а Србија је пак била први и главни камен

² Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984, 52 (у даљем тексту: А. Митровић, *Србија*)

спотицања у остваривању немачко-аустроугарског продора према Солуну и Блиском истоку. Зато је Немачка, у првој деценији XX века, „држала леђа” Аустроугарској у политици према Србији, која је, према проценама вођства у Бечу, све више ометала функционисање Двојне монархије.

Балканско полуострво 1878-1914, АСАНУ

Приликом договарања проширења на Црну Гору, српско-бугарског пријатељског споразума од 12. априла 1904. (прив.кол. Г. Ђирић)

Srbija od 1804. do 1919.

Кратка предисторија сукоба из 1914.

Историја догађаја који су претходили уласку Србије у Први светски рат почиње Берлинским конгресом 1878. када је Србија заокружила своју територију, признањем од стране великих сила, области ослобођених у последњем рату против Турака.³ Битан догађај је окретање спољне политике Србије према Аустроугарској, с обзиром да је Русија подржала санстефанску Бугарску,⁴ чиме је изневерила свог савезника. Кнежевина, а од 1882. Краљевина Србија ће све до 1903. кроз династију Обреновића водити претежно аустрофилску политику⁵. Сменом династија након мајског преврата 1903. курс српске политике се поново окреће, тако да ће се и Петар и Александар Карађорђевић углавном ослањати на Русију и Француску.

Аустроугарски напори да се Србија елиминише као фактор сметње њеним претензијама према Солуну и Малој Азији не престају ни у једном моменту.

Године 1906. извршиће на Србију другу врсту напада, ући ће са Краљевином у економски сукоб, тзв. *царински* или *свињски* рат, који ће трајати до

3 Кнежевина Србија је након Берлинског конгреса (13.9-13.7. 1878) добила признање независности и округе: Нишки, Топлички, Врањски и Пиротски.

4 Санстефанским миром од 3. марта 1878. је завршен турско – руски рат и створена Велика Бугарска од територија данашње Македоније, делова Србије до Ниша, Албаније и грчке Македоније. Стварању ове државе противила се Аустроугарска а уговор је претходио Берлинском конгресу

5 Након Берлинског конгреса, кнез Милан се окреће Аустроугарској, која је подржала Србију на конгресу, склапа са њом трговински уговор и Тајну конвенцију 1881. која је нарушавала државну независност и превише везала Србију за монархију а са друге стране донела јој је неке предности, међу њима проглашење Краљевине, изградњу железнице и окретање политичког курса према југу где ће касније доћи до територијалних проширења.

Анексија Босне и Херцеговине, карикатура Иона Калема 1909, репродукција, ИМС

1911. Због српског царинског уговора са Бугарском,⁶ Царевина је у јануару 1906. забранила увоз и транспорт стоке, живине и пољопривредних производа из Србије. На ово је Србија одговорила истом мером и увела максималне царине на робу из Аустроугарске а онда се окренула тражењу нових тржишта за пласман своје робе. Царински рат је за Србију значио потпуно ослобођење од економске и политичке потчињености Двојној монархији и преломни моменат у привредном развоју јер од тог периода почиње привредни полет земље, јачање њених унутрашњих снага, пораст међународног угледа.⁷

Следећа етапа у затезању односа између Србије и Аустроугарске је тзв. *Анексиона криза* која је усталасала целу европску јавност.

Наиме, искористивши Младотурску револуцију⁸ и проглашење самосталности Бугарске 7. октобра 1908. године, Аустроугарска је, противно уредбама Берлинског конгреса и без претходног споразума са великим силама,⁹ објавила анексију Босне и Херцеговине.

⁶ У политици Аустроугарске, стално је постојала тенденција да се спречи било каква врста савеза између балканских држава, нарочито су били осетљиви на спајање Србије и Бугарске, обе под патронатом и у интересној сфери Русије која би на тај начин ојачала на Балкану. Приговори су уложени и када је 1904. склопљен Пријатељски уговор између Србије и Бугарске који су потписали краљ Петар I и кнез Фердинанд и касније, преко Царинског рата до Балканског савеза из 1912. Тенденција Аустроугарске је била да Србију стално покушава да завади са свим суседима и на тај начин је изолује и ослаби.

⁷ Група аутора, *Први светски рат* I, 21

⁸ Младотурска револуција одиграла се 1908. године а изазвана је незадовољством због стања у држави и владавине султана Абдула Хамида II. Група прозападних официра је преузела власт, донела устав и прогласила начело „Отоманско царство Отоманима“. Цео процес промене система није био једноставан и дошло је до проливања крви. Револуцијом је Турска покушала да препороди себе саму и тако учини излишним програм реформи туђих држава на свом подручју, као и друга посредовања са стране.

⁹ Мандат за освајање БиХ, Русија је дала Аустроугарској 1877.

Анексија је у Србији изазвала велико узнемирење, револт и љутњу. Народ је био спреман за борбу, спаљиване су аустроугарске заставе. Организовани су Народна одбрана¹⁰ и разна удружења, чији је циљ био да се, на различите начине, народ припреми за кризне ситуације, али и да се буди национални дух. Све акције владе су, на жалост, биле без икаквог ефекта. Русија, која је такође иступала против анексије, на дипломатском пољу поражена и условљена претњом отвореног рата, морала је да се повуче и призна анексију, као и Влада Србије марта 1909, али је овај догађај оставио дубоки траг и усмерио будуће акције ка великом сукобу.

У спољној политици Влада Србије је дуго отворено показивала претензије ка Македонији и Косову и Метохији, који су крајем XIX века остали неослобођени. Користећи ситуацију насталу након Младотурске револуције и ослабљеност Османског царства због сукоба са Италијом, балканске државе су предузеле мере да Турке коначно протерају са Балканског полуострва. С обзиром на то да ниједна није била довољно снажна, балканске државе се удружују и организују за заједничка дејства. Тако је током 1912. настао Балкански савез,¹¹ чије ће чланице у јесен 1912.

¹⁰ Народна одбрана је организована 23.10.1908. као израз тежње свих снага државе да се ставе у службу вишег националног циља. Циљ је био да она постане база за прикупљање и организацију добровољачких одреда. По завршетку Анексионе кризе, мења своја начела и наставља борбу кроз мирнодопске принципе: школовањем, трговином, привредом, витештвом, општом едукацијом народа. У јулском ултиматуму 1914. Аустроугарска тражи укидање ове организације јер се сматрало да су њени чланови учествовали у припреми атентата. Једна струја се издвојила и од ње је формирано удружење „Уједињење или смрт“

¹¹ Балкански савез, који су формирале Србија, Црна Гора, Грчка и Бугарска, заснивао се на три двојна споразума: споразум између Србије и Бугарске - споразум између Србије и Црне Горе - споразум између Бугарске и Грчке, мада су одређене споразуме склопиле и Грчка и Србија, и Грчка и Црна Гора, и Црна Гора и Бугарска. Сваки двојни савез имао је тзв. политичку и војну конвенцију. Војна конвенција се

Насловна страна Малог журнала поводом аустроугарске анексије Босне, ИМС

Политика, 26. септембар 1912. године, НБС

покренути Први балкански рат. Након победа српске војске у биткама код Куманова и Битоља, Македонија је била ослобођена. Ускоро су савезничке снаге заузеле Једрене, Јањину и Скадар, а грчка морнарица остварила предност на мору. Мир је потписан 30. маја 1913. у Лондону, на интервенцију великих сила. Турска се одредбама мира обавезала да балканским савезницама преда све територије западно од линије Енос – Мидија, као и Крит и острва у Егејском мору. Велике силе, а нарочито Аустроугарска, исфорсирале су настанак Албаније као независне државе,¹² на штету Србије, Црне Горе и Грчке. Одредбама Лондонског уговора није била задовољна ни једна савезница, поготову Србија и Црна Гора јер је признањем Албаније Србија остала без излаза на Јадран, Црна Гора без Санџака, док је подела Македоније такође била незадовољавајућа.

Ово незадовољство поделом освојених турских подручја, посебно Македоније, довело је до Другог балканског рата (29. јун – 10. август 1913. године), овога пута упереног против Бугарске. Сукоби су почели је 29. јуна 1913. године нападом бугарских снага на српску војску на реци Брегалници и 30. јуна на грчке снаге на подручју Солуна. Након победа код Брегалнице

односила на распоред и усклађивање војних снага на ратишту између две државе, а политичка конвенција се односила на поделу новоослобођене територије. Суштину уговора чинио је споразум између Србије и Бугарске потписан 13. марта 1912. којим је Србија признала Бугарској право на области северно и северозападно од Родопа и Шар планине. За област између ових граница предвиђена је неутралност а у случају било каквог сукоба између савезница, посредовање руског цара. Грчко – бугарски споразум потписан је 29. маја и предвиђао је ограничене ратне циљеве. Црна Гора је приступила савезу, обавезала се да прва почне операције против Турске и октобра са Србијом потписала војну и политичку конвенцију о свестраној сарадњи у рату, заједничким операцијама у Санџаку и црногорском походу на Скадар. 12 Независност Албаније је проглашена у Валони, 28.11.1912. године.

и Кукуша, савезнице су 8. јула 1913. године објавиле рат Бугарској. У рат су ушле и Румунија и Турска те се бугарска позиција компликује. Примирије је потписано 31. јула, а питања територија су решена споразумима из Букурешта и Цариграда. Бугарска је изгубила већину територија задобијених у Првом балканском рату, укључујући Добруцу, већи део Македоније, Тракије и егејске обале, са изузетком луке Дедегач. Србија је постала доминантна сила на Балкану, а Грчка је добила Солун и његову околину заједно са већим делом обале западне Тракије.

Након балканских ратова, Краљевина је територијално значајно проширена и састојала се из тзв. преткумановске Србије¹³ и „нових области” које су обухватале већи део Санџака, Косова и Вардарске Македоније. Заузимала је површину од 87.800 км² и имала 4.129.638 становника: Срба, Македонаца, Албанаца, Турака, православаца, католика и муслимана. „Нове области” су Прокламацијом о присаједињењу 7. септембра 1913. придружене Краљевини и започета је организација власти. У лето 1914. у овим областима је још увек правно-политички владао режим ванредног стања¹⁴, а питања око њиховог изједначења и начина управе у овим областима, била су један од разлога сукоба између политичара као и владе и црнорукаца. Регент Александар је 25. децембра 1914. објавио потпуну једнакост становништва нових области са Србима из

13 Област површине око 54.000км² и преко 3 милиона становника, Нове области око 33.000км² и 1,5 милиона становника; према: Андреј Митровић, *Србија*, 87

14 Андреј Митровић, *Србија*, 88

СРПСКОМ НАРОДУ,

[illegible]

ПЕТАР СР

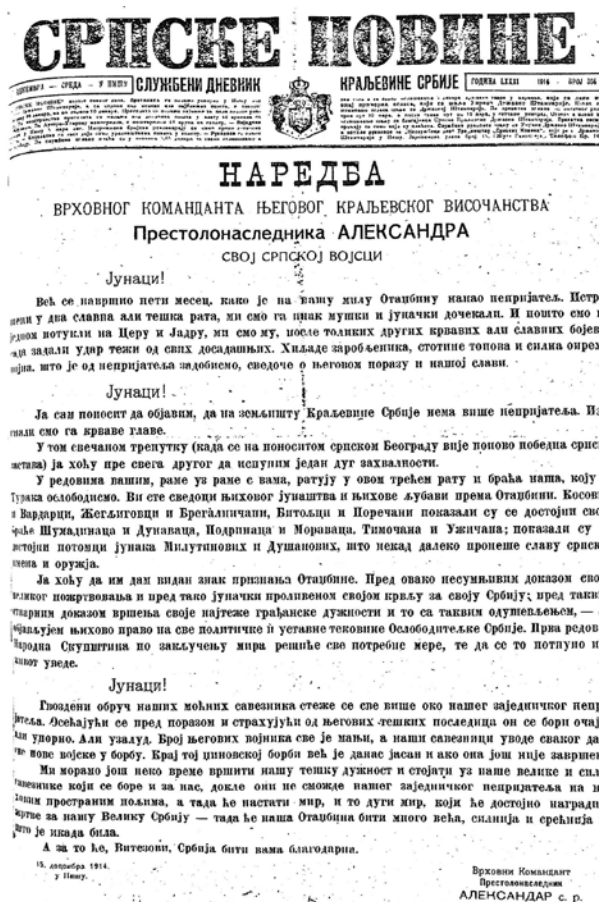

МОМЕ ДРАГОМ НАРОДУ

ОСЛОБОЖЕНИХ И ПРИСАЈЕДИЊЕНИХ ОБЛАСТИ

[illegible]

ПЕТАР

Наредба регента Александра којом даје сва политичка и уставна права становништву нових области. Српске новине, 17. децембар 1914. године, НБС

Србије и укинуо специјалне законе и изузетне мере привременог карактера што ће бити спроведено у дело на првом редовном заседању Скупштине по закључењу мира.¹⁵

У балканским ратовима Краљевина Србија је претрпела велике људске и материјалне жртве. Изгубила је 100.000 људи, привредна снага је била истрошена и оптерећена великим дуговима. Војска, која је показала високе квалитете током сукоба, била је ослабљена, исцрпљена и преморена, слабо опремљена и војном опремом и наоружањем. Како српске фабрике нису биле у стању да задовоље војне потребе, опрема за војску и наоружање је набављана у иностранству, првенствено у Француској, што је било везано са много потешкоћа око транспорта и што ће бити велики проблем током првих месеци Великог рата.

У таквој ситуацији, ослабљена и осиромашена Србија, дочекала је јулски ултиматум и почетак Првог светског рата нашавши се, силом прилика, у самој жижи збивања.

15 Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914-1915*, ИСИ и НИП ЕКСПОРТ-ПРЕС, Београд, 1973, 475 (у даљем тексту, Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање*)

Наши команданти пукова из Балканских ратова
већином команданти бригада и дивизија у Првом
светском рату, Ратни албум 1914-1918, Андра
Поповић

Сарајевски атентат, јулски ултиматум и почетак рата

Престолонаследник Франц Фердинанд са супругом Софијом непосредно пред Чабриновићев атентат, Ратни албум 1914-1918, Андра Поповић

Телеграм Николе Пашића, министру унутрашњих послова са налогом да преко аустроугарског отправника послова у Београду, изјави саучешће грофу Бертхолду поводом убиства престолонаследника и његове супруге и гнушање поводом овог чина, Архив Србије

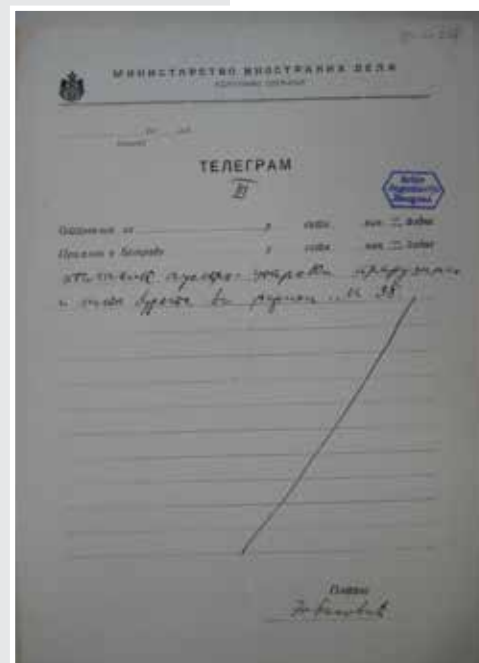
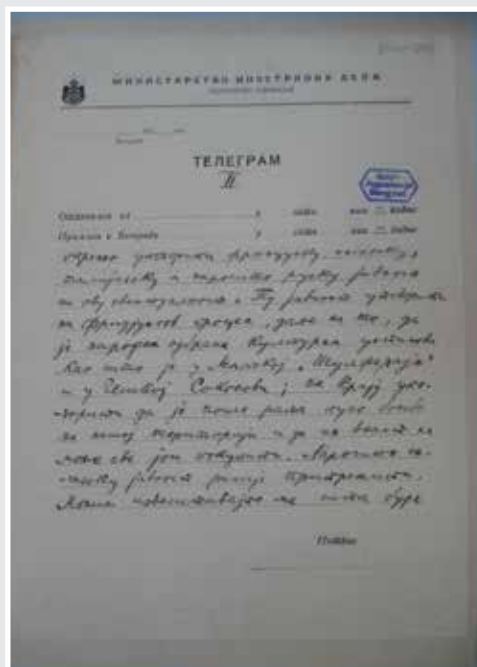
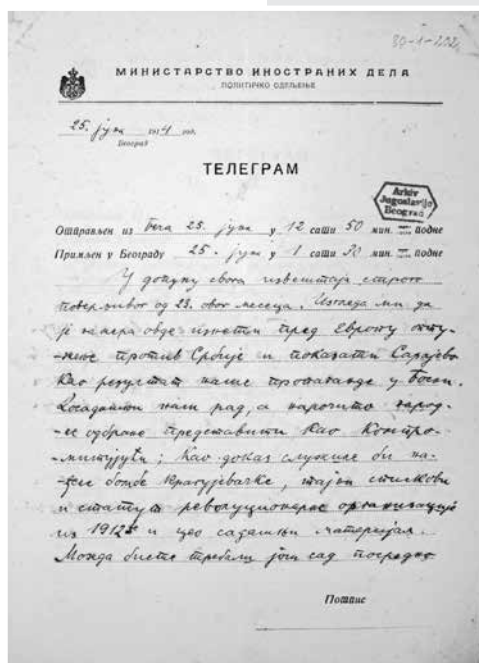
Прилику за остварење својих планова, упркос српским тежњама да је ни на који начин не провоцира,¹⁶ Аустроугарска је добила након догађаја у Сарајеву, на Видовдан 1914. године.

На Видовдан 28. јуна 1914. припадници организације Млада Босна¹⁷, извршили су у Сарајеву атентат и убили аустроугарског престолонаследника, надвојводу Франца Фердинанда и његову супругу Софију, војвоткињу од Хоенберга.

Престолонаследник се налазио у Сарајеву да би присуствовао маневрима аустроугарске војске који су одржани 26. и 27. јуна у брдима око Сарајева, под командом генерала Оскара Поћорека, гувернера Босне и Херцеговине. Упркос упозорењима, чак и српске владе, да је то ризична посета, престолонаследник је решио да дође и тврдоглавост и својевољност су га коштали живота.

¹⁶ Подбадани и помагани од Аустрије и нарочито од Бугарске, Албанци су у септембру 1913. извршили упад у Србију и заузели Дебар, Охрид и Стругу и узбунили Арнауте са српског подручја. Кад је српска војска на тај упад одговорила одмаздом и, пребацивши нападалаче, прекорачила албанску границу, бечка влада је упутила Србији, после ранијих опомена, вербалну ноту ултимативног карактера 4. октобра, тражећи да се војска повуче у року од осам дана. Из бечких аката се поуздано зна да је овај случај узет само као добродошао повод да се Србији наметне превентивни рат, који се од раније желео, и да се она унизи и онеспособи на дужи низ година. Београдска влада, жељна спокојства после толиких напора, попустила је одмах, не желећи да ствара нове кризе.

¹⁷ Тајна националнореволюционарна организација српске, муслиманске и хрватске омладине у БиХ која се борила за рушење Аустроугарске ради уједињења свих Јужних Словена а била је поборник тактике индивидуалног терора и атентата против водећих личности Монархије; “Међу босанском омладином се толико причало о атентатима да је то постајало смешно” у: Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустроугарске током 20. века*, Библиотека града Београда, 1992, 625;

Телеграм Јована М Јовановића Пијона из Беча,
председнику Владе Н. Пашићу о покушајима
владе Аустроугарске да за атентат у Сарајеву
окриви Србију, 25. (8 јул) јун 1914. године, АЈ

Недељко Чабриновић, први атентатор,
Ратни албум 1914-1918, Андра Поповић

Гаврило Принцип, други атентатор,
Ратни албум 1914-1918, Андра Поповић

Атентатори, младобосанци: Гаврило Принцип, Васа Чубриловић, Недељко Чабриновић, Трифко Грабеж, Цветко Поповић, Мухамед Мехмедбашић, имали су један циљ - да уклоне омраженог владара омражене царевина која је њихову домовину на сваки начин држала у ропству, као корак ка ослобођењу Босне и Херцеговине. Иако је Србија подржавала младобосанце, сматра се да у припреми и извршењу атентата званична Србија није имала удела. У току истраге која је започела у данима након атентата и званичници саме Царевине указивали су да се влада у Београду не може повезати са атентатом¹⁸ и атентаторима, али то није било довољно да се против Србије не покрене механизам ратне машине, а у Европи покрене антисрпска пропагандна на једној страни и погроми према српском становништву у Аустроугарској на другој страни.¹⁹ Сама смрт надвојводе Фердинанда није изазвала превелику жалост ни у Бечу ни у Пешти, осим у круговима клериканаца и војне странке Аустроугарске монархије. Ипак, са немачким ветром у леђима, након договора представника Рајха и Двојне монархије у Берлину и Постдаму, 5. и 6. јула 1914²⁰ и чврстим ставом Немачке да ће бити уз Двојну монархију уколико крене у рат са Србијом, нови сукоб старих непријатеља Аустроугарске и Србије био је на помолу.

Након пажљивих припрема и тражења најбољег начина за објаву рат, опуномоћени министар владе Аустроугарске монархије у Београду, барон фон Гизл је 23. јула у 18 часова, предао заступнику председника

¹⁸ Андреј Митровић, *Србија*, 13

¹⁹ Исто, 21-35

²⁰ Исто, 8-10

Владе, министру финансија Лазару Пачуу²¹, ултиматум чије одредбе је Влада Краљевине Србије имала да испуни, а за одговор на ултиматум дат је рок од 48 сати.

Ултиматум је саставио барон Александар Мусулин а дотерао га је сам министар спољних послова гроф Бертхолд. Намерно написан тако да буде неприхватљив за српску Владу, ултиматум је, поред оптужби Србије да је идеја атентата настала у Београду, оружје и муницију дали српски официри и чланови Народне одбране, а атентаторима за прелаз у Босну помогле старешине српске пограничне службе, донео и десет захтева које српска Влада мора да испуни:

1. Да забрани сваку публикацију, којом се изазива мржња и презрење Монархије и чија је општа тежња упућена против територијалног интегритета Аустроугарске.
2. Да одмах распусти друштво звано „Народна одбрана“, да конфискује сва његова средства за пропаганду и да исто тако поступи са осталим друштвима и удружењима у Србији, која се баве пропагандом против Аустроугарске монархије. Краљевска Влада предузеће потребне мере како растурина друштва не би могла да продуже рад под другим именом и у било ком другом облику.
3. Да избаци без одлагања из јавне наставе у Србији, како у погледу наставног особља тако и у погледу наставних средстава, све оно што служи или би могло да послужи стварању пропаганде против Аустроугарске.

²¹ Пашић се налазио у предизборној кампањи, на путу према Солуну где је требало да се сусретне са председником Ванизелосом и претресе нека битна спољнополитичка питања

Никола Пашић, председник Владе Краљевине Србије и Министар спољних послова, ИМС

Барон Гизл фон Гизлинген, аустроугарски посланик у Београду, Ратни албум 1914-1918, Андра Поповић

Стража, 13.(26) јул 1914. године, НБС

Стража, 13.(26) јул 1914. године, НБС

4. Да уклони из војске и из администрације уопште све официре и чиновнике криве за пропаганду противу Монархије Аустроугарске, *чија имена и дела аустроугарска Влада задржава себи право да накнадно саопшти српској влади.*

5. Да прими сарадњу у Србији органа царске краљевске Владе ради угушивања превратничког покрета против територијалног интегритета Аустроугарске монархије.

6. Да отвори судску истрагу над оним присталицама у завери од 15. јуна 1914. год. који се налазе на територији српској; органи које упуту аустроугарска Влада узеће учешћа у овој истрази.

7. Да одмах притвори мајора Воју Танкосића и лице под именом Милан Цигановић, *службеника српске државе, који су компромитовани резултатом сарајевске истраге.*

8. Да спречи успешним мерама учешће српских власти у противзаконитом протурању оружја и експлозива преко границе; да отпусти и строго казни пограничне чиновнике у Шапцу и Лозници, који су криви што су помагали извршиоце сарајевског злочина олакшавајући им прелазак преко границе.

9. Да да обавештења царској краљевској Влади о неоправданим изјавама виших државних чиновника, како у Србији тако и на страни, који се, мада су заузимали званичан положај, нису уздржавали да се после атентата од 15. јуна непријатељски изражавају у интервјуима о Аустроугарској.

10. Да без одлагања извести царску краљевску Владу о извршењу мера поменутих у предњим тачкама.

Циљ ултиматума био је да понизи српску државу и да отвори простор за мешање монархије у унутрашњи живот Краљевине и њену независност.²²

Став српске Владе био је да ће прихватити све захтеве који су у складу са положајем независне државе, да ће све личности које су умешане бити кажњене, да су неки захтеви такви да траже промену законодавства за шта треба времена које није дато, али да не може прихватити оне захтеве који се косе са независношћу Краљевине чак ни по цену ратовања.²³

Представници европских држава, без обзира на згражавање над садржајем ултиматума, саветовали су Србији да попусти колико је год то могуће јер нико није желео нови рат који је био ту. Као највећи заштитник Србије поставила се Русија, која је упозоравала да, уколико Аустроугарска објави рат Србији, она неће остати по страни. Све европске државе покушавале су да утичу и на Аустроугарску и на Немачку, како би се све урадило да се криза смири.

Српски одговор на ултиматум написали су Никола Пашић и Стојан Протић, а уручио га је неколико минута пред истек рока, 25. јула у 18 часова, Никола Пашић барону фон Гизлу, рекавши да је један део захтева прихваћен и да се нада да ће српском нотом бити отклоњени неспоразуми. Краљевина Србија прихватила је готово све осим захтева из тачке 6 и тачке 5

²² Тачке 5, 6 и донекле 10; Андреј Митровић, *Србија*, 72

²³ Писмо регента Александра руском цару, Андреј Митровић, *Србија*, 74

Телеграм који је Пашић упутио посланику Бошковићу у Лондон и изнео му садржај аустроугарског ултиматума Србији од 25. јула 1914. године, АЈ

са ограђивањем и понуђена је арбитража Хашког суда или великих сила.²⁴ Када се вратио у министарство, стигло је писмо барона фон Гизла у коме је навео да Србија није на задовољавајући начин одговорила на захтеве његове владе и да су односи између њихових двеју држава прекинути.

Увече 25. јула 1914. српска влада је донела одлуку о пресељењу у Ниш, наредила евакуацију Београда и објавила проглас о општој мобилизацији.

Око поднева, 28. јула, у Ниш је стигао телеграм о објави рата Србији. Председник Владе је овај телеграм примио у хотелу Европа,²⁵ а друга депеша била је истовремено упућена Врховној команди у Крагујевац. Начин објаве рата изазвао је извесну неверицу па се чак сумњало да је у питању нека грешка²⁶ али не задуго.

24 Андреј Митровић, *Србија*, 80

25 Исто, 82, наводи на основу изјава Сиба Милачића од 7. августа 1934. и Илије Герасимовића од 4. августа 1934, документи АС, фонд Министарства иностраних дела

26 Видосав Петровић, *Ратна престоница Ниш 1914-1915*, Просвета, Ниш, 1996, 22

Station Name: 5774. Telegraphic Address: "SIGNALLY STOCK," LONDON. Telephone: 3632 LONDON WALL. (4 Lines.)

TELEGRAM

ISSUED FROM ELECTRA HOUSE, FINSBURY PAVEMENT.

REPLIES SHOULD BE ORDERED *Via Eastern*

Doubtful words should be OFFICIALLY repeated. See Rule Book.
No inquiry respecting this Telegram can be attended to without production of this Copy.
See back of form for list of Company's Stations in London and Telephone Numbers.

28 JUL 14

11-26 PM

GA 212 NISCH 41 S GVT =

TRES URGENT LEGATION SERBIE LONDON =

SUHNJA U AN ENTICNOST DEPESE O OBJAVI RATA POJACANA JE I TIME
STO JE ISTA DEPESA UPUCENA I VRHOVNOJ KOMANDI I STIGLA DRUGIM
PUTEM TO JEST BE ZEMUN BEOGRAD A DEPESA MINISTARSTVU STIGLA
PREKO RUMUNIJE = PACHITCH *

Arhiv
Jugoslavije
Beograd

Телеграм Николе Пашића, посланику Бошковићу у Лондону од 28. јула 1914. године у коме изражава сумњу о веродостојности депеше са објавом рата, АЈ

Одмах по пријему објаве рата, Србија се обратила за помоћ Русији, Француској, Енглеској и Италији. Русија је 28. јула рекла да упркос немачком притиску да се не меша, неће оставити Србију саму. Црна Гора се такође одмах огласила и притекла у помоћ и 6. августа објавила рат Аустроугарској. Немачка је 1. августа ојавила рат Русији, 3. августа Француској и истог дана извршила инвазију на Белгију која, као неутрална, није желела да пропусти немачке трупе преко своје територије. Зато је 4. августа Енглеска објавила рат Немачкој и Русија Аустроугарској.

Велики рат почео је као аустро-српски сукоб, као авантура која ће трајати кратко, а до Божића ће се војска овенчана славом вратити својим кућама. Ускоро ће се видети да је започет сукоб огромних размера и страховите разорности, каква до тада није била позната.

Бојана Нешић

РАД ВЛАДЕ,
НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ
И НАУЧНЕ ЕЛИТЕ

Ниш. Окружно начелство. – Nisch La Préfecture.

Зграда Окружног начелства у којој је током ратног периода заседала Влада и било смештено Министарство спољних послова (прив. кол. Г. Ђирић)

Према одлуци регента Александра Карађорђевића од 25. јуна 1914. Влада Краљевине Србије имала се евакуисати за Ниш, као и Двор и Народна скупштина.¹

По доласку у град, Влада је била смештена у згради Окружног начелства² као и Министарство спољних послова. Народна скупштина је одржавала своје седнице у згради Официрског дома³, Министарство просвете је радило у згради Гимназије,⁴ Министарство војно у згради Нишке задруге,⁵ Министарство грађевина у кући књижара Саве Павловића,⁶ Министарство пољопривреде у згради Окружне банке.⁷

1 Видосав Петровић, *Ратна престоница Ниш 1914-1915*, Ниш, Градина, 1996, 19-22

2 Данас зграда Универзитета, налази се на десној обали Нишаве, у близини Стамбол-капије, између данашњег Универзитетског трга, Кеја Мике Палигорића и ул. Добричке и Шуматовачке. Грађена је у више фаза. Први део, окренут Нишавском кеју, изграђен је 1889, за потребе Окружног начелства Нишког округа и имао је приземље и спрат са надвишеним централним улазним делом према кеју. На споредном улазу, из ул. Добричке, биле су просторије Капетаније и Суда. За потребе Бановине, након 1929, на згради Начелства дограђен је други спрат и изграђен предњи, полукружни део зграде по пројекту београдског арх. Петра Гачића. Год. 1935. изграђен је и део према Шуматовачкој улици, чиме је зграда добила данашњи изглед; према група аутора, *Нишки лексикон*, Службени гласник, Београд, 2011, 183

3 Зграда на нишавском кеју, у ул. Орловића Павла, изграђена 1890. као кафана *Велики булевар*. Изградио је Милан Радосављевић Рапоња по пројекту арх. Ивана Козлића, окружног инжењера. Била је место одржавања позоришних представа и концерата певачких дружина *Бранко* и *Корнелије*, зграду је 1903. откупила Команда града и користила је као Официрски дом до 1941. Објекат је стављен под заштиту државе законом од 27. фебруара 1971, а одлуком Скупштине Србије од 7. априла 1979. проглашен је културним добром од великог значаја. Група аутора *Нишки лексикон*, 368

4 У Жутој гимназији, на углу Јеронимове и Светосавске, на месту данашње гимназије 9.мај; Борислав Андрејевић, *Споменици Ниша*, Просвета, Ниш, 2001

5 Данас зграда Народног музеја, у улици Николе Пашића 59

6 Кућа бр. 1, на улазу у Казанцијско сокаче.

7 У улици Лешјаниновој 55

За време свог боравка у Нишу,⁸ краљ Петар је бора-
вио у кући трговца Попића,⁹ а престолонаследник
Александар у Гирићевој¹⁰ кући.

Смештени у граду преплављеном избеглицама,
заробљеницима, чиновницима, настављају да воде
државу и доносе неке од судбоносних одлука за нашу
земљу и њен народ.

Регент Александар Карађорђевић пред кућом
трговца Попића у којој је одседао краљ Петар I,
1915. година (фотодокументација етнолошког
одељења НМН)

⁸ Боравци краља Петра у Нишу нису били превише чести. Више времена проводио је у Врањској бањи, у Тополи где је надгледао изградњу резиденције, болнице, хотела и економских зграда као и задужбине на Опленцу. Често је одлазио на ратиште где је храбрио своје војнике а после ослобођења Београда, 15. децембра 1914, враћа се тамо; према: Драгољуб Р. Живојиновић, Петар I Карађорђевић, *Ратни дневник 1915/1916*, Народна књига, Београд, 1984, 17-27

⁹ Зграда у улици Иве Лоле Рибара 7, касније Радио Ниш.

¹⁰ У улици Цара Николе II, данас улица Наде Томић.

Влада

Влада Краљевине Србије која је требало да води свој народ у новонасталом великом сукобу формирана је још 1912. на последњим парламентарним изборима. Све до децембра 1914. то је, као и осам пута раније од 1903, била хомогена радикалска влада на челу са председником Николом Пашићем.

Министри у ратној Влади били су:

Министар спољних послова: Никола Пашић

Министар финансија: Лазар Пачу од 1912. до 1915. када је преминуо, а заменио га је на кратко Војислав Маринковић, затим Момчило Нинчић до 1917.

Министар просвете и црквених дела: Љубомир Јовановић до 5.12.1914,¹¹ затим Љубомир Давидовић до 1917.

Министар правде: Марко С. Ђуричић од 1913. до 1918.

Министар унутрашњих дела: Стојан М. Протић, од 5.12. 1914. Љубомир Јовановић

Министар војни: Душан П. Стефановић, затим Радивоје Бојовић до 19.12.1915, а Божидар Терзић до 1918.

Министар грађевине и саобраћаја: Јован П. Јовановић до 20.9.1914, Велизар С. Јанковић 3.11.1914, Андријана Станић а затим Милорад Драшковић до 1918.

Министар народне привреде: Велизар С. Јанковић, затим Војислав Д. Маринковић.

¹¹ 5.12.1914 извршена је реконструкција владе и хомогена радикалска прерасла у владу коју су чиниле све већинске партије: радикална, напредна и самостална

Моје Драгом Народу.

Пошто сам болешћу спречен неко време вршити Своју краљевску власт, то наређујем да, на основу члана 69. Устава, док траје Моје лечење, у име Моје влада наследник престола **Александар.**

Препоручујем и у овој прилици Своју драгу Отаџбину заштити Свемогућегу.

Дано у Београду у подне на дан 11. јуна 1914.

ПЕТАР с. р.

Председник
Министарства Савета
Министар Иностранних Дела,
Ник. П. Пашић с. р.
Министар Финансија,
Д-р Л. Пачу с. р.
Министар
Унутрашњих Дела,
Стој. М. Протић с. р.
Министар Грађевина,
Ј. П. Јовановић с. р.
Министар
Просвете и Црквених Послова
Љ. Давидовић с. р.
Министар Правде,
М. С. Ђуричић с. р.
Министар
Народне Привреде,
Д-р В. Јанковић с. р.
Министар Војне
привреде,
Душан П. Стефановић с. р.

Објава краља Петра I Карађорђевића о препуштању вршења краљевске дужности регенту Александру, 24.6.1914. године, Српске новине, 11.6.1914. године, НБС

Никола Пашић
министар председник
министар спољних послова

Марко Ђуричић
министар правде

Душан Стефановић
министар војни

Др Лазар Пачу
министар финансија

Љуба Јовановић
министар црквени послова

Стојан Протић
министар унутрашњих дела

Др Велизар јанковић
министар народне привреде

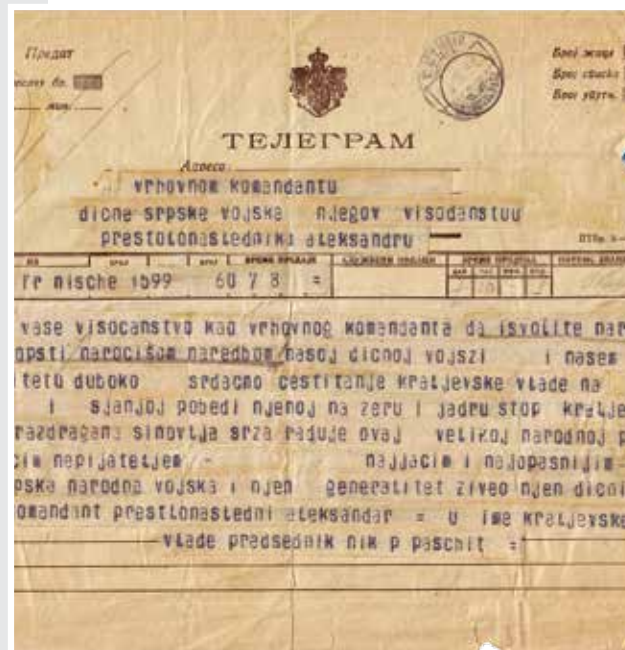

Јован П. Јовановић
министар грађевина

По доласку у Ниш, Влада је имала пуне руке посла. Проблеми које је морала да решава били су многобројни и разноврсни, како унутрашњи тако и спољнополитички.

Седнице Владе су одржаване у великој сали Окружног начелства. Председник Пашић је седео у дну просторије за заједничким столом за састанке.¹² На почетку рата на седницама нису вођени записници, да би се од јула месеца 1915. године то променило.¹³ Записничари су били најмлађи по рангу министри, а у Нишу је овај посао обављао др Војислав Маринковић (од 10. јула до 22. октобра). На основу Записника министарских савета,¹⁴ знамо да је у периоду од 10. јула 1915. до краја текуће године било 120 и више седница¹⁵.

У првим месецима, тачније до децембра 1914. оно што је било најбитније је исход војних операција, тј. стање током три офанзиве које је Аустроугарска предузела против Србије. У августу је српска војска однела велику победу на Церу (15 - 24), одбранила се током Сремске офанзиве и битке на Дрини (септембар) и коначно однела велику победу на Колубари током децембра. (16.11-15.12).

Депеша Николе Пашића упућена регенту Александру у којој му честита победе на Церу и Јадру, НМН

¹² Видосав Петровић, *Ратна престоница Ниш 1914-1915*, Просвета, Ниш, 1996, 138

¹³ Одлука владе са седнице од 17. јуна, сходно члану 18. Закона о устројству централне државне управе; Богумил Храбак, предговор у: *Записници седница Министарског савета Србије 1915-1918*, Бг, 1976, 7

¹⁴ Записнике су почели да воде од 10. јула и водили су их до 19. јуна 1918, са различитим интензитетом одржавања седница.

¹⁵ На основу Записника министарских савета, вршена реконструкција на основу докумената из Дипломатског архива Секретаријата за иностране послове и утврђено још 10 седница, 8

Министри српске владе: министар грађевина Јован П. Јовановић, председник Никола Пашић, министар правде Марко Ђуричић, и Јован М Јовановић, помоћник министра спољних послова(стоји), АЈ

Телеграм Николе Пашића посланику Бошковићу у Лондону о саставу нове владе, АЈ

У тако тешкој и неизвесној ситуацији на бојишту, 5. децембра 1914. дошло је до промене Владе, тј. Министарског савета. Уместо хомогене радикалске Владе, именована је коалициона Влада у којој су се нашли представници свих грађанских политичких партија (осим Народне). Према неким тумачењима, на овај потез у великој мери је утицала организација “Уједињење или смрт”, тј. Црна рука, али остаје отворена могућност да се и самом Н. Пашићу због тешког стања наметнула ова идеја.¹⁶

Неколико дана по формирању, нова Влада је пред Народну скупштину изашла са нотом у којој је изразила ратни програм Србије, о чему ће бити речи касније.

У периоду затишја на ратном пољу, од децембра 1914. до октобра 1915. на Влади је било да решава многобројне унутрашње проблеме које је донело ратно стање и који су се током ратних месеци нагомили. Превасходно су то били економски проблеми: готово потпуна блокада привреде а нарочито пољопривреде с обзиром на то да су произвођачи били мобилисани; тешкоће у снабдевању становништва основним намирницама; велики број злоупотреба ратног стања кроз малверзације и шпекулације трговаца и лифераната;¹⁷ све веће сиромаштво становништва које је остало без средстава за живот јер су чланови који су привређивали били мобилисани; велики број избеглица са борбама захваћеног подручја итд.

¹⁶ Драгослав Јанковић, О раду српске владе за време Првог светског рата, у: *Записници седница Министарског савета Србије 1915-1918*, БИГЗ, Београд, 1976, 18 (у даљем тексту О раду српске владе)

¹⁷ Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914-1915. године*, ИСИ и НИП ЕКСПОРТ-ПРЕС Београд, 1973, 240-244 (у даљем тексту, Драгослав Јанковић, Србија и југословенско питање)

Србију је у зиму 1914. и пролеће 1915. захватила страховита епидемија тифуса која није бирала жртве харајући и међу цивилним становништвом и међу војском, а на Влади је било да предузме мере које ће овакву ситуацију, ако не решити, онда макар ублажити. На позив Владе у Србију долази велики број хуманитарних мисија из многих држава: Велике Британије, Француске, Русије, Америке итд.

У овом периоду током 1915, док није било ратних дејстава, Влада је свим силама настојала да припреми српску војску за даљи ток рата настојећи да обезбеди набавку војне опреме, оружје, муницију, храну за војску и стоку, реши проблем ратних заробљеника и добровољаца. Такође је настојала да поправи уништену инфраструктуру, путеве и пруге и изгради нове. За Србију је у том моменту веома битна стратешка тачка била лука Прахово на Дунаву, на граници према Румунији, у коју је стизала сва роба из Русије па је тако затишје искоришћено да се направи пруга Ниш – Књажевац.

Један од најтежих задатака или оно што је представљало највећи терет са којим је Влада и њен председник и министар спољних послова Никола Пашић требало да се носи, била је спољнополитичка ситуација тј. однос савезника према Србији и њеном ратном програму.

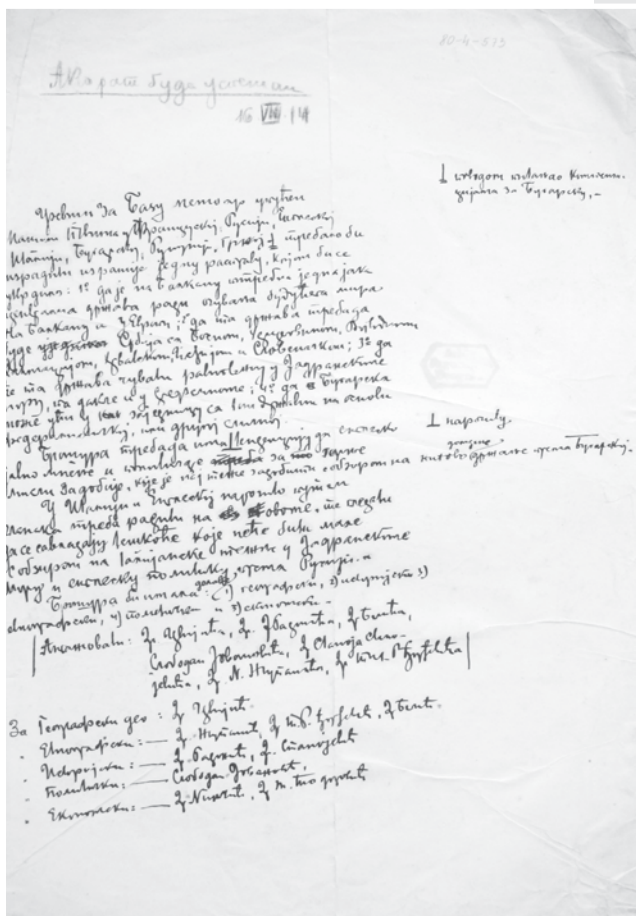
У периоду од јула 1914. до октобра 1915, у Европи су у рату: Британија, Француска, Русија, Србија и Италија (од априла 1915) као силе Антанте или Тројног

Изградња железничке пруге Ниш – Књажевац, 8. јун 1915. године, НМН

Изградња железничке пруге Ниш – Књажевац, 8. јун 1915. године, НМН

Ако рат буде успешан, забелешка са састанка од 16. августа 1914. године на коме се договарало о будућем раду на уједињењу Југословена, АЈ

споразума¹⁸ на једној страни и Немачка, Аустроугарска, Турска (од половине новембра 1914.) као централне силе на другој страни. Сваки од зараћених блокова на своју страну настоји да привуче државе које су остале неутралне, на првом месту Италију, Бугарску и Румунију, а то углавном чине обећавајући територијалне уступке на штету ратних циљева Краљевине Србије. У таквој ситуацији, Влада је изложена сталним притисцима савезника да учини ове територијалне уступке а да заузврат добије ове или оне територије што се никако није слагало са оним што је Србија поставила као циљ војевања.

Зато се влада обраћа земљама Антанте нотом од 4. септембра 1914. која је садржала следеће елементе:

1. Балкану је потребна једна јака централна држава ради очувања мира на Балкану и у Европи;
2. Та држава треба да буде Србија са БиХ, Војводином, Далмацијом, Хрватском, Истријом и Словеначком;
3. Та ће држава чувати равнотежу на Јадранском мору па и на Средоземном;
4. Бугарска ће ући у заједницу са том државом, на основи федералистичкој или другој сличној.¹⁹

Прва је на Србију почела да врши притисак Русија, која је и иначе на Балкану имала највише

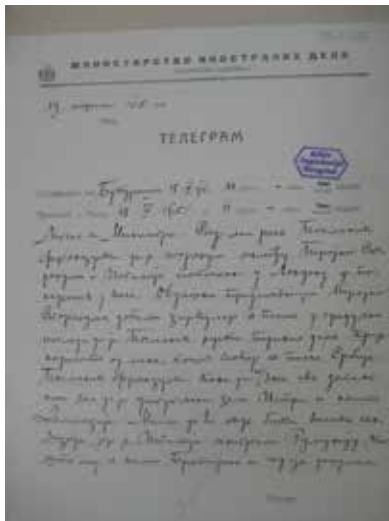
¹⁸ Саме силе Антанте нису на почетку рата имале дефинисан ратни циљ осим извојевање победе над Немачком и Аустроугарском без званичног изјашњавања о територијалним претензијама. У Лондону су 5.9.1914. потписале споразум да неће потписивати сепаратни мир и да неће постављати услове мира без сагласности остале две државе.

¹⁹ Милорад Екмецић, *Ратни циљеви Србије*, СКЗ, Београд, 1973, 87

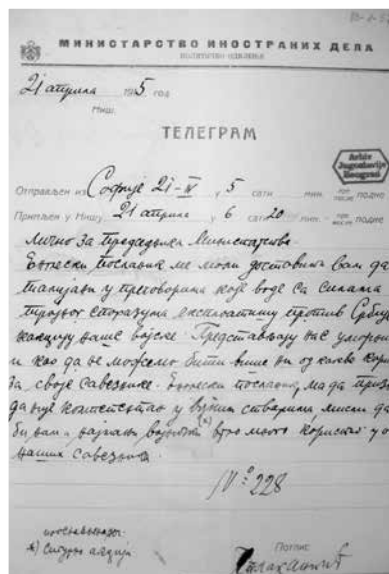
интереса, тако да је већ 5. августа 1914. покренула питање уступања дела Македоније за коју је Србија два пута ратовала са Бугарском, како би ова пришла савезницима. Од овог момента започела је дуга дипломатска игра у којој ће притисци на Србију бити све јачи и строжи, преко неколико заједничких савезничких нота упућених Влади Србије и од фебруара 1915. истовремено Влади Бугарске.²⁰ Наиме, 9. фебруара 1915. Бугарској је предата савезничка нота у којој је изнет захтев да се одмах определи за војну сарадњу са Тројним савезом, а заузврат јој је гарантован део Македоније јужно од линије Крива Паланка – Велес – Охрид, укључујући и ове градове, чим Србија добије територијалне компензације које су јој савезнице обећале. У исто време, Влади у Нишу је обећано да ће Србија по закључењу мира добити: анексију БиХ, широк приступ Јадранском мору, део Баната и Срема, слободан економски (и ратног материјала) пролаз до Солуна, територије које осигуравају додир Србије и Грчке (у вези са територијама у Албанији). До јесени 1915, тачније 30. маја 1915. и 4. августа 1915. Србији и Бугарској биће упућене још две ноте релативно сличног садржаја. Одговарајући на савезничке захтеве од 4. августа, српска влада је истакла да је у начелу одлучено да се прихвате захтеви и линија разграничења из 1912.²¹ уз неке резерве везане за Скопље, Прилеп и границу са Грчком. Влада је још тражила формално обећање

20 Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 110, 123-132

21 Споразум између Србије и Бугарске, у оквиру стварања Балканског савеза, потписан 13. марта 1912. којим је Србија признала бугарској право на области северно и северозападно од Родопа и Шар планине. За област између ових граница предвиђена је неутралност а у случају било каквог сукоба између савезница, посредовање руског цара

Извештај посланика из Букурешта о потписивању Лондонског споразума, 19. априла 1915. године, АЈ

Телеграм посланика Чолак Антића из Софије о томе да Италијани у преговорима са чланицама Тројног споразума експлоатишу као аргумент неактивност српске војске, 21. април 1915. године, АЈ

савезника да ће Хрватска са Ријеком бити уједињена са Србијом, да ће словеначке области бити уједињене и добити право да располажу својом судбином и да ће Србији бити припојен и западни део Баната. Такође је српска Влада тражила да и формално буде призната као савезник. Реакције савезника на овај Пашићев одговор биле су различите али углавном негативне,²² тако да је 14. септембра 1915. Влади у Софији саопштено да савезници Бугарској гарантују уступање неспорног дела Македоније под условом да Бугарска закључи са савезницима споразум да ће ускоро ући у акцију против Турске.

Епилог ове савезничко – бугарско – српске игре био је убрзање одлуке Бугарске да уђе у рат на страни Централних сила тако да је већ 21. септембра бугарски цар наредио мобилизацију, а у новембру 1915. Бугарска је напала Србију с леђа.

Оно што је српској Влади пало изузетно тешко и што је доживела као издају савезника јесте тајни Лондонски уговор, потписан између Антанте и Италије 26. априла 1915. а у вези са условима под којим ће Италија ући у рат. Истој су признати: цела Истра, Далмација до рта Плоче и острва на истоку и западу Далмације. Хрватској, Србији и Црној гори припало би Хрватско приморје (од залива Волоско до северне границе Далмације са острвима Крк и Раб) и обала од рта Плоча до Дрима.²³ Незванично сазнавши за преговоре са Италијом, Пашић је савезницима упутио ноте 6. и 27. априла, којима је изразио протест против

²² Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 130-131

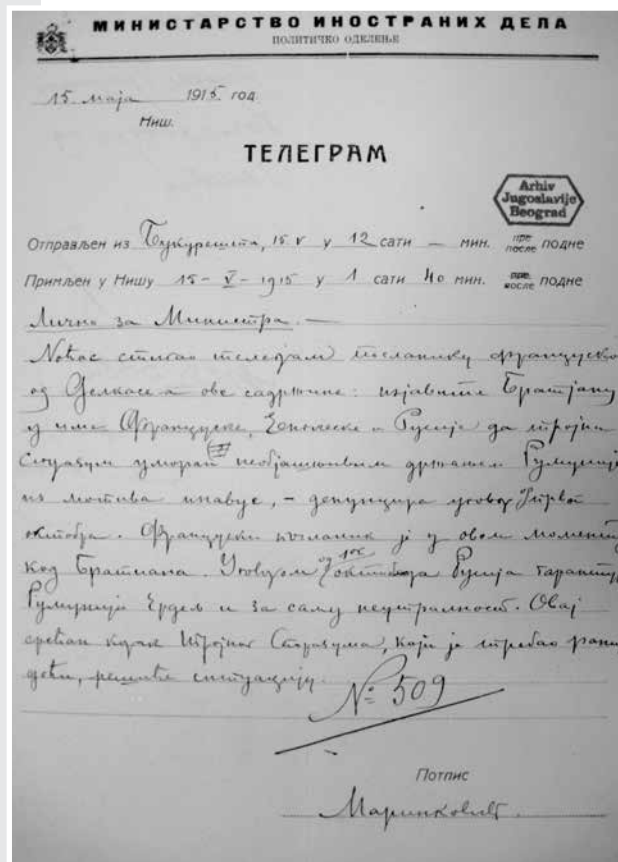
²³ Исто, 130

преговора али и подвукао да ће оваквом политиком између две суседне државе настајати непријатељста уместо да се јака држава у којој би живели Југословени појави као чврст зид против германских претензија. Уз то је молио савезнике да југословенске државе не буду предмет трансакција на штету Срба, Хрвата и Словенаца, Европе и европског мира.²⁴

И по питању Румуније ситуација је била слична јер је и она за улазак у рат на страни Антанте тражила део аустроугарске територије на Пруту (према Русији) и Тиси и Дунаву према Србији. Против ових захтева је категорички иступила и Русија, а Пашић је поред историјско-етнографских разлога као најбитнију чињеницу претендовања на Банат наводио стратешки значај ове територије као кључ одбране Београда и моравске долине. Оно што је значајан моменат у преговорима око Баната јесте то да је француски министар Делкасе предложио савезницима да се Србији обећа да, уколико се одрекне Баната, неће правити сметње око уједињења са Хрватском.²⁵

Дакле, све преговоре о привлачењу неутралних држава у свој блок, савезнице су вршиле обећавајући територије које је Србија кроз Нишку декларацију прогласила територијама на којима живи српски и јужнословенски живаљ и за чије ће се ослобођење борити, а затим се са њима и ујединити у јединствену државу јужнословенских народа.

²⁴ Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 113
²⁵ Исто, 121

Извештај посланика Маринковића из Букурешта о томе да су Савезници уморни од игре коју игра Румунија око уласка у рат. 15. мај 1915. године, АЈ

Упркос покушајима српске Владе да се руководи принципом легализма,²⁶ владе држава Антанте су јој стално замерале да нема довољно разумевања за опште потребе заједничке борбе и да води ускогруду политику, док је, на другој страни, Влада Србије сматрала да савезнице не воде рачуна о виталним интересима Србије која је итекако допринела савезничкој ствари и да им Србија служи као средство за поткусуривање у њиховим рачунима.²⁷

У унутрашњим политичким водама у првој етапи рата Влада није имала значајне проблеме ни са Народном скупштином ни са опозицијом, колико год да су страначке борбе биле карактеристичне за Србију тога доба. И сукоб који је постојао између Владе и Црне руке²⁸ јењавао је тако да су све снаге државе биле усмерене на превладавање великих недаћа у којима су се нашли Краљевина и њен народ.

Крајем лета Влада је почела да припрема и могућу евакуацију уколико непријатељ предузме нову офанзиву, што је било све извесније.

Током септембра 1915. непријатељ врши прикупљање снага за нову концентричну офанзиву против Србије: у Срему и североисточној Босни груписана је аустроугарска 3. армија, у јужном Банату

26 Легитимизам као тежња да се у рату ништа не оствари по цену рушења и ометања опште савезничке политике у Европи; Милорад Екмеџић, *Ратни циљеви Србије* 1914, 214

27 Драгослав Јанковић, *О раду српске владе*, 20

28 Сукоби су углавном били везани за Нове области и начин уређења истих као и због покушаја мешања завереника у политичко страначки живот

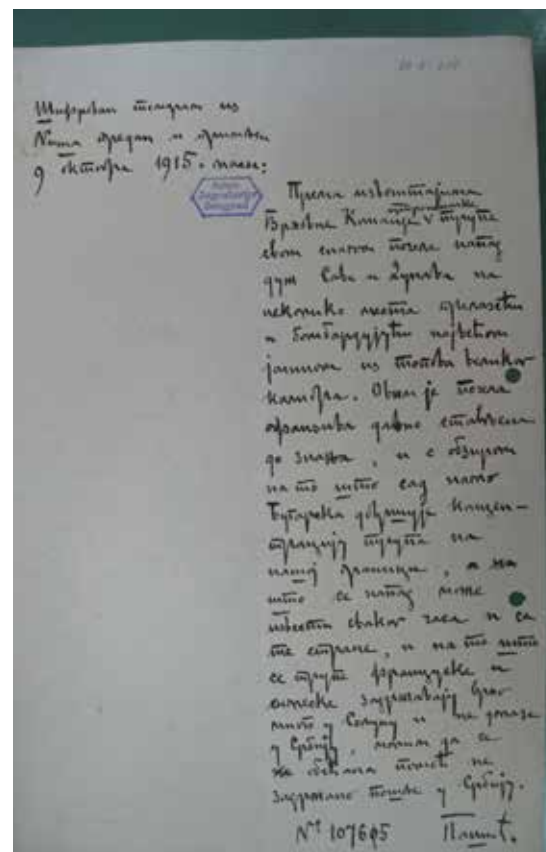
немачка 11. армија, у западној Бугарској бугарска 1. армија и јужно од ње 2. армија,²⁹ око пола милиона добро опремљених и снабдених војника,³⁰ под командом немачког генерал-фелдмаршала Аугуста фон Макензена. Удружене немачке и аустроугарске снаге започеле су 6. октобра напад артиљеријском ватром и мањим десантним акцијама, да би Дунав и Саву форсирале 7. октобра 1915. Главнина немачких снага извела је напад источно од Београда са основним правцем продора ка долини Велике Мораве. Београд је представљао најважнију тачку непријатељског удара, највероватније због морално - политичке и пропагандне важности освајања српске престонице. Бугарска је са три дана закашњења у напад кренула 14. октобра, али је њену 1. армију потпуно блокирала српска 2. армија тако да скоро уопште није напредовала а имала је велике губитке. Иако је била покренута огромна сила, офанзива је изузетно споро напредовала - након две недеље борби, непријатељи су продрли свега 30км у српску територију.³¹ Како би скршили отпор Немци довлаче појачања, алпски корпус са француског бојишта и аустроугарску 10. брдску бригаду.

Насупрот овој сили, Србија је имала око 300.000 војника, углавном новобилисаних и старијих људи, на фронту дужине око 1000км, који су очекивали напад са три стране: истока, запада и севера. У тешкој ситуацији српска влада преклиње за помоћ, подвлачећи значај овог фронта за уопште крајњи ток операција али савезници не одговарају на ове молбе. Наду за

29 Андреј Митровић, *Србија*, 247

30 Група аутора, *Србија и Црна Гора*, 180

31 Андреј Митровић, *Србија*, 250

Концепт Пашићевог телеграма посланику Бошковићу у Лондону о почетку велике непријатељске офанзиве на Србију, 9. октобар 1915. године, АЈ

помоћ Србија је добила када су се у Солуну искрцали француска 156. дивизија и део 10. британске дивизије, али они на жалост нису стигли на српску територију. У српској војсци и Влади било је више предлога шта да се ради³² а једина комбинација која није разматрана је капитулација. На седници Владе, 29. октобра у Крушевцу, донета је одлука да се истраје до краја у досадашњој политици³³ а када је ситуација постала критична и када је српска војска сатерана на подручје Косова без могућности излаза и без очекиване помоћи савезника, Влада и Врховна команда одлучиле су 25. новембра да се изврши повлачење до албанске обале.

Начелник штаба Врховне команде војвода Путник је 14. октобра 1915. упутио Влади телеграм да напусти Ниш и да се пресели најпре у Краљево а затим, по потреби, у Приштину. Следећег дана Влада је донела одлуку да ће њено седиште, уколико мора да напусти Ниш, бити у Косовској Митровици а да се дипломатско тело сели у Битољ. Ипак, 17. октобра је одлучено да и Влада и дипломатски кор иду у Краљево. Дипломате су се евакуисале 20. октобра док је Влада остала у Нишу још десетак дана.³⁴

32 Новембра је српска војска покушала оружани пробој ка Скопљу како би се спојила са савезницима, крајем новембра су команданти армија предлагали да се пређе у противнапад.

33 Андреј Митровић, *Србија*, 254

34 Драгослав Јанковић, *О раду српске владе*, 21

ЗАСЕДАЊА НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ

Народна скупштина која је радила у току Првог светског рата, у Србији и емиграцији, била је састављена од народних посланика изабраних још 1912. године. Изабрана је на четворогодишњи мандат који је због ратних услова продужен све до краја рата.

Народну скупштину, према Уставу из 1903. године, чинило је 166 посланика³⁵ а за кворум је било потребно присуство више од половине овог броја тј. најмање 84 посланика.³⁶

Предратни посланички избори су одржани 14. априла 1912. године и на њима је убедљиву победу однела Радикална странка. Она је од 166 посланичких места имала 84, заједно са радикалским дисидентима укупно 91 посланика. Остале странке: Самостална радикална (39), Напредна, Социјалдемократска(2) имале су укупно 75 мандата.

У пролеће 1914. биле су изражене оштре међустраничке борбе: око ванредних војних кредита, сукоба цивилних власти и црнорукаца и др, те је дошло до опструкција од стране опозиције. Указом од 23. јуна 1914. краљ Петар I Карађорђевић је распустио Народну скупштину из 1912. и за 14. август 1914. расписао нове

³⁵ Посланици из Ниша били су Радомир Агатоновић и Тодор Станковић, Државни календар Краљевине Србије за 1914

³⁶ Драгослав Јанковић, Народна скупштина Србије за време Првог светског рата и питање њеног кворума, *Анали Правног факултета у Београду*, 14, 1966, 327-358 (у даљем тексту Народна скупштина Србије)

СЛУЖБЕНИ ДЕО

МИ
П Е Т А Р I

ПО МИЛОСТИ БОЖЈОЈ И ВОЉИ НАРОДНОЈ

КРАЉ СРБИЈЕ

На предлог Председника Нашег Министарског Савета, Нашег Министра Иностранних Дела и Нашег Министра Унутрашњих Дела, а по саслушању Нашег Министарског Савета, на основу чланова: 54., 100., и 102. Устава и чланова: 1., 2. и 98. закона о изборима Народних Посланика, решили смо и решавамо:

I.

Распушта се Народна Скупштина, изабрана за четворогодишњу периоду: 1912., 1913., 1914. и 1915. годину, сазвану Нашим Указом од 27. септембра 1913. године у други редован сазив за 1. октобар 1913. године.

II.

Избори Народних Посланика за четворогодишњу скупштинску периоду: 1914., 1915., 1916. и 1917. годину, извршиће се у целој земљи, по прописима закона о изборима Народних Посланика, на дан првог августа ове године.

III.

Сазива се Народна Скупштина, изабрана горњег дана, у ванредан сазив на дан десетог септембра ове године.

Председник Нашег Министарског Савета, Наш Министар Иностранних Дела и Наш Министар Унутрашњих Дела, нека изврше овај Указ.

10. јуна 1914. год.
у Београду.

П Е Т А Р С. Р.

Председник
Министарског Савета,
Министар Иностранних Дела,
Ник. П. Пашић с. р.

Министар Финансија,
Д-р А. Пачу с. р.

Министар
Унутрашњих Дела,
Стој. Ђ. Протић с. р.

Министар Грађевина,
Ј. П. Јовановић с. р.

Министар
Просвете и Црквених Послова,
Љ. Јовановић с. р.

Министар Правде,
М. С. Ђуричић с. р.

Министар
Народне Природе,
Д-р В. Јанковић с. р.

Објава о распуштању Народне скупштине и расписивању избора за август 1914. године, Српске новине, 11.6.1914. године, НБС

Наредба Министра војног Душана П Стефановића о контроли лиферација и набавки за војску, Српске новине, 31. јул 1914. године, НБС

парламентарне изборе а заседање Скупштине одредио за 10. септембар 1914. године. Следећег дана, повукао се са трона и вршење владарске дужности пренео на престолонаследника Александра³⁷.

Ови избори никада нису одржани због објаве рата Србији. Јулски ултиматум примљен је у јеку предизборне кампање због чега је већина политичара била на терену.

Због непосредне ратне опасност, регент Александар је сазвао Народну скупштину на ванредно заседање 27. јула у Нишу.

Прво ратно заседање Народне скупштине одржано је у Нишу, од 27. јула до 16. октобра 1914. године.

Први део ванредног сазива Народне скупштине за 1914. трајао је кратко, од 27. јула до 8. августа. За то време, Скупштина је:

- одобрила Влади ванредни кредит од 90 милиона динара за потребе вођења рата;
- усвојила Закон о мораторијуму;
- усвојила Закон о конкордату између Краљевине Србије и Свете столице,³⁸ који је закључила Влада непосредно пред рат.

³⁷ Драгослав Јанковић, Нишка декларација (Настајање програма југословенског уједињења у Србији 1914. године), *Историја XX века*, Зборник радова Х, ИСИ Београд, 1969, 20

³⁸ Драгољуб Живојиновић, *Ватикан, Србија и стварање Југословенске државе 1914-1920*, Београд, 1980, 42. Конкордат су 24. јуна 1914. потписали кардинал Мери де Вал и Михајло Веснић у име папе Пија X и краља Петра I.

СЛУЖБЕНИ ДЕО

У ИМЕ
ЊЕГОВОГ ВЕЛИЧАНСТВА
ПЕТРА I
ПО МИЛОСТИ БОЖИЈОЈ И ВОЉИ НАРОДНОЈ
КРАЉА СРБИЈЕ

ИЛИ
АЛЕКСАНДАР НАШЕГОВИ ПРЕСТАВА

Проглашујемо и објављујемо овима
и свакоме, да је Народна Скупштина
сазвана у ванредној сали на 14. јуна
1914. године у Нишу на VI састанку
26. јуна 1914. године решила, и
да смо Ми потврдили и потврђујемо:

ЗАКОН

О ОБУСТАВИ ИЗВРШЕЊА И ОБЕЗБЕЂЕЊА
КАО И ТОКА РОКОВА

који гласи:

Чл. 1.

Ток рокова плаћања по савима
обавезама за трговачног и месничког
законика и специјалних закона,
за све уговорене обавезе из грађанског
законика, као и плаћање
премија код осигуравајућих друштва,
за све врсте осигурања живота и инвалидизације, обуставља се од 12. јуна ове године, као дана Указа о демобилизацији војске, а тако и десет дана закључно, рачунајући од дана, када буде објављен указ о демобилизацији војске.

Обустава тога рокова важи и за обавезе примљене после 12. јуна ове године.

Законско обавезе из грађанског законика, као обавезе издржања међу супружницима или међу родитељима и децом, као и обавезе из закона о старатељству, морају се и даље о року испуњавати.

Обустава тога рокова не важи на за сво обавезе плаћања јавног правног наредства.

Осигуравајућа друштва дужна су признати у рону од 15. дана, од дана када овај закон ступи у живот, поново осигурањима (уговорима или коришћењем) или њихових родитеља, неке или деце или онога, код кога су лонисе дате као подлога зајму, за ратну премију. Ову премију осигурањници су дужни платити по тексту рока, одаје предвиђеног за обуставу тога рокова. То важи за ове уговоре осигурања, где је потребно нарочито уговорити ратну ризик.

Обавеза одложених плаћања обичних премија остаје у вези ако осигурањник (уговорач или коришћењем) осигурање не оновоме у рону од 15. дана, од дана ступања у живот овог закона.

Понуда као и опозивање монетсе се учинити, без таксе, код које било грађанско или војно државно власти. Власт ће понудачу или отпизвачу издати бесплатно уговорене и подметој понуду или отказу, а пријаву или отказу саровести осигуравајућем друштву.

Чл. 2.

Обустава тога рокова предвиђеног чланом 1. примењује се и на уговоре о закупу и то само у овим случајевима:

- 1) кад је закупац војин обавезник, и
- 2) кад је закупац по наређењу које власти морао напустити закупуно добро, а месечна закупна цена није већа од 50 динара.

Но, у овом последњем случају, ако је закупац морао напустити место закупног добра, а за сво остало време тог рока плаћања закупа не обуставља се.

Ако би закупац закупуно добро нашао под закупом, ва би закупнац имену плаћао имену по време издржања овога закона, ода је у свим случајевима закупца закупну плату, без обзира на одредбе овога закона.

Чл. 3.

За време означено у чл. 1. обустављају се и пензиониса пресуда и решења по грађанским спорозима, као и стављање емену прста обезбеђења, предвиђених грађанским судским поступком и уредбом о нитабулацији, а обуставља се за означено време и ток гауја рокова од којих зависи губитак, односно стицање власних права, било по грађанском законнику било по коме другом специјалном закону. Решења, која су судски донели по предмети тражених обезбеђења и нитабулација, за време од 12. јуна ове године, из до ступања у живот овога закона, сматраће се као и да не постоје.

Но, у овим случајевима где је пре 12. јуна ове године стављено обезбеђење на плату или пензију чиновника и њихових удивца и деце, вршена месечних обустана плате или пензије своди се на половину одобреног обезбеђења. Овако смањено обуставо вршиће се до времена предвиђеног у члану 1. за обуставу тога рокова.

Чл. 4.

За време предвиђено у чл. 1. обуставља се и ток рокова за незадовољства и жалбе по грађанско-правним спорозима, као и по законима: о стечајном поступку и старатељству и по предметима о поступку у непосредним делима, као и по осталим специјалним законима, по којима је право на жалбу везано за рон, изузимајући жалбе по закону о вотори војних ниваланда.

Чл. 5.

Утврђује се као опште правило следеће:

При израчунавању рокова неће се узимати у рачун само оно време, за које су ронили по овом закону обустављени. Према томе, ако је који рок почео тек пре 12. јуна ове године, онда ће он тога рока тек сво до 12. јуна те године, па ће затим по овом закону напустити обуставу његовога тога и тек ће се наставити послие неседесет дана закључно, рачунајући од дана објаве Указа о демобилизацији војске.

Излажују се Министар Правде да изради таблицу рокова.

Чл. 6.

Именали протести због неплате, као и тужбе подигнуте после 12. јуна ове године, не морају се обављати.

Чл. 7.

За означено време обуставо тога рокова по чл. 1. овога закона, који се вршати ни стечајно поступком и време дивнишима. Исто тако важи

о новим вршати ни пренос непо-
дстига добара.

Чл. 8.

Обустављају се јавне продаје по-
дстига и непоподстига добара.
Јавне продаје по извршењима,
које се буду започеле код изврше-
ња власти пре 12. јуна ове године,
као и по стечајним масама, који ће
се вршати тек и сле десетост дана
закључно, рачунајући од дана објаве
Указа о демобилизацији војске.

Чл. 9.

Пре него што овај закон, пре-
стане настати, уредиће се законом
државним путем начин, како ће се
индивидуални мораторио ставље, на-
ведено овим законом.

Чл. 10.

Овај закон важи од дана кад га
Краљ потпише, а обавезу емену до-
бија кад се објави у Службеним
Новинама.

Преноручујемо Нашем Министру
Правде, да овај закон објави,
и савима Нашим Министрима, да се
вршењем његовом старају; вла-
стима пак заповедамо да по њему
поступају а савима и свакоме да му
се покорљају.

26. јуна 1914. год.

у Крагујевцу

АЛЕКСАНДАР С. Р.

Влада и владе државног савета,
Краљ Архангеловић,
Министар Правде,
М. С. Бурчић с. р.

Министар
Државног Савета,
Министар Иностране Дел,
Ник. П. Павић с. р.
Министар Финансија,
Д-р А. Пау с. р.

Министар
Унутрашњих Дел,
Стој. М. Претић с. р.
Министар Грађевина,
И. П. Јовановић с. р.

Министар
Промисла и Црквенских Посела,
А. Јовановић с. р.
Министар Поште,
М. С. Бурчић с. р.

Министар
Народне Промисла,
Д-р В. Јанковић с. р.
Министар Војне
примисла,

Душан В. Стевановић с. р.
(М. П.)

Министарски Савет у данашњој
својој седници а на основу § 5. У-
стројства Централне Државне У-
праве и на основу Пројекције
Његовог Величанства Краља од 25.
аугуста 1913. године решио је: „Да
се Закон о обустави извршења и
обезбеђења као и тока рокова при-
мени и на припаднице области
Старе Србије“.

На Министарства Правде 30. јуна
1914. године бр. 15.464 у Нишу.

У ИМЕ
ЊЕГОВОГ ВЕЛИЧАНСТВА
ПЕТРА I
ПО МИЛОСТИ БОЖИЈОЈ И ВОЉИ НАРОДНОЈ
КРАЉА СРБИЈЕ

ИЛИ
АЛЕКСАНДАР НАШЕГОВИ ПРЕСТАВА

На предлог Нашег Министра Финансија
постављам:

у билтеској цариницији: /
за ратни трошак илосе Милана Три-
бунац ратника нито класе цариницији
Билтеској на цариницији класицији

Закон о
мораторијуму,
Српске новине,
31. јул 1914.
године, НБС

Током ратних операција, док су трајале Церска и битка на Дрини, посланици се скоро три месеца нису састајали, између осталог јер је било тешко обезбедити кворум.

Следећи ванредни сазив Народне скупштине био је од 14. новембра до краја децембра 1914.

Тада је скупштина:

- одобрила нови ванредни кредит од 110 милиона динара;
- усвојила Закон о помоћи невољнима за време рата;
- усвојила Закон о буџету за 1915. годину.

Током овог заседања, због изузетно тешке ситуације на фронту (у току је Колубарска битка) дошло је до образовања нове коалиционе Владе Србије, састављене од представника три највеће грађанске политичке странке: Радикалне, Самосталне и Напредне. Овако састављена, Влада је 7. децембра пред Скупштину изнела ратни програм Краљевине Србије и извештај о војном и међународном положају Србије.

Током 1915. Скупштина губи нешто од свог значаја и састаје се неколико пута на краћи временски период:

- почетком фебруара одржала је 5 састанака, и тада се говорило о пресељењу из Београда: Музеја, Библиотеке и Државног архива;
- у другој половини априла и почетком маја 12 састанака, а расправљало се о злоупотребама у вези с војним лиферицијама и о владиним предлозима за измене и

допуне неких закона. Одобрен је кредит од 200 милиона динара;

- почетком јула 3 састанка, а заседање је имало карактер провере рада Владе јер је договорено да Влада свака два месеца подноси извештај о свом раду;

- у августу 5 састанака – одобрен је кредит од 250 милиона динара;

- у августу су одржане и три тајне седнице на којима се водила дебата о владином експозеу из децембра 1914. и том приликом је потврђена декларација од 7. децембра а Влади изгласано поверење (103 посланика била су за Владу и 24 против и то представници националне странке);

- последњи састанак Народне скупштине, пред слом, био је 14. октобра 1915. године.

Током 1915. осим до тада усвојених закона, прихваћени су и:

- Закон о регулисању школског рада због рата и његових последица;

- Закон о поступку с имовином страних поданика оних држава које су у непријатељству са Србијом.

Скупштина је формирала специјалне одборе из својих редова како би, онда када није била на окупу, могла да се решавају текућа питања али, с обзиром да они нису имали тачну дефиницију и одређено поље рада, уносили су већу забуну него што су били

Зграда Официрског дома у којој је заседала Народна скупштина Краљевине Србије 1914-1915. године (прив. кол. Г. Ђирић)

од помоћи. Сама Скупштина није се у довољној мери бавила битним текућим питањима и проналажењем решења већ је радила према нахођењима Владе.³⁹

Једину опозицију у Скупштини представљали су посланици Социјалдемократске партије, Д. Лапчевић и Т. Кацлеровић, захваљујући чијим иницијативама су и откривене разне лиферантске афере.

Своја заседања Народна скупштина је одржавала у Официрском дому. Обично је било 127 до 148 посланика. Седнице је водио председник скупштине Андра Николић. Одржавале су се у сали у коју се улазило и из хола и са терасе. Сто председника скупштине налазио се одмах иза улаза у салу. Поред његовог била су још два стола, један министарски, за чланове Владе, а други за записничара. У средишњем делу налазиле су се столице за посланике, у десет редова по 16 столица, а иза њих дрвене клупе за народ. Података о изгледу саме сале нема пуно осим ових које смо навели, а реконструкција је извршена према описима у новинским чланцима.⁴⁰

У периоду пред напад Бугарске 1915. Влада је донела одлуку да се заједно са војском евакуише и Народна скупштина тј. посланици. Овој одлуци и позиву одазвала се већина посланика па је њих 123 напустило земљу, а 43 остало у окупираној Србији⁴¹.

39 Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 244- 248

40 Документација Завода за заштиту споменика

41 Драгослав Јанковић, *Народна скупштина Србије*, 330

РАД НАУЧНЕ ЕЛИТЕ НА ФОРМУЛИСАЊУ РАТНОГ ЦИЉА СРБИЈЕ

Заједно са свим државним институцијама, у Нишу се у лето 1914. налазе и представници српске научне елите: Александар Белић, Јован Цвијић, Љубодраг Стојановић, Станоје Станојевић, Слободан Јовановић, Никола Стојановић, Стојан Новаковић, Јован Радонић, Богдан Поповић и многи други.

У бурним годинама које су претходиле Великом рату, српски научници имали су пуне руке посла. Крај XIX и почетак XX века довео је на српску научну сцену низ изузетних научника, а од великог значаја за развој и еманципацију Краљевине било је оснивање Краљевске српске академије 1886. године, а затим и оснивање београдског Универзитета 1905. године.

Око ове две институције одвијао се целокупни научни живот Краљевине, њихове идеје су значајно утицале на све друштвене слојеве као и на сва поља друштвеног живота у Краљевини и биле у функцији модернизације Србије у сваком погледу. Научници су имали великог утицаја на јавни живот како својим интелектуалним ауторитетом тако и учествовањем у политичком животу државе. Неки од њих били су оснивачи политичких партија, неки су као чланови партија учествовали у политичком животу, а неки пак нису желели да припадају ниједној странци сматрајући

Јован Цвијић 1865-1927, географ

Александар Белић 1876-1960, филолог

Павле Поповић,
1868-1939,
историчар
књижевности

Богдан Поповић,
1864-1944,
књижевни
критичар

Станоје
Станојевић,
1874-1937,
историчар

да наука и политика не могу заједно.⁴² Ипак и они су, врло често, својим радом чинили услуге Влади када су у питању били виши национални циљеви, што ће итекако бити присутно током Великог рата.

По објави мобилизације, која је обухватила углавном млађе научнике са Универзитета који су чинили резервни састав, они се јављају на своје распореде и дужности. Осим у јединицама, бројна група научника била је на дужности цензора или сарадника у бироима за штампу. Неки научници нису до краја рата остали на војним дужностима већ су ослобођени⁴³ и пребачени углавном на рад на пропагандном пољу.

Један број научника који се налазио у Нишу од Министарства иностраних послова је добио веома битан и значајан задатак: да научно образложи и презентује јавности већ раније формулисано опредељење Владе да се циљ рата гради на југословенској идеји.⁴⁴

Идеје о јединству југословенских народа на српском простору зачете су управо на Универзитету и у Српској академији наука. Ове институције су одиграле велику улогу у развијању и неговању тежње за националним ослобођењем а са друге стране, од њих је почело ширење српске културе и на српски народ ван граница Краљевине и на друге југословенске народе. То је допринело јачању свести о сличностима или истоветностима и заједништву култура ових народа,

42 Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије 1914 – 1920*, Народна књига, СКЗ, Београд, 1986, 20-21 (У даљем тексту Љ. Трговчевић, *Научници Србије*)

43 Исто, 27

44 Владимир Китановић, *Ниш у Првом светском рату*, каталог изложбе, Просвета, Ниш, 1985

Циљ брошуре био је да научним аргументима употпуни, објасни и докаже постављени ратни програм тј. да документује основну тачку владиног програма - уједињење Југословена. Нарочито је била намењена да за наведени циљ придобије енглеско јавно мњење и политичаре, за које се сматрало да ће, због свог држања према Бугарској и тежње да на страну савезника привуку Италију, бити највећи противници самог ратног циља.⁴⁹

На изради брошуре, према плану Ј. М. Јовановића требало је да учествују:

- географски део - Јован Цвијић;
- етнографски - Нико Жупанич, Тихомир Ђорђевић, Александар Белић;
- историјски – Јован Радонић, Станоје Станојевић;
- политички – Слободан Јовановић;
- економски – Владимир Нинчић и М. Тодоровић.

Нешто другачију расподелу области предлагао је Слободан Јовановић, укључујући у израду брошуре и *домороце*, тј. Југословене из Аустроугарске, који су се налазили у Србији, тако да би политички део требало да раде Никола Стојановић и Илија Латас и својим радом покажу штетност заједнице са Монархијом и немогућност функционисања ових покрајина Монархије као независних држава.⁵⁰

⁴⁹ Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 279

⁵⁰ Исто, 279

Изrada брошуре ишла је доста споро. Она није објављена као целина или зборник радова већ су поједини аутори радили своје делове и објављивали их као посебне расправе или брошуре.

Крајем новембра 1914. већи део свог рада завршио је Јован Цвијић и објавио га у Нишу под псеудонимом Dinarikus, а под називом *Географски утицај, етнопсихичке групе и јединство Југословена*.

Друго значајно научно остварење била је синтетичка студија Александра Белића, *Србија и јужнословенско питање*, штампано у Нишу почетком 1915. Оба дела износила су став српске Владе о питању ослобођења и уједињења јужнословенских народа.

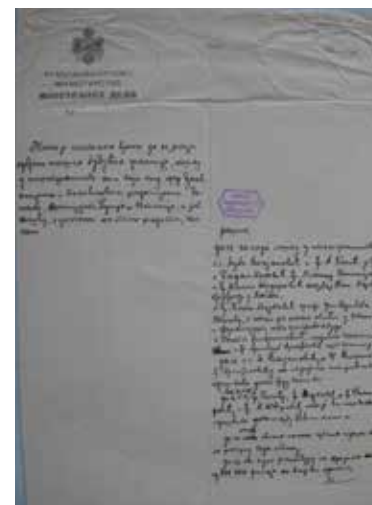
Станоје Станојевић је уводни део своје брошуре објавио у Политици, 23. децембра 1914. под називом *Наше претензије*, а свој рад је проширио током 1915. покренувши едицију *Савремена питања* и у оквиру ње дело *Шта хоће Србија*.

У циљу придобијања савезника за подршку југословенском програму, Влада Србије се одлучила да у земље савезнице, поред званичних представника пошаље и неколицину угледних научника и јавних личности који би незванично вршили пропаганду и износили ставове Владе. У иностранство из Ниша одлазе: Јован Цвијић у Лондон, Павле Поповић и Нико Жупанић у Рим, Богдан Поповић у Лондон, Љубомир Стојановић и Александар Белић у Петроград, Јован Жујовић у Париз, Драгољуб Аранђеловић и Коста Стојановић такође у Рим, Божидар Марковић у Женеву, Јован Радонић у Букурешт.⁵¹

⁵¹ Исто, 293-299; Јб. Трговчевић, *Српски научници*, 33-54

Јован Цвијић (Dinaricus), Јединство Југословена, брошура објављена у Нишу у склопу рада припадника научне елите Краљевине на научном објашњењу ратног циља Србије, Ниш, 1915, АЈ

Формулар председника Пашића за одлазак научника у земље савезнице ради заступања и научног образлагања идеје уједињења јужнословенских народа, АЈ

Југославенски одбор, Париз, 1916, горњи ред слева: Нико Жупанић, Ђиро Каменаровић, др. Милан Сршкић, др. Никола Стојановић, др. Франко Поточњак, Јово Бањанин, Франо Супило, Душан Васиљевић; доњи ред слијева: др. Јулије Газари, проф. Павле Поповић, др. Иво де Гиули, др. Богумил Вошњак, др. Анте Трумбић, др. Хинко Хинковић, Иван Мештровић, др. Јосип Једловски

Може се рећи да су ове активности биле предрадња за стварање Југословенског одбора чији је задатак био да идеју уједињења заступа у иностранству и код сила савезница. Званично је конституисан у Паризу крајем априла и почетком маја 1915. године.⁵² Само формирање пожуривала је српска Влада јер је Лондонски уговор већ потписан. За председника Југословенског одбора постављен је др Анте Трумбић из Далмације; у његовом раду учествовали су: Франо Супило,⁵³ Никола Стојановић, Душан Васиљевић, Хинко Хинковић, Љубо Леонтић, Иван Мештровић, Франц Поточњак,⁵⁴ браћа Јулио и Ремито Газари итд.

Одбор постаје, поред српске Владе, други носилац борбе за уједињење југословенских народа и оснивање заједничке државе. Радио је као заступник националних и политичких интереса југословенских народа али није имао моћ да непосредно утиче на политички живот у Монархији. Финансијски га је помагала српска Влада, није имао војне снаге а све до сукоба са српском Владом, у њему су постојали унутрашњи сукоби.

Уживао је активну подршку енглеских јавних радника, поготову научника, Р. В. Ситона Вотсона и Артура Еванса. У току рата је обавио значајне послове у области националне пропаганде, популарисао југословенско питање, стицао утицај у савезничком јавном мњењу и у званичним круговима Антанте, без

⁵² Његове контуре назирале су се и раније, на састанку југословенских политичара из Аустроугарске новембра 1914. у Фиренци као и на састанцима у Риму децембра 1914. и јануара 1915. године. Бранко Петрановић, *Историја Југославије*, Нолит, Београд, 1980, 20

⁵³ Видосав Петровић, *Ратна престоница*, 177

⁵⁴ Исто, 195

обзира на то што није успео да стекне међународно признање.⁵⁵

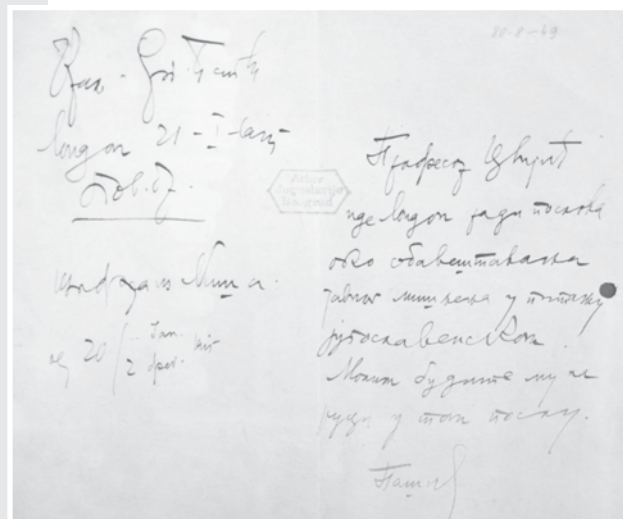
Представник Краљевине Србије у овом одбору а према поставци председника Владе, био је Павле Поповић.⁵⁶

Готово истовремено са настанком Југословенског одбора у Лондону, у Нишу је формиран одбор са истим називом и готово истим задацима. Датум оснивања нишког Југословенског одбора се не зна поуздано али је сигурно да је настао између краја априла и 15. маја 1915. када се први пут појавио у јавности као организатор седнице посвећене Јовану Скерлићу.⁵⁷

На његовом челу био је Станоје Станојевић, који је уз подршку српске Владе хтео да створи југословенско тело којим ће руководити Срби и које ће у потпуности пратити политику ове владе.

Чланови овог одбора били су представници *аустроугарске колоније* у Нишу, тачније представници Срба, Хрвата и Словенаца који су пребегли у Србију или се у њој нашли на било који други начин: Јован Бањанин, Владислав Фабијанчић, Милостислав Бартулица, Вељко Петровић, Иван Гмајнер, Драготин Густинчић, Марко Јаковљевић.

Циљ Одбора је био остварење Југословенске заједнице.

Телеграм Н. Пашића посланику у Лондону да Јован Цвијић долази тамо, 2. фебруар 1915. године, АЈ

⁵⁵ Бранко Петрановић, *Историја Југославије*, 22

⁵⁶ Ј. Трговчевић, *Српски научници*, 154

⁵⁷ Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 344

Један од основних задатака Одбора била је пропаганда тј. издавање пропагандних брошура у оквиру библиотеке *Савремена питања*.⁵⁸

Осим тога, Одбор је радио на:

- прикупљању података о сигурним и поверљивим личностима у неослобођеним крајевима на које представници војне и цивилне власти могу да се ослоне и употребе их када ти крајеви буду ослобођени;
- изради нацрта административне организације и управе у неослобођеним крајевима;
- прикупљању података о аграрним односима и распореду имања по народностима у неослобођеним крајевима;
- исправљању номенклатуре на секцијама неослобођених крајева које ради Географско одељење при Главном штабу;
- организацији Новинарског одбора који ће имати задатак да прати сву страну штампу, реферише о њој, реагује на њено извештавање и пише и код нас и у иностранству чланке о нашим питањима;
- организацији Јадранске легије.

⁵⁸ План библиотеке поднео је српској Влади С. Станојевић 24.04.1915. обећавајући да ће се у брошурама “износити материјал потребан за упознавање прилика и односа етничких, културних, економских итд. у српским, хрватским и словеначким земљама, информативни чланци о приликама и односима, расправљање свих политичких, економских културних и др. питања, која се тичу три народа а која могу интересовати српску публику и европско јавно мњење”, Д.Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 343

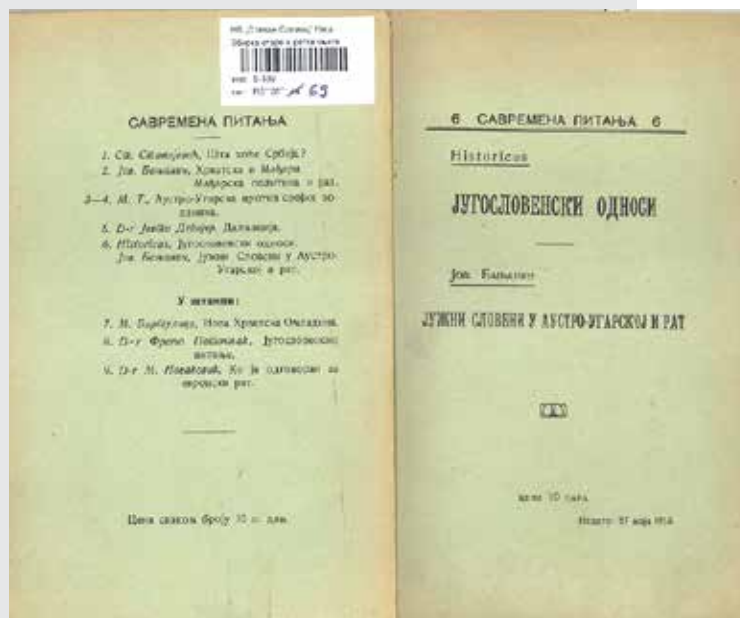
Као председник Одбора, С. Станојевић је настојао да ступи у што чвршћу везу са Одбором у Лондону. Зато је тражио од А. Трумбића да га редовно извештава о раду и намерама лондонског Одбора што ће он надаље и чинити.

Митинг 7. маја 1915.

У циљу протеста против потписивања Лондонског споразума у Нишу је 7. маја 1915. одржан Митинг за Истру и Далмацију коме је присуствовало око 1000 припадника јужнословенских народа. Вероватно је одржан на иницијативу Франа Супила, који се тада по други пут налази у Нишу, а председништво су чинили: Иво Ђипико, М. Мартинц и Драготин Густинчић док су секретари били Јосип Миличић и Милостислав Бартулица. Митинг је одржан у Официрском дому. У резолуцији која је донета на митингу, наглашено је потпуно и неодвојиво српско - хрватско – словеначко народно јединство па су замољене све силе које се боре за принцип народности да тај једнокрвни и нераздвојни народ сачувају од растрзања и отуђивања њихових земаља, те да омогуће Србији ослободилачку и културну мисију, што ће бити залога трајног мира у Европи.⁵⁹

⁵⁹ Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 347

Едиција *Савремена питања*, део брошура издатих у Нишу 1915. године, НБН

НИШКА ДЕКЛАРАЦИЈА

Једна од историјски најважнијих и најдалекосежнијих одлука коју је донела Влада а усвојила Народна скупштина јесте тзв. *Нишка декларација* у којој је, између осталог, изражен ратни циљ Краљевине Србије.

У овој декларацији, нова коалициона Влада је: објаснила свој карактер и циљ јер изражава јединство воља, снага и циљева земље; изразила наду да ће и надаље имати поверење Народне скупштине, поклонила се жртвама палим у рату и на крају изложила свој ратни програм:

„Уверена у решеност целог српског народа да истраје у светој борби за одбрану свога огњишта и своје слободе, влада Краљевине сматра као свој најглавнији и у овим судбоносним тренуцима једини задатак, да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања које је, у тренутку кад је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца. Сјајни успех који има да крунише ово војевање, испуниће обилато кржаве жртве које данашњи српски нараштај подноси. У тој борби српски народ нема избора, јер се између живота и смрти не бира. Он је на њу принуђен и водиће је са онаком истом несаломљивом енергијом и с каквом се пре сто година борио за свој васкрс из Косовске гробнице”.⁶⁰

Декларација од 7. децембра на неки начин је круна свих активности Владе, дипломатије и научних снага Краљевине и званични акт који је поднела Влада а прихватила Народна скупштина.

Изјава Владе о ратном циљу Краљевине Србије, *Нишка декларација*, Српске новине, 25. новембар 1914, НБС

60 Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 470

Нишка декларација, Раденковић К Боровоје, ИМС

Она каже да рат Србије поред одбрамбеног, истовремено има и карактер национално-ослободилачког и ујединитељског рата.⁶¹

Нема прецизних података како је ова декларација припремана, ко је формулисао и да ли се о њој расправљало на Министарском савету. Сматра се да је највероватније конципирао и стилизовао Милорад Драшковић. Такође се сматра да у првој верзији декларације нису били поменути Словенци⁶² јер су се Пашић и Влада колебали по питању уједињења Словенаца и словеначких земаља. Ово би се могло оправдати тиме да у Србији у том моменту, осим Н. Жупанича и неколико омладинаца није било значајније политичке личности нити јасних порука из Словеније о њиховом ставу.

Представници јужнословенских народа у Аустроугарској у емиграцији, каснији оснивачи и чланови Југословенског одбора у Лондону, поздравили су декларацију веома позитивно и кроз њу добили охрабрење за будућност.

Много тога ће се касније променити и помутити првобитно одушевљење објавом ратних задатака Србије. На првом месту настаће проблеми везани за изглед тј.уређење будуће државе али то је тема неког другог рада.

У моменту када је настала, Нишка декларација озваничила је велику идеју која је дуго постојала и коју су на првом месту носили учени људи, научници, професори Универзитета, песници али и обични људи, политичари, на простору који је предуго био под доминацијом разних владара.

61 Исто, 470

62 То су тврдили Нико Жупанич, Богумил Вошњак и неки други савременици

Јован М Јовановић,
посланик у Бечу

др Миленко
П. Веснић,
посланик у Паризу

др Мил Јовановић,
отправник послова у
Берлину

ДИПЛОМАТСКИ ПРЕДСТАВНИЦИ

Значајну улогу у стварању и очувању слике Краљевине Србије и борби за ратне циљеве српске државе, нарочито током ратног периода, имали су њени званични представници у европским државама и шире.

Државни календар Краљевине Србије за 1914. доноси списак наших посланстава и конзуларних представништава:

ПОСЛАНСТВО

Албанија:

- отправник послова, у рангу генералног конзула 3. класе – Панта Гавриловић;
- вицеконзул 2. класе - Настас Илић;

Аустроугарска:

- изванредни посланик и пуномоћни министар I класе – Јован. М. Јовановић;
- секретар I класе – Милан Вл. Ђорђевић;
- секретар II класе – Војислав Антонијевић;
- секретар V класе – др Светислав Ђорић;
- војни изасланик – коњички пуковник Љубомир Лешјанин;

Белгија:

- изванредни посланик и пуномоћни министар I класе – др Миленко П. Веснић;

Бугарска:

- изванредни посланик и пуномоћни министар II класе
– др Бошко Чолак Антић;
- секретар IV класе - Димитрије Димитријевић;
- писар II класе – др Немања Вукичевић;
- војни изасланик – ђенералштабни пуковник Драгутин Кушаковић;

Грчка:

- изванредни посланик и пуномоћни министар II класе
– Живојин Балугџић;
- секретар IV класе – Јован Дучић;
- војни изасланик - ђенералштабни пуковник Петар Пешић;

Енглеска:

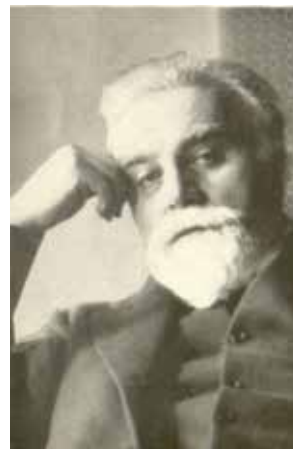
- изванредни посланик и пуномоћни министар I класе
– Матеја Бошковић;
- секретар I класе Александар Вл. Ђорђевић;
- писар II класе – Војислав Петровић;

Немачка:

- изванредни посланик и пуномоћни министар I класе
– Драгомир Јанковић;
- секретар I класе – др Милутин Јовановић;
- секретар IV класе – Милош Михаиловић;

Румунија:

- изванредни посланик и пуномоћни министар I класе
– Михајло Гавриловић;
- секретар III класе – Фотије А. Станојевић;
- војни изасланик – коњички пуковник Драгомир Андоновић;

Живојин Балугџић,
посланик у Атини

Матеја Бошковић,
посланик у Лондону

Михајло Гавриловић,
посланик у
Букурешту

др Мирослав
Спалајковић,
посланик у
Петрограду

М. Ђорђевић,
отправник послова у
Цариграду

Др Мих. Гавриловић,
посланик на Цетињу

Русија:

- изванредни посланик и пуномоћни министар I класе
 - др Мирослав Спалајковић;
- секретар III класе – Милан Ненадић;
- секретар IV класе – Јеврем Тадић;
- војни изасланик - коњички потпуковник Бранислав Лонткијевић;

Турска:

- изванредни посланик и пуномоћни министар I класе
 - др Јаша Ненадовић;
- секретар IV класе – Тодор Ристић;
- први драгоман, у рангу секретара III класе – др Јанићије Димитријевић;

Француска:

- изванредни посланик и пуномоћни министар I класе
 - др Миленко Р. Веснић;
- секретар IV класе – Радомир Луковић;
- секретар IV класе – Михаило Глушчевић;
- писар I класе – др Арсеније Јовановић;

Црна Гора:

- изванредни посланик и пуномоћни министар II класе
 - Љубомир Михаиловић;
- секретар V класе др Србољуб Марковић;

Дипломатско заступништво и генерални конзулат у Каиру:

- дипломатски заступник и генерални конзул III класе
 - др Милош Богићевић;
- Вицеконзул I класе – др Бошко Љубишић.

КРАЉЕВСКИ КОНЗУЛАТИ

Генерални конзулати:

Берлин:

- генерални конзул III класе – др Милан Шајиновић;
- вицеконзул III класе- др Станоје Михаиловић;

Беч:

- генерални конзул III класе - др Максим Димитријевић;
- вицеконзул III класе – Ђорђе Јоксимовић;

Будимпешта:

- генерални конзул II класе – Јован Миланковић;
- вице конзул II класе – др Велизар Минчић;

Букурешт:

- генерални конзул I класе – Добривоје Свилокосић;
- вицеконзул II класе – др Миливоје Касидолац;

Скадар:

- генерални конзул III класе – Милан Ракић;

Солун:

- генерални конзул III класе - Рајко Винтровић;
- вицеконзул II класе – Милан Кубуровић;
- вицеконзул II класе – Радомир Шапоњић;
- писар II класе – Коста Штерић;

Трст:

- конзул I класе – Милан Милојевић;

Љуба Михајловић,
посланик у Риму

Цариград:

- генерални конзул III класе – Димитрије Чохаџић;
- вицеконзул III класе – Ђорђе Анастасијевић;

Праг:

- конзул I класе – Јован Вучковић;
- писар I класе – Светислав Хођера.

Поред Двора, Владе и Народне скупштине, у Нишу се налазе и дипломатски представници европских држава. Поред вицеконзулата и мањих дипломатских представништава који су у граду постојали од 1878. током ратног периода овде су и званични највиши представници Русије, Енглеске, Италије, Француске, који воде живу дипломатску активност у сусретима са краљем Петром када борави у Нишу, председником Владе Н. Пашићем и другим званичницима наше земље.

Према Државном календару у Србији током 1914. своја представништва имају:

Аустроугарска:

- изванредни посланик и пуномоћни министар – барон Гизл од Гизлингера;
- први секретар – витез од Шторка;
- војни изасланик – генералштабни мајор Гелинек;

Белгија:

- изванредни посланик и пуномоћни министар – Мишот де Вел;
- први секретар – ван дер Хаген;

Бугарска:

- изванредни посланик и пуномоћни министар – Чанрашиков;
- први секретар – Минчев;
- војни изасланик – ђенералтабни мајор Даманов;

Грчка:

- изванредни посланик и пуномоћни министар – Александропулос;
- први секретар – Папуриас;
- војни изасланик – арт.потпуковник Влахопулос;

Енглеска:

- изванредни посланик и пуномоћни министар – де Грац;
- први секретар – Крекенсон;
- војни изасланик – потпуковник Планкет;
- марински изасланик – капетан Сеграф;

Италија:

- изванредни посланик и пуномоћни министар – барон Свити;
- први секретар – Кора;
- секретар тумач – де Сарно, Сан Ђорђо;
- војни изасланик – ђенералтабни капетан пл. Де Сера;

Немачка:

- изванредни посланик и пуномоћни министар – барон Гризингер;
- секретар – де Шарфенберг;
- секретар тумач – Јозефовић;
- војни изасланик – ђенералштабни мајор Бронзарт де Шелендорф;

Румунија:

- изванредни посланик и пуномоћни министар – Филалити;
- секретар – Владојано;

Русија:

- изванредни посланик и пуномоћни министар – де Хартвиг;
- секретар – де Штрантман;
- секретар тумач – Мамулов;
- војни изасланик – пуковник Артаманов;

Турска:

- отправник послова – Херанд беј Норадунгиан;

САД:

- изванредни посланик и пуномоћни министар – Воника;
- први секретар – Кембел;
- војни изасланик – артиљеријски поручник Милес;

Француска:

- изванредни посланик и пуномоћни министар – Деко;
- први секретар – Клеман па Симон;
- војни изасланик – потпуковник Фурније;

Холандија:

- изванредни посланик и пуномоћни министар – Јонкер ван Вреденбурх;

Црна Гора:

- изванредни посланик и пуномоћни министар – Лазар Мијушковић;

Шпанија:

- изванредни посланик и пуномоћни министар – де Мултедо и Кортина;
- секретар – Видал и Сауна;
- војни изасланик – инж. мајор де Сола.

У Нишу су били конзулати следећих држава:

Аустроугарска:

- Вицеконзулат:
- секретар канцеларије и деловођа – Хајнрих Хофленер;

Белгија:

- конзул – П. Станковић;

Русија:

- конзул – Е. Чахотин;⁶³

САД:

- генерални конзул за Србију
- секретар посланства Шарл Кембел.⁶⁴

Захваљујући записима грофа Трубецког⁶⁵ са сигурношћу знамо да се у Нишу као ратној престоници налазе енглески пуномоћни министар де Грас, затим Огист Боп, француски посланик и руска мисија на челу са грофом Трубецким који је на месту изванредног

⁶³ Према Државном календару с почетка године конзул је Чахотин, међутим нико од путописаца га не помиње у периоду од почетка рата а из његове биографије знамо да је напустио Ниш 1915.

⁶⁴ Џон Рид у свом чланку Привремена ратна престоница каже да их је у Нишу примио амерички вице-конзул г. Јанг. В. Петровић, *Ниш у делима путописаца*, 263

⁶⁵ Видосав Петровић, *Ниш ратна престоница Србије 1914-1915*, Ниш, 1996, 144

посланика и пуномоћног министра заменио преминулог грофа Хартвига. Руску мисију или посланство чинили су још: на месту првог секретара Штрантман, другог секретара Зарин, затим вицеkonzул Јемељанов и секретар Конзуларног одељења Јакушев као и секретар тумач (драгоман) Мамулов. Као што видимо, у Нишу је цело посланство из Београда и чланови нишког konzулата па се може претпоставити да су, приликом евакуације државних институција и Двора из Београда, у Ниш прешла и остала посланства.

То нам казује и Огист Боп,⁶⁶ који у свом запису каже да је приликом организовања евакуације из Ниша, Влада наложила да ће се посланици Енглеске, Француске, Италије и Русије кренути са Владом у Краљево док ће вишак особља из ових посланстава, као и посланства Белгије, Румуније и Грчке ићи у Битољ. Због прекида пруге и овај план је промењен те су се посланства пребацила у Чачак, а 20. октобра посебан воз је превезао председника Скупштине, неколико чиновника Министарства иностраних дела, посланике Француске, Енглеске Италије и Русије у Краљево а одатле даље у албанску голготу.

Дипломате су се окупљале по нишким кафанама, у *Руском цару*, *Европи*, а Г. Г. Смит⁶⁷ каже да је Дипломатски клуб био у *Белој кафани*, која је била најбоља у граду. Џон Рид опет каже да је Дипломатски клуб био изнад неке напуштене кафане до које се долазило кроз свињац, али је унутрашњост клуба била савршена и служио је келнер у смокингу.⁶⁸

⁶⁶ Исто, 249

⁶⁷ Видосав Петковић, *Ниш у делима путописаца*, 270.

⁶⁸ Исто, 263

Посебно место међу свим овим странцима, људима различитих занимања који су разним пословима били и прошли кроз Ниш, заузима Рудолф Арчибалд Рајс. Овог швајцарског научника и публицисту позвала је српска Влада да дође и опсежном анкетом утврди аустроугарске злочине у Србији. Он се овом позиву одазвао и у јесен 1914. дошао у Ниш, где га је примио председник Владе Никола Пашић и дао му задатак да оде на фронтове у Мачви и на Дунаву и да, као искрен и неутралан посматрач, утврди истину о ономе што је тамо учињено. Рајс је о томе писао и публикувао своја истраживања у часописима у Лозани, Амстердаму и Паризу. Један је од оних који су допринели да свет сазна шта се у Србији заиста дешавало а као добровољац српске војске наставио је да прати народ који је заволео, преко Албаније, на Солунском фронту и касније остао са њим наставивши се у Београду.

Због свог рада и заслуга за Србију, нашао се у делу рада међу дипломатама.

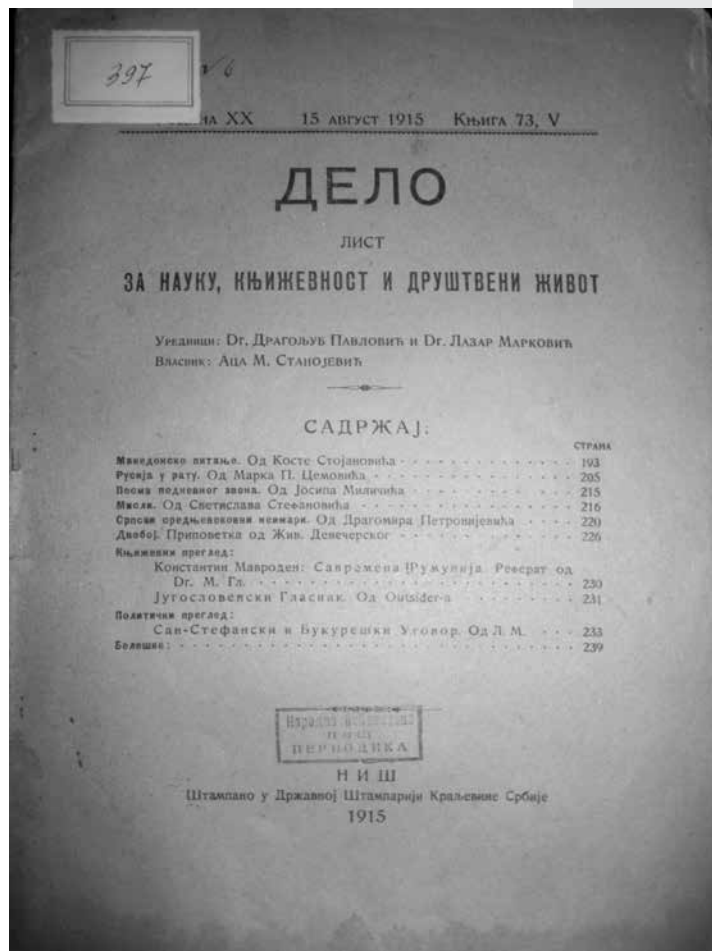

Рудолф Арчибалд Рајс, (1875-1929),
криминолог, публициста

Бојана Нешић

ИЗДАВАЧКА ДЕЛАТНОСТ
И КЊИЖЕВНИ РАД
У НИШУ 1914-1915.

Дело, лист за науку и књижевност и друштвени живот, уредници Драгољуб Павловић и Лазар Марковић, НБН

Гласник, власник Милић Танасковић, НБС

У Нишу - ратној престоници, одвијала се бурна издавачка делатност. Заједно са осталим државним институцијама, у град се евакуишу и редакције београдских листова и часописа који ће се овде штампати а затим дистрибуирати по читавој Србији и међу војницима на ратишту.

Током 1914. и 1915. у Нишу је излазило двадесетак листова⁶⁹:

- **Српске новине**, службене новине Краљевине, уредник Влада Спасојевић
- **Самоуправа**, одг. ур Димитрије Гавриловић, орган Радикалне странке
- **Српска застава**, уредник Радослав Агатоновић, издавач А. М. Слеччевић
- **Велика Србија**, власник и одг. ур. Драгутин Илијић
- **Радничке новине**, уредник Душан Поповић, орган Српске социјалдемократске партије, након забране излази **Будућност**
- **Просветни гласник**, служб. лист Министарства просвете и црквених дела, уред. Миодраг Ибровац
- **Гласник**, власник Милић Танасковић
- **Гласник**, београдски лист, власништво Зрнића
- **Ревизија**, уред. Тодор Костић
- **Нишки нови лист**, уредник Јован М. Јовановић
- **Трибуна**, власник и уредник Милош Савчић
- **Гетина трибуна**, београдски лист

69 Мирчетић Драгољуб, *Нишка штампа 1871-1971*, Ниш, Градина, 1972, 37-42

Велика Србија, власник и одг. ур. Драгутин Илијић, НБС

Новости, власник и директор Милан П Савчић, НБС

Одјек, орган Самосталне радикалне странке, НБС

Југословенски гласник, лист југословенске омладине у Нишу, 1915, НБН

- **Дело**, лист за науку и књижевност и друштвени живот, уредници Драгољуб Павловић и Лазар Марковић

- **Југословенски гласник**⁷⁰

- **Новости у Београду**, Вечерње новости у Нишу, 1914.

- **Фотографски архив** 1914.

- **Балкански гласник**, редакција Новости, 1915.

- **Гласник трговачке коморе Краљевине Србије**, без података осим да је излазио 1915.

- **Учитељска борба**, орган Клуба учитеља социјалдемократата

- **Хладовина**, хумористички лист

- **Курири Балкана**, излазио и на француском **Les Courriers des Balkans**

- **Нова реч**, 1915.

- **Дечији дан**, орган нишке месне заштите деце и омладине, 1915.

- **Србадија**

- **Стража**, 1915.

- **Одјек**, орган Самосталне радикалне странке, 1915.

Целокупна штампа која је излазила у граду одиграла је значајну политичку и културну улогу. Од великог је значаја била објективност извештавања са ратишта али и извештавање страних дописника који су

⁷⁰ *Југословенски гласник* је лист југословенске омладине који је излазио двапут месечно тако да је од пада Ниша под бугарску власт изашло 5 бројева. У часопису су сарађивали: **Словенци** - Драготин Густинчић, Ј. Лабрић, Владислав Фабјанчић, Јосип Јерац; **Хрвати** - Аугустин Ујевић, Милан Марјановић, Мило-стислав Бартулица, др Ј. Шаринић, Д. Бублић, Лујо Војновић, Франко Поточњак; **Срби** - Миле Павловић, Данило Живаљевић, Д. Миљковић, А. Илић, Ђорђе Тасић, Милутин Бојић, Милош Ђорић, Момчило Милошевић, Мирко Косић и др.

у својим извештајима свету предочавали реалну слику у Србији и о Србији.

У фонду старе и ретке књиге Народне библиотеке Стеван Сремац у Нишу, чувају се нека издања настала у периоду од августа 1914. до октобра 1915. године:

- *Српско аустријски и европски рат*, издање Државне штампарије Краљевине Србије, у Нишу 1914.

- *Дипломатска преписка о српскоаустријском сукобу*, Ниш, Министарство иностраних дела

- *Трговање у рату*, Душан Славић, Ниш, 1915, Штампарија „СвЂорђе“

- *Правила ратне потрошачке задруге*

- *Каин*, Милутин Бојић, Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића, 1915.

- *Југословенски односи*, Ђорђевић Р. Тихомир, Државна штампарија Краљевине Србије, 1915.

- *Путем славе*, Маговчевић Јован, штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, 1915.

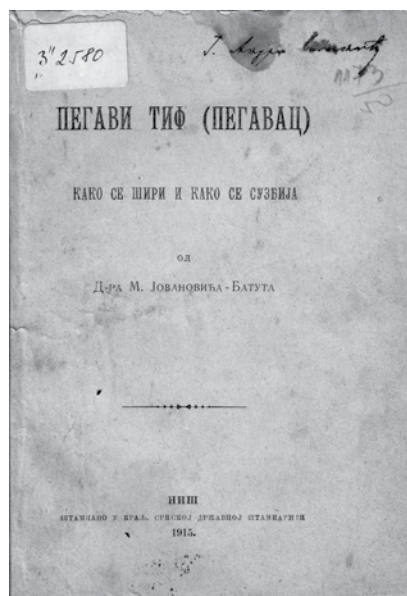
- *Закон о помоћи невољнима у рату и Правилник за извршење овог законика*, штампано у Дравној штампарији.

- *Пегави тиф, пегаваци*, Милан Јовановић-Батут, Краљевска српска државна штампарија, 1915.

- *Шта хоће Србија?* Станоје Станојевић, Државна штампарија Краљевине Србије, 1915.

Правила ратне потрошачке задруге,
Ниш, НБН

Милан Јовановић-Батут, *Пегави тиф, пегавица*, Краљевска српска државна штампарија, Ниш, 1915. НБН

Српско аустријски и европски рат, књига четврта, Немачка бела књига, издање Државне штампарије Краљевине Србије, Ниш, 1914. НБН

У Нишу су у том периоду радиле: Државна штампарија Краљевине Србије, Штампарија Војног министарства, Штампарија Драгише Ж Пајића Рибарца, Акционарска штампарија, Нова акционарска штампарија, Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића, штампарија Гутенберг, штампарија Д.Ђ. Тешића. Нема много података где су се ове штампарије налазиле осим што се зна да је штампарија Гутенберг, која је једина обновила рад након рата, била смештена у кући у Обреновићевој улици а канцеларије су биле на тргу краља Милана. Такође је остао забележен податак да је Државна штампарија инсталирана у згради Гимназије.⁷¹

Издавачку делатност током ратних година у Нишу, свакако је поспешео и боравак већег броја српских књижевника у граду. Уопште гледано, ратна књижевност у Србији током Великог рата није била превише плодна. Углавном је одржана у периодици, која је објављивана где је и када је то било могуће.⁷² Након победа на Церу и Колубари, дошло је до предаха од неколико месеци, када су се књижевници вратили својим перима а један део њих налазио се у Нишу. Међу њима: Милутин Бојић, Владислав Петковић Дис, Нестор Жучни, Иво Ћипико итд. Они су углавном били на различитим дужностима у граду а своје радове објављивали су у часописима који, настављајући традицију постојања, излазе у Нишу до повлачења и бугарске окупације. Најзначајнији међу

⁷¹ С обзиром да је у недовршеној згради Гимназије тада била смештена Московска болница и да физички није било могуће да су обе биле у једној згради, претпоставка је да је штампарија била у кући коју је гимназија користила у Обреновићевој улици, можда чак заједно са штампаријом Гутенберг. *Енциклопедија Ниша*, Култура, ЦНИ САНУ Ниш и Универзитет у Нишу, Ниш, 2011.

⁷² Зоран Миладиновић, *Књижевност у Нишу током ратова 1912-1918*, Зборник Народног музеја Ниш бр21, 165

њима био је часопис за науку, књижевност и друштвени живот *Дело*, у којем је током ових ратних година изашло 30 књижевних прилога: 10 прозних дела, 13 песама, једно драмско остварење и 6 есеја.⁷³

Милутин Бојић долази у Ниш са војском и при Врховној команди ради као цензор. Уређује лист Гласник у коме објављује оштре политичке чланке и прозива шпекуланте, профитере, лешинаре. У својим песмама из 1915. Бојић не пише о победама српске војске него љубавне сонете али је зато маја 1915. почео да пише поему Каин коју објављује у Нишу у јесен исте године и у којој кроз старозаветни мотив братског сукоба говори о све извеснијем сукобу са Бугарском који ће и уследити мало после објављивања Бојићеве поеме. Тираж ове поеме заробила је бугарска окупациона власт и спалила али се у Завичајном одељењу Народне библиотеке Стеван Сремац у Нишу чува један од неколико сачуваних примерака.

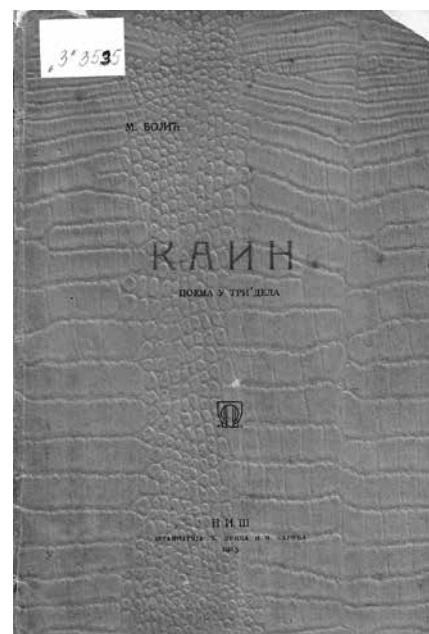
У *Делу*, своју песму у прози *Тихе строфе*, објављује и Исидора Секулић. Песма је посвећена погинулом Станиславу Сондермајеру, најмлађем хероју Церске битке. У песникињиној заоставштини пронађен је текст *Последња заштитница* 1915.⁷⁴ у којој описује ратну ситуацију у овој трагичној години.

Владислав Петковић Дис у истом часопису објављује песму *Пролеће* 1915. године.

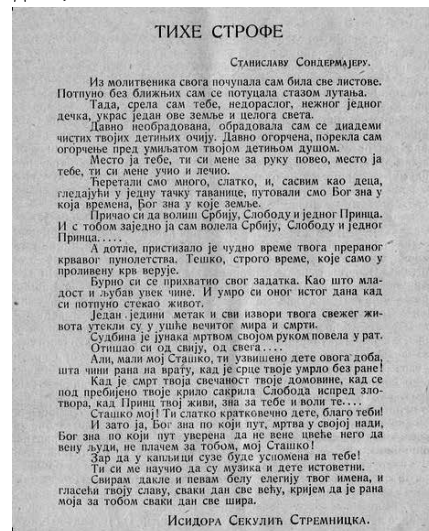
У истом часопису своје радове објављује и Прока Јовкић, алијас Нестор Жучни који је у Нишу и преминуо подлежавши пегавом тифусу, 27. априла 1915. Јовкић је

⁷³ Исто,

⁷⁴ Исто, готово истоветан текст објављен је у Књижевном југу 1918. под називом Писмо једном господину

Милутин Бојић, *Каин*, поема у три дела, Ниш 1915. НБН

Исидора Секулић Стремница, *Тихе строфе*, Дело, бр. 73, свеска I, Ниш, 1915. НБС. Песма је посвећена Станиславу Сташи Сондермајеру, седамнаестогодишњем дечаку који је најмлађа жртва Церске битке.

Прока Јовкић, *На поласку*, *Ратни записи*, 4.2.1915, НБС

Владимир Петковић Дис, *Пролеће*, *Дело*, бр. 73, свеска III, Ниш 1915, НБС

као сиромашни младић отишао у Америку, где је радио тешке лучке послове и убрзо почео да пише *црвене*, бунтовне песме. На позив Јована Скерлића, вратио се у Србију где је завршио школу и уписао филозофију. У Нишу је радио као цензор при Министарству војске. Сањао је да напише филозофски спев *Трагедија* а иза њега су остале песме:

- *Крваво умирање*, март 1915.

- *Ноћ*, објављена постхумно у *Делу*

- *Изгинулима*, објављена постхумно у *Радничким новинама*, као осуду Првог светског рата

- Четири песме из циклуса *Последње од првих*, у листу *Будућност*, септембра 1915.

Значајан допринос српској књижевности дао је и Иво Ћипико, који је у наш град стигао у лето 1914. из Цариграда, непосредно пред објаву рата и у њему остао све до бугарске окупације 1915. Радио је као дописник италијанских листова *Messaggero di Roma* и *Secolo* али је радио и као привремени шеф Окружне шумске управе (у кући породице Леви, данас ул. Сверозара Марковића). У зиму 1914. је написао три кратке приповетке: *Медошевац*, *Пегавац* и *Живот и смрт*. Поред њих, од великог су значаја путописи, тј. пажљиво вођени дневник,⁷⁵ које је оставио о Нишу у коме је дуго боравио и бавио се многим стварима те га је добро и упознао. Током боравка у Нишу узео је и српско држављанство а такође је био веома активан у пропагирању идеје југословенства тако да је и председавао митингом 7. маја 1915.

⁷⁵ Иво Ћипико, *Ратни дневник*, Сабрана дела 4, Београд

ЛИТЕРАТУРА

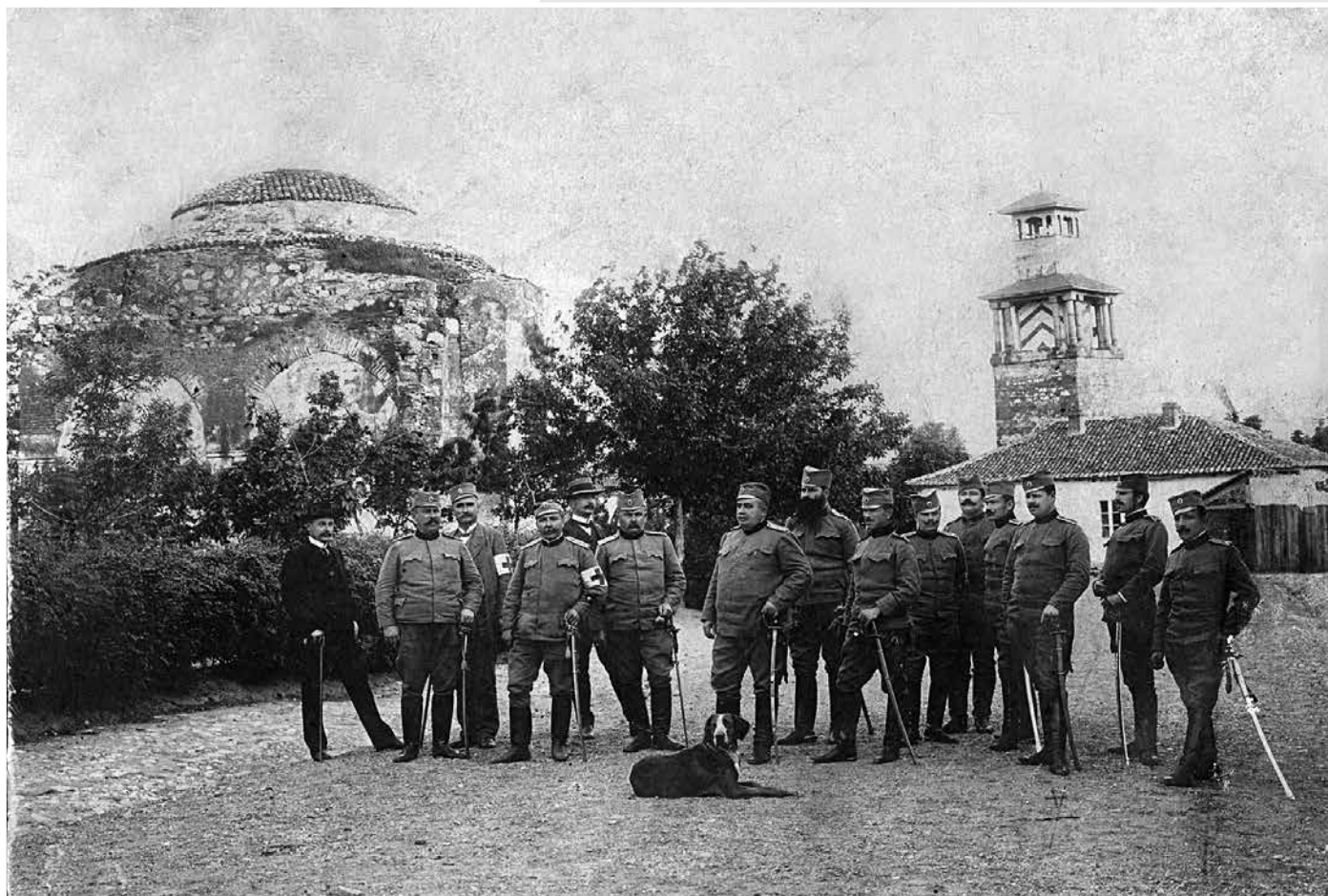
1. Андрејевић Борислав, *Споменици Ниша*, Просвета, Ниш, 2001
2. Група аутора, *Први светски рат 1, Србија и Црна Гора*, Цетиње, 1975
3. *Државни календар Краљевине Србије за годину 1914*
4. Екмеџић Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914*, СКЗ, Београд, 1973
5. Енциклопедија Ниша, *Култура*, ЦНИ САНУ и Универзитет у Нишу, Ниш, 2011
6. Живојиновић Драгољуб,
 - *Ватикан, Србија и стварање Југословенске државе 1914-1920*, Београд, 1980
 - *Петар I Карађорђевић, Ратни дневник 1915 - 1916*, Народна књига, Београд, 1984
7. Јанковић Драгослав,
 - *Србија и југословенско питање 1914-1915*, ИСИ и НИП ЕКСПОРТ-ПРЕС, Београд, 1973
 - Народна скупштина Србије за време Првог светског рата и питање њеног кворума, *Анали Правног факултета* у Београду, бр. 14, 1966.
 - О раду српске владе за време Првог светског рата; *Записници седница Министарског савета Србије 1915-1918*, БИГЗ, Београд, 1976,
 - Нишка декларација (Настајање програма југословенског уједињења у Србији 1914. године), *Историја XX века*, зборник радова X, ИСИ Београд, 1969

8. Китановић Владимир, *Ниш у Првом светском рату*, каталог изложбе, Просвета, Ниш, 1985
9. Миладиновић Зоран, Књижевност у Нишу током ратова 1912-1918, *Зборник Народног музеја Ниш* бр. 21,
10. Мирчетић Драгољуб, *Нишка штампа 1871-1971*, Ниш, Градина, 1972
11. Митровић Андреј, *Србија у Првом светском рату*, СКЗ, Београд, 1984
12. *Нишки лексикон*, група аутора, Службени гласник, Београд 2011.
13. Петрановић Бранко, *Историја Југославије 1918-1978*, Нолит, Београд, 1980
14. Петровић Видосав,
- *Ратна престоница Ниш 1914-1915*, Просвета, Ниш, 1996. и Ниш 2014.
- *Ниш у делима путописаца од IV до XX века*, Просвета, Ниш, 2001
15. Трговчевић Љубинка, *Научници Србије и стварање Југославије*, Народна књига и СКЗ, Београд, 1986
16. Ђоровић Владимир, *Односи између Србије и Аустро-Угарске током 20 века*, Библиотека града Београда, 1992

Ивана Груден Милентијевић

ОРГАНИЗАЦИЈА СРПСКЕ ВОЈСКЕ
И ОБЈАВА МОБИЛИЗАЦИЈЕ
1914. ГОДИНЕ

Официри и војно особље у Тврђави, Ниш 1914,
приватно власништво

На основу Уредбе из 1883. године којом је у Краљевини уведена редовна војна обавеза, српска војска је била подељена на две основне категорије: народну војску и последњу одбрану.

Народна војска била је подељена у 3 позива,⁷⁶ од којих су прва два представљала оперативну активну војску, док је трећи позив био задужен за заштиту граница и позадинске задатке. Последњу одбрану чинили су војни обвезници од 18. до 21. године и од 45 до 50. године живота.⁷⁷

Оваква подела народне војске на позиве, већ за време Првог балканског рата показала се као неправедна. Наиме, то је било наслеђе из времена финансијских потешкоћа када је било немогуће сву војску потпуно и на време опремити. Зато је у Првом балканском рату јасно уочљива разлика између наоружања и одевне опреме војника I и II позива. Још уочљивија је била разлика у односу на војску III позива због застарелог оружја којим су војници били опремљени.⁷⁸

Територија Краљевине Србије била је подељена на 5 дивизијских области: Моравска, Дринска, Дунавска, Шумадијска и Тимочка дивизијска област.

⁷⁶ Први позив обвезници од 21. до 31. године живота, други позив од 31. до 38. године, и трећи позив од 38. до навршене 45. године (М. Алимпић, *Солунски фронт*, Београд 1967, 70)

⁷⁷ С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књига прва, Београд 1968, 251 (У даљем тексту: С. Скоко, *Други балкански рат*)

⁷⁸ А. Стојичевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912-1918 год.*, Београд 1932, 60 (У даљем тексту: А. Стојичевић, *Историја наших ратова*)

Мобилизација српске војске 1914,
(прив. кол. Г. Ђирић)

Испраћај војника у рат – мобилизација 1914,
фотодокументација етнолошког одељења НМН

Српски војник на железничкој станици у Нишу 1914. (прив. кол. Г. Ђирић)

Територијална војна подела била је тако формулисана да свака кадровска јединица има засебан и један исти реон из кога се у мирно доба регрутује, а у ратно доба допуњује обвезницима.⁷⁹ Дивизије I позива у свом саставу имале су по 4 пешадијска пука, један коњички пук и остале дивизијске делове. Дивизије II позива биле су састављене од три пешадијска пука, једног пољског артиљеријског дивизиона од три батерије, коњичког дивизиона од два ескадрона и осталих дивизијских делова.⁸⁰

Српска војска је из балканских ратова изашла као победничка, охрабрена постигнутим успесима и добијеним биткама. Са друге стране, војна опрема, која је била обезбеђена за рат 1912. године, утрошена је и упропашћена у великој мери током ратова са Турском и Бугарском. Уз све ово, треба сагледати и мобилизацију српске војске која је изведена одмах по завршетку Другог балканског рата, због побуне Арнаута.⁸¹ Моравска дивизија која је прва мобилисана због поменуте побуне, била је демобилисана свега десетак дана.

У таквим условима, после одбијања ултиматума који је Аустроугарска упутила Србији, 28. јула депешом јој објављује рат. Као повод за објаву рата Аустроугарска користи атентат на Франца Фердинанда који се догодио у Сарајеву месец дана раније.

Мобилизација српске војске објављена је 25. јула, с тим што је први дан мобилизације био 26. јул. Текст којим се проглашава мобилизација је гласио је овако :

⁷⁹ А. Стојичевић, *Историја наших ратова*, 25

⁸⁰ С. Скоко, *Други балкански рат*, 252

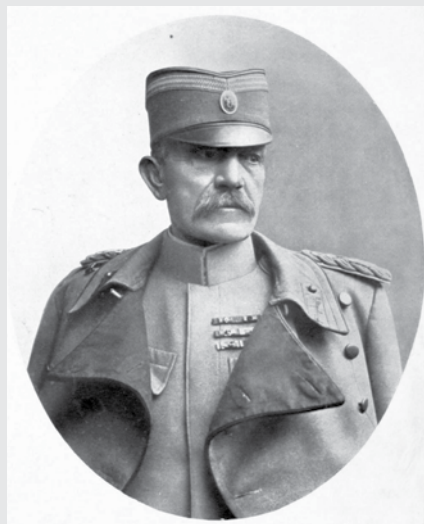
⁸¹ В. Ђоровић, *Историја Срба*, Ниш, 2005, 205

Престолонаследник Александар
Карађорђевић, Врховни командант
војске Краљевине Србије, Ратни
албум 1914-1918, Андра Поповић

Војвода Радомир Путник, Начелник
Штаба Врховне команде војске
Краљевине Србије, Ратни албум 1914-
1918, Андра Поповић

Војвода Живојин Мишић, командант
Прве Армије војске Краљевине
Србије од Колубарске битке, Ратни
албум 1914-1918, Андра Поповић

„На предлог нашег министра војног, а по саслушању нашег министарског савета, на основу члана 5. Закона о устројству војске решили смо и решавамо: да се наша целокупна војска стави у мобилно стање.

Потпис: 12. јула 1914. год. у Београду, Александар с.р,
Министар војни пуковник Душан П. Стефановић с. р⁸²

Мобилизација је завршена у року од 3 дана тако што је сваки обвезник одлазио у своју јединицу из прошлих ратова.⁸³ Мобилисано је 11 пешадијских⁸⁴ и једна коњичка дивизија I и II позива, трупе трећег позива и део обвезника последње одбране. Укупно је мобилисано 450 000 људи.⁸⁵

За врховног команданта војске одређен је престолонаследник Александар. Он 29. јула у Нишу издаје прокламацију у којој између осталог каже :

„... И ако тешка срца и свестан свих тешкоћа и опасности, баи у часу кад су се српски ратници спремали да прибирају дозреle плодове свога труда, Ја сам принуђен позвати моје драге и храбре Србе под српску тробојку, с уверењем, да ће се они, у овој прилици показати достојни славних предака, онакви какви су били лане и преклане....“⁸⁶

82 Датум објаве мобилизације је по старом календару, *Српске новине* од 13. јула 1914, број 156, стр.1,

83 А. Стојичевић, *Историја наших ратова*, 326

84 Поред 5 набројаних дивизија (од којих је свака имала I и II позив), од 6 прекобројних пукова првог позива формирана је комбинована дивизија. (N. Thomas, D. Babac, *Armies in the Balkans 1914-1918*, London 2001, 11.)

85 М. Добричанин, *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“*, Београд 2010, 122 (У даљем тексту: М. Добричанин, *Топлички гвоздени пук*). Подаци о броју мобилисаних војника се често разликују, и углавном се крећу од 400 000 до 450 000 војника.

86 А. Стојичевић, *Историја наших ратова*, 329

Војне службе ослобођени су чланови Главног, окружних и месних пододбора Српског Црвеног крста, који су били обвезници последње одбране и то председник, сви потпредседници, благајник и један члан из Одбора.⁸⁷ Наређено је да се ђаци-медицинари (кадровци) не упућују у ђачку чету, већ да свој рок одслуже у болничким четама, пољским болницама, санитетским колонама, санитетским возовима и резервним болницама. Ово наређење је важило и за регруте телефонске и фармацеутске струке.⁸⁸

Концентрација српске војске извршена је у периоду између 30. јула и 10. августа. Шест дивизија и остали делови ишли су копом, а превожене су Моравска дивизија I и II позива, Тимочка дивизија I и II позива и Комбинована дивизија.⁸⁹

Прва армија, командант ђенерал Петар Бојовић: Тимочка дивизија I позива, и Моравска, Дунавска и Тимочка дивизија II позива. Налазила се на подручју Смедеревска Паланка – Топола.

Друга армија, командант ђенерал Степа Степановић: Шумадијска, Моравска, Дунавска и Комбинована дивизија I позива. Ова армија концентрисана је на линији између Аранђеловца и Лазареваца.

Трећа армија, командант ђенерал Павле Јуришић Штурм: Дринска дивизија I и II позива, Обреновачки, Шабачки и Љубовијски одред. Налазили су се око Ваљева са одредима на Сави и Дрини.⁹⁰

⁸⁷ *Српске новине* од 16.8.1914, бр. 181, стр. 1

⁸⁸ *Српске новине* од 31.8.1914, бр. 196, стр. 1

⁸⁹ А. Стојичевић, *Историја наших ратова*, 329

⁹⁰ М. Добричанин, *Топлички гвоздени пук*, 122-123

Војвода Петар Бојовић, командант Прве армије војске Краљевине Србије, Ратни албум 1914-1918, Андра Поповић

Војвода Степа Степановић, командант Друге армије војске Краљевине Србије, Ратни албум 1914-1918, Андра Поповић

Генерал Павле Јуришић Штурм, командант Треће Армије војске Краљевине Србије, Ратни албум 1914-1918, Андра Поповић

Оружје српске војске

Оружје српске војске је било савремено, али недовољно да би се истом опремом наоружала сва три позива. Први позив српске војске је био у потпуности опремљен, док се наоружање друга два позива битно разликовало. Део другог позива није опремљен савременим оружјем, док је трећи позив углавном наоружан застарелим једнометним пушкама.

Што се тиче хладног оружја, у употреби је била сабља М 1895 коју је користила српска коњица током I светског рата.⁹¹ Због унификације оружја, фирма Солинген је тад понудила производњу редизајниране и пуно лакше сабље М 1895 за потребе официра. Због финансијске кризе у којој је Србија била до 1914. године ово оружје није официјално усвојено.⁹² У употреби је поред сабље, био и артиљеријски нож 1897 Војно-техничког завода из Крагујевца, који је служио артиљерији.⁹³

Још пред крај XIX века јавила се потреба за осавремењивањем српског ватреног оружја преласком са једнометних пушака на брзометне. Пушке система Маузер, које су увожене у Србију пре I светског рата, произведене су у три модела. Сва три модела са системом Маузер калибра 7мм, биле су у употреби у српској војсци током Великог рата све до повлачења преко Албаније.

91 Б. Богдановић, *Хладно оружје Србије, Црне Горе и Југославије 19-20. век*, Београд 1997, 25

92 Исто, 26

93 Исто.

Модел једнометки, који је у тренутку производње сврстан међу најбоље у свету, била је пушка система Маузер-Миловановић М 1880, у народу познатија као кокинка. Током Првог светског рата, покушавано је осавремењивање овог некада популараног модела, превођењем на петометни систем и калибар 7мм. Део неадаптираних кокинки употребљен је за наоружање трећег позива.⁹⁴ У недостатку савремених пушака, војници трећег позива и последње одбране користили су стару једнометну пушку Бердан М 1870, модел 2.⁹⁵

Кад су у питању карабини, у српској војсци током Првог светског рата заступљена су 2 модела: карабин маузер М.08 и коњички и артиљеријски модел карабина М.84.⁹⁶

Што се тиче митраљеза у српској војсци током Првог светског рата, можемо говорити о два конкурентна модела: максим и аустријски шварцлозе (Schwarzlose). Упоредна испитивања вршена су у Крагујевцу, Краљеву и Чачку да би се на крају министар војске 1908. године одлучио за куповину митраљеза система Максим М.09. Услов Србије за поручивање максима, било је отклањање замерки које је на митраљез дао министар војни Степа Степановић. Након отклањања замерки, Србији је испоручено у два наврата 250 митраљеза система максим, од чега је било 108 употребљивих на почетку Првог светског рата.⁹⁷

Плен са Цера, у Нишу 18. августа 1914,
(прив. кол. Г. Ђирић)

94 Богдановић Б, Два века пушака на територији Југославије, Београд 1990, 77-80

95 Исто, 72-74

96 Б. Богдановић, Наоружавање српске и црногорске војске од XVIII до XX века, Зборник историјског музеја Србије бр. 31, Београд 2003, 179 (У даљем тексту : Б. Богдановић, Наоружавање српске и црногорске војске)

97 Б. Богдановић, Наоружавање српске и црногорске војске, 177-179

Ово наоружање српске војске задржано је све до доласка на Крф, кад је установљено да је највећи део оружја уништен преласком преко Албаније. На савезничкој конференцији у Шантију 12. Марта 1916. године пуковник Петар Пешић је изнео је податке о тренутном стању српског наоружања: сачувано је свега 20 000 брзометних пушака, мали број митраљеза и око 20 пољских топова, међутим сав материјал је у таквом стању да се не може употребити пре него што се поправи у некој од савезничких земаља.⁹⁸ Српско оружје послато је на поправку, а из Француске је стигла војна помоћ у виду наоружања, отприлике истовремено кад је извршена реорганизација српске војске (прва половина 1916. године).

Наоружање у Тврђави
(прив. кол. Г. Ђирић)

⁹⁸ Др П. Луковић, Неколико података о изложеним пушкама српских војника у Војном музеју са Солунског фронта (1916-1918), *Весник* бр.11-12, Београд 1966, 211

Униформе српске војске у Великом рату

Године 1908. донешен је Пропис о униформи, који ће дефинисати слику српског војника кроз све ратове вођене у другој деценији XX века. Ту је прописано да се у првом позиву војске све боје чоје које су до сада важиле за поједине делове униформе подофицира и војника буду замењене сивомаслинастом бојом, али ће боја чоје јаке на копоранима и латице на шињелима остати као до сад.⁹⁹ Из ових прописа била је изузета једино краљева гарда и питомци војне академије.¹⁰⁰

Изменама и допунама Прописа о одећи целокупне војске српске од 30. новембра 1908. године¹⁰¹ детаљно је дефинисан изглед латица за све родове оружја (ширина 4 cm, дужина 10 cm). Овим прописом из униформе је избачен копоран,¹⁰² а поново уведена блуза. Она се израђивала у 4 класе, а код јахаћих трупа била је 5 cm краћа. Капа је била дубља и могла се навући преко ушију, а није имала подбрадни каишић.¹⁰³ Кад су панталоне у питању, оне су по Указу из 1900. године биле црне, изузев код војнослужбених официра, где су остале плаве, и коњице, где остају црвене. Указом из 1908. године, кад је сивомаслинаста боја заменила остале

Војска у Нишу,
из албума Ристе Марјановића

99 Боје јаке на копорану по пропису о измени униформе из 1896. године биле су следеће: пешадија црвена, артиљерија црна, коњица тамно плава, а питомци војне академије затворено зелену.

100 П. Васић, *Униформе српске војске 1808-1918*, Југославија 1980, 75. (У даљем тексту : П. Васић, *Униформе српске војске*)

101 Ч. Васић, Б. Богдановић, Д. Бабац, Н. Крстић, каталог *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Историјски музеј Србије и Галерија САНУ, Београд 2001, 400. (У даљем тексту : Група аутора, каталог *Службено одело*)

102 Копоран је блуза без дугмета која се затварала копчама на десној страни, П. Васић, *Одело и оружје*, Београд 1964, 170.

103 П. Васић, *Униформе српске војске*, 74.

Српски војник, Em. Dupuis
(прив. кол. Г. Ђирић)

боје чоје, панталоне су постале једнаке за све родове војске.¹⁰⁴ Што се тиче обуће, пешадија је носила цокуле, доста високе ципеле које су се закопчавале са спољне стране, а у недостатку њих војничка обућа постали су опанци.¹⁰⁵ Док је први позив добио сивомаслинасту униформу, други позив је носио махом ранију плаву, а трећи позив сељачко одело и евентуално капу и шињел од државе.¹⁰⁶

Официри су носили капе са ширмом по Уредби из 1908. године. На капи су имали кокарду са словом владаревог имена. Официрска блуза имала је исти крој као и код војника првог позива, али целу јаку у боји рода оружја. Од додатне опреме имали су још и рукавице које су се по боји разликовале од рода до рода.¹⁰⁷ Ципеле официра су углавном биле прекривене камашнама, продужетком који је покривао део ноге од ципеле до колена.¹⁰⁸ На блузи или шињелу су носили еполетушке које су означавале војни чин.

Свакако, на крају излагања би требало нагласити да се не може говорити о јединственој униформи српског војника током Првог светског рата. Са једне стране, то је немогуће због недостатка војне опреме и одеће која је била свакодневна појава у српској војсци, а са друге због великог броја добровољаца који су се прикључили српској војсци и ратовали у аустроугарским униформама.

¹⁰⁴ Исто, 72.

¹⁰⁵ П. Васић, *Одело и оружје*, 170.

¹⁰⁶ П. Васић, *Униформе српске војске*, 76.

¹⁰⁷ Група аутора, *Каталог Службено одело*, 403.

¹⁰⁸ Исто

Моравска дивизија и нишки војни гарнизон

Моравска дивизијска област обухватала је југ Србије. Она се простирала од Алексинца до Враћа правцем север-југ и од Пирота до Куршумлије правцем исток-запад. Седиште Моравске дивизијске области било је у Нишу.¹⁰⁹ Командант Моравске дивизијске области био је генерал Илија Гојковић, а његов помоћник коњички пуковник Љубивоје Барјактаревић.¹¹⁰

Моравска дивизија била је састављена из следећих пукова :

Први пешадијски пук „Књаз Милош“;

Други пешадијски пук „Књаз Михаило“ или Гвоздени пук;

Трећи пешадијски пук;

Шеснаести пешадијски пук „ Цар Никола II“;

Моравски пољски артиљеријски пук;

Моравски коњички пук;

Пионирски полубатаљон;

Телеграфско одељење;

Четри допунска батаљона;

Допунска артиљеријска батерија;

Допунски коњички вод;

Остали делови дивизијске службе.¹¹¹

¹⁰⁹ Мр Р. Костић, *Моравска дивизија првог позива у Првом балканском рату 1912. године*, Пешчаник бр. 10, Ниш 2012, 19. (У даљем тексту: Мр. Р. Костић, *Моравска дивизија првог позива у Првом балканском рату*)

¹¹⁰ Државни календар Краљевине Србије за годину 1914, издање и штампа Државне штампарије Краљевине Србије, Београд 1914, 281. (У даљем тексту: *Државни календар Краљевине Србије за годину 1914*)

¹¹¹ Исто, 24.

Илија Гојковић, генерал, командант Моравске дивизије I позива у саставу Друге Армије, Ратни албум 1914-1918, Андра Поповић

Светислав Стајевић, артиљеријски пуковник, Начелник одељења у Министарству војном и управник Официрског дома у Нишу, Ратни албум 1914-1918, Андра Поповић

Војни гарнизон у Нишу основан је 1878. године по ослобођењу града и обједињавао је све војне установе. У почетку је бројао 15-16000 војника и старешина из састава Моравске и Дунавске дивизије и неколико батаљона из Шумадијске дивизије. Након преформације српске војске 1883. обухватао је Команду Моравске дивизијске области, са Првим нишким, Трећим крушевачким и Првим врањским пуком, као и команду Првог пуковског округа, Другог батаљонског среза, Моравске болнице и привремену Тимочког пука. У периоду од 1900-1911. године, гарнизон је бројао 43.112 војника и старешина.¹¹² По шематизму из 1914. године видимо да је гарнизонар нишког војног гарнизона био пешадијски пуковник Јован Поповић, а његов помоћник пешадијски мајор Јован Цветковић.¹¹³

Инжињеријска касарна у Нишу,
(прив. кол. Г. Ђирић)

У састав нишког војног гарнизона улазили су и Пастеров завод, Моравска стална Војна болница и Официрски дом. Управни одбор Официрског дома чинили су артиљеријски потпуковник Светислав Стајевић, као његов председник, пешадијски мајор Илија Радивојевић (потпредседник), административни чиновник Гаврило Ђекић (благајник), артиљеријски поручник Боривоје Капетановић (књижничар) и коњички потпоручник Лазар Милосављевић (деловођа). Чланови Управног одбора били су артиљеријски мајор Душан Тодоровић, инжињеријски

¹¹² Службени војни лист за 1883, стр. 171-172, 263-266, 315-316, 317-8, 348, 375-6, 945-6, за 1904, стр. 14, 15, 71-72, 165, 415-416, 773, 835, 994; за 1905, стр. 12, 29, 73, 234, 235, 236, 329, 330, 367, 367, 385-6, 479, 519, 520, 577, 578, 641, 642, 705, 706, 721-22, 769, 785-6; за 1906, стр. 43-44, 67-68, 143-44, 235-6, 331-32, 431-2, 467-8, 553-4, 657-8, 717-18, 733-4; за 1908, стр. 23-24, 323-4, 341-2, 357-58, 413-414, 455-460, за 1909, стр. 29-30, 43-4, 71-2, 75-78, 201-2, 307-308, 545-46, 657-8, 675-6, 787-88, 825-826, 844-846, 861-2; за 1910, стр. 507, 508, за 1911, стр. 587-88

¹¹³ Државни календар Краљевине Србије за годину 1914, 281.

капетан II класе Борисав Николић, коњички капетан II класе Михајло Гавриловић, судски поручник Михаило Миловановић, пешадијски поручник Стеван Пешић и инжењеријски потпоручник Михајло Боди.¹¹⁴ У Нишу је била стационирана и Војна радионица IV класе чији је управник био мајор Петар Андрејевић.¹¹⁵ Задужења у гарнизону имао је и свештеник за вероисповедне обреде у војсци. У оквиру нишког гарнизона у 1914. години то је био Велисав Милојевић.¹¹⁶

Судећи по претходно наведеним подацима, мобилизација војске 1914. године изведена је са лакоћом, јер се сваки војник јављао у своју јединицу из претходних ратова. Из Ниша су војници одмах упућени на главно бојиште – у западну Србију, где су Аустро-Угари вршили напад. Пешадијски пук „Књаз Михаило“, пешадијски пук „Цар Никола II Романов“, коњички пук Моравске дивизије, коњички пук „Обилић“, Трећи коњички пук, артиљеријски пук, инжењеријске јединице, допунски батаљони и друге придодате јединице мобилисани су у Нишу.¹¹⁷ Свакако, овде морамо разликовати место мобилизације и концентрације војске. Концентрација мобилисаних пукова извршена је према потребама српске војске, тако да је већина ових пукова и јединица била мобилна и учествовала у акцијама српске војске у удаљенијим крајевима.

¹¹⁴ Службени војни лист за 1909, стр. 77-79. Састав Управног одбора, који је постављен 1. јануара 1909. године, није се мењао све до повлачења јединица из града, у јесен 1915

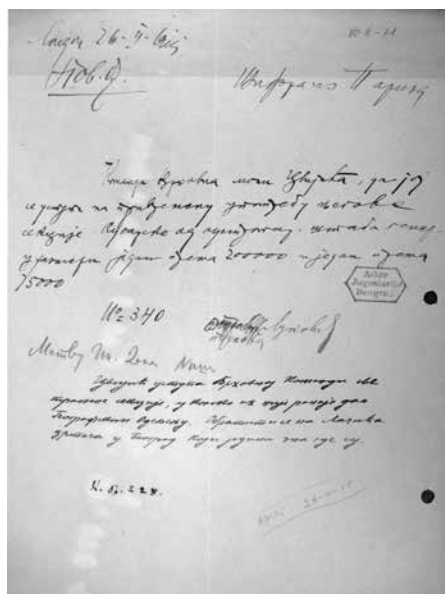
¹¹⁵ Државни календар Краљевине Србије за годину 1914, 276

¹¹⁶ Исто, 280

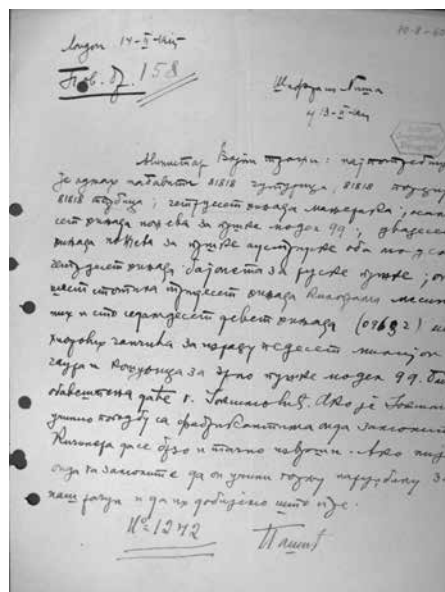
¹¹⁷ Мр Р. Костић, Моравска дивизија првог позива у Другом балканском рату 1913. године, Пешчаник бр. 11, Ниш 2013, 156.

Коњичка касарна у Нишу,
(прив. кол. Г. Ђирић)

Врховна команда моли Ј. Цвијића да јој уступи секције (карте) на привремену употребу, АЈ

Концепт телеграма Николе Пашића посланику у Лондону о набавци војне опреме, 14. фебруар 1915, АЈ

Сви прикупљени војни обвезници који су прошли кроз кадар, а припадали су I и II позиву, упућивани су Врховној команди у Ваљево ради пребацивања у допунске јединице на фронту. Регрути који су прошли кроз кадар и припадали III позиву, упућени су својим одговарајућим пуковима III позива. Регрути који су по годинама старости припадали I и II позиву а нису прошли кроз кадар, упућивани су командантима резервних трупа ради војне обуке која је извођена у Нишу. Они који нису прошли кадар а припадали су III позиву, употребљавани су на служби са последњом одбраном стараца.¹¹⁸

Неким уредбама регулисане су поједине припадљивости за војнике у оперативним јединицама за време ратног стања. Народна скупштина која је заседала у Нишу 27. јула 1914. године, изгласала је ванредни - ратни кредит од 25 милиона динара за војне потребе изазване мобилизацијом. Министарству финансија одобрен је кредит од 35 милиона динара ради издржавања војске и стоке. Један део новца предвиђен је за исплату личних војних издатака, огрев, осветљење, преправку оружја, набавку коња, инвалидских помагала и сл.¹¹⁹

Министарство војно финансирало је новцем целокупну војску, преко Главне интендантуре Врховне команде и административних органа II степена. Граничне трупе су се од 14. августа 1914. године налазиле на редовном буџету а од тог датума до демобилизације, издржавале су се из изгласаног ванредног кредита.¹²⁰

118 Српске новине од 8.9.1914, бр. 204, стр. 1.

119 Српске новине од 1.8.1914, бр. 166, стр. 1.

120 Српске новине од 31.8.1914, бр. 196, стр. 1.

Услед ратних околности нарочито је заострена кривична политика. Међу првим донетим уредбама, налазила се и она којом се прописује да свим грађанским лицима који за време ратног стања направе прекршај суде војни судови.¹²¹ На челу Моравског дивизијског војног суда као стални судија био је судијски потпуковник Милош Констатиновић.¹²² Осуђена лица, способна за борачку службу, а која су се налазила у затвору, помилована су и упућена у оперативну војску, како би на тај начин показали да су помиловање (амнестију) заслужили.¹²³

Резервним официрима, који су се налазили у јединицама до дана указа о демобилизацији, исплаћиване су плате и разлике као и код чиновника, али са нешто мањим износом. Плата им је текла и за време боловања.¹²⁴ Плата погинулих или умрлих издавала се њиховим породицама, са осталом покојниковом заоставштином.¹²⁵

Други пешадијски пук „Књаз Михаило“ (Гвоздени пук) позив на мобилизацију затекао је у Нишу. По извршеној мобилизацији 31. јула отпочело је превозење пука железницом на концентрацијску просторију у околини Аранђеловца. Овде је пук све до 12. августа, када је у саставу Моравске дивизије првог позива наставио кретање према Дрини. Командант овог пука био је пешадијски потпуковник Ђорђе Палигорић.¹²⁶

Део штаба резервних трупа у Нишу,
1915. године

121 *Српске новине* од 26.7.1914, бр.161, стр. 1.

122 *Државни календар Краљевине Србије за годину 1914*, 281.

123 *Српске новине* од 24.10.1914, бр.250, стр. 2.

124 *Српске новине* од 12.8.1914, бр. 177, стр. 1.

125 *Српске новине* од 9.9.1914, бр. 205, стр.1.

126 М. Добричанин, *Топлички гвоздени пук*, 123-124.

104

на аеродрому Трупале, Балонска чета и Голубија пошта на месту данашњег Војног аеродрома. Иако је Србија почетак Првог светског рата дочекала са свега 4 авиона, донацијама Француске током 1915. године тај број је дошао до 16. Временом, фабрика у Крагујевцу је произвела авионске бомбе, и на авионе поставила нишанске справе које су биле врло прецизне.¹³⁴ Један од значајних задатака српске авијатике, било је надлетање и осматрање терена, нарочито после уласка Бугарске у рат. Аеродром Трупале био је у употреби све до септембра 1915. године, кад је наређењем Врховне команде дислоциран на Солунски фронт. Опрема Балонског одељења закопана је близу Пећи, а људство је упућено у Пешадијски пук. Голубија пошта се са пуном опремом повлачи са српском војском и наставља своју мисију у склопу реорганизованог српског ваздухопловства.¹³⁵

Српска авијатика остала је упамћена и по једном преседану током Првог светског рата: 1915. године она је извршила прво санитетско превозење рањеника авионом који је полетео са аеродрома Трупале. Овај авион превезао је рањеног чешког пилота и још 12 рањеника из Призрена у Скадар.¹³⁶

134 М. Петковић, Д. Сенћански, *Сто година српске авијатике у Нишу 1912-2012*, Ниш 2012, 21. (У даљем тексту : М. Петковић, Д. Сенћански, *Сто година српске авијатике у Нишу*)

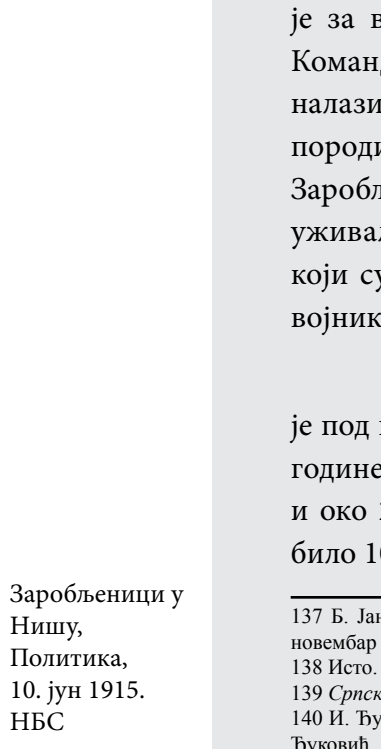
135 Исто, 23

136 М. Петковић, Д. Сенћански, *Сто година српске авијатике у Нишу*

Ратни заробљеници у Нишу

Аустријски заробљеници у Нишу, (прив. кол. Г. Ђирић)

После великих победа на Церу и Колубари у Србији је било око 70 000 ратних заробљеника, од чега је више од 20 000 аустроугарских током децембра 1914.године пристигло у Ниш.¹³⁷ Упркос скромним смештајним капацитетима којима је располагао Ниш, и поред наглог пораста броја становника почетком Првог светског рата, заробљени официри смештени су у једну од најбољих зграда у Нишу, у сасвим нову Пешадијску касарну.¹³⁸

Решењем Министарског савета од 25. јула 1914. године, непријатељским заробљеницима припадала је за време заробљеништва половина редовне плате. Команде и установе код којих су се заробљеници налазили на плати биле су дужне да заробљеничким породицама, ради издржавања, исплаћују половину. Заробљени страни официри, чиновници и војници уживали су све припадљности па и храну и стан који су прописани и за српске официре, чиновнике и војнике.¹³⁹

Посланик САД 1914-1915. у Букурешту пише да је под притиском Аустроугарске крајем децембра 1914. године долазио у Ниш и затекао град пун избеглица и око 20 000 аустроугарских заробљеника, од којих је било 10 000 Словена.¹⁴⁰

Заробљеници у Нишу, Политика, 10. јун 1915. НБС

137 Б. Јанковић, Ратни заробљеници као гости и пријатељи, *Нишки весник*, Ниш новембар 2009, 8 (У даљем тексту : Б. Јанковић, Ратни заробљеници)
138 Исто.
139 *Српске новине* од 31.7.1914, бр. 165, стр. 2
140 И. Ђуковић, *Тифус у Србији 1914-1918*, Београд 2006, 76. (У даљем тексту: И. Ђуковић, *Тифус у Србији*)

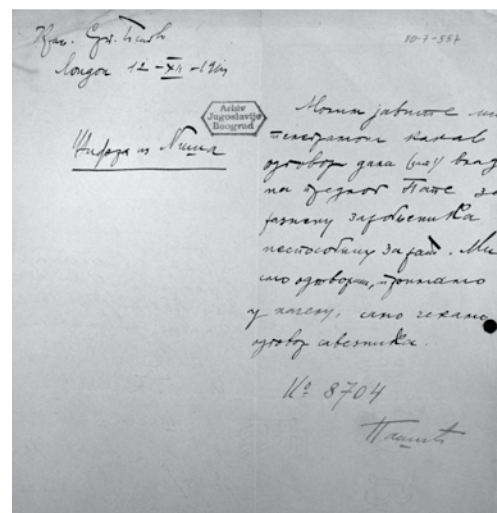
Сви путописци и новинари који су извештавали своје земље о стању у ратној престоници, у једној ствари се дефинитивно слажу: третман ратних заробљеника у Нишу је био сасвим коректан. Џон Рид, амерички новинар, који је у граду боравио у два наврата, од априла до маја 1915. године¹⁴¹, пише да су се аустријски војници кретали слободно градом одевени у своје униформе. Неки од њих су били упошљени, што је код странаца који су боравили у граду изазивало додатно чуђење. Због слободе коју су уживали у граду често су се питали да ли је могуће било да неко од њих побегне, али су им српски чиновници објаснили да је тешко кретати се друмовима на којима је блато метрима дубоко, док су села опустошена и пуна болести. Стога су се заробљеници слободно кретали кроз град, посећивали јавна места и купатила.¹⁴²

Анри Барби, ратни дописник париског „Журнала“, наводи да је почетком 1915. године у Нишу било око 56 000 ратних заробљеника. Они су најпре били смештени у Тврђаву, а затим у муниципије у тврђави и штале коњичке касарне. Официри су били одвојени и смештени пар стотина метара ван града, у касарне Пешадијског пука.¹⁴³ Од 846 официра колико је било заробљено, њих 719 интернирано је за Ниш. Заробљени официри имали су велику слободу, од одабира јела које ће им бити припремано, до уметничке слободе која им је дозвољена у виду радова на украшавању зидова, до рада аматерског оркестра који је

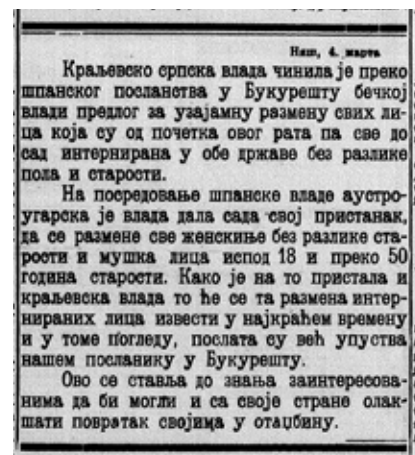
141 В. Петровић, *Ниш у делима путописаца од IV до XX века*, Ниш 2000, 262

142 Приређивач В.Петровић, *Ратна престоница Ниш 1914-1915*, Ниш 1996, 95 (у даљем тексту : В.Петровић, *Ратна престоница*)

143 Исто, 50.

Телеграм Николе Пашића посланику у Лондону у вези са Папиним предлогом о размени заробљеника, 12. децембар 1914. године, АЈ

Размена интернираних лица, Политика, 5. март 1915. године, НБС

КОНЦЕРТИ У НИШУ.

За официјерске породице и Црвени Крст.

Крајем овог месеца биће у Нишу један велики уметнички концерт комбинованог оркестара, којим управља г. Покорни. Оркестар је комбинован са нашим и заробљеничким официјерским оркестром. Сем тога, на концерту ће учествовати г. Турински и г-ђа Драга Овасићка.

Прво вече концерту ће присуствовати само позвани гости: чланови владе, дипломатски кор, виши чиновници, официјери и друга одабрана публика. Другог дана концерт ће бити после подне за народ са спуштеним ценама и увече тога дана трећи концерт са другим програмом у корист Црвеног Крста. Приход од прва два концерта намењен је фонду за помоћ породица погинулих и умрлих официјера.

Концерт ће бити у великој и реновираној сали хотел „Европе“, а циљ ради кога се дају учиниће, без сумње, да се пу- блика одазове у што већем броју. Образоваће се, како нас на- вештавају, и нарочити одбор госпођа и госпођица ради при- купљања прилога и продаје у- лазница.

Осим тога овакви ће се кон- церти, са истим циљем прире- дити у Окошју и Крагујевцу.

Хуманитарни
концерт
комбинованог
оркестра,
Политика,
17. мај 1915. године,
НБС

Заробљени аустроугарски војници у Нишу,
26. август 1914, (прив. кол. Г. Ђирић)

припремао свој концерт.¹⁴⁴ Амерички дипломата Чарлс Вупик који је током Првог светског рата боравио у Нишу, у својој књизи „Тајне Балкана“ између осталог говори и о квалитету исхране аустроугарских заробљеника и четири кухиње које су биле намењене исхрани војника различитих националности. Када је амерички представник обилазио логор, доручак се састојао од кафе, хлеба и супе. За ручак су имали говеђи одрезак и салату. Овако богат мени официјери су имали захваљујући заробљеничкој плати. Они су у заробљеничкој кантини могли купити кафу, сир, алкохолна пића и дуван.¹⁴⁵ Кроз разговор са групом официјера, Анри Барби сазнаје да су тројица од њих као резервисти имали функције у цивилу, док је један био службеник у банци. Они се нису трудили да прикрију изненађење због људскости и пажње са којом су третирали.¹⁴⁶

Очекивања заробљеника који су доведени у Ниш потпуно су била другачија од третмана који су доживели у граду. У прилог томе јасно говори и изјава једног италијанског војника, који је слушаваши о томе шта ће доживети у Србији, помишљао на самоубиство као бољу опцију од предаје непријатељу.¹⁴⁷

Велики проблем са којим се Србија суочавала био је тифус који су на територију државе донели аустроугарски заробљеници у децембру 1914. године. Према запису доктора Софотерова, у Нишу је од тифуса умрло око 35000 људи, од чега су трећина били ратни заробљеници.¹⁴⁸

144 Б. Јанковић, *Ратни заробљеници*, 8

145 Исто, 9.

146 В. Петровић, *Ратна престоница*, 52

147 Исто

148 И. Ђуковић, *Тифус у Србији*, 168.

Добровољци у Србији

Појава југословенских добровољаца у периоду од 1914-1918. године није неочекивана јер је она вукла корене из балканских ратова и буна за ослобођење од турске власти. Југословенски добровољачки покрет у Првом светском рату настао је и развијао се у Србији, Северној и Јужној Америци, Аустралији, Новом Зеланду, Француској, Италији и Русији.¹⁴⁹ Како је Аустроугарска са неким источноевропским земљама представљала земљу из које су масовно одлазили људи као јефтина радна снага у развијене земље запада, тако број Срба који је тамо живе никако није био занемарљив. Поред економских, постојали су и верски и национални разлози емиграције ка прекоокеанским земљама.¹⁵⁰

Многи људи су тражили да се уврсте у добровољце који би се борили са оперативном војском на ратишту. Постојали су добровољци у земљи и изван ње. Министарство војно у Нишу је дана 19. октобра 1914. године саопштило да се пријављени добровољци који имају мање од 18 година неће примати у војне јединице, док ће остали бити примљени уколико испуњавају постављене услове прописане из Закона о војсци. Добровољци су добијали храну, одело, обућу и један динар дневно за друге њихове потребе.¹⁵¹

149 Приређивач Н. Поповић, *Југословенски добровољци 1914-1918, Зборник докумената*, Београд 1980, 5 (У даљем тексту: Н. Поповић, *Југословенски добровољци 1914-1918*)

150 И. Петровић, *Српски добровољци из Румунског Баната 1912-1918*, Темишварски зборник бр. 4, Темишвар 2006, 212-213.

151 *Српске новине* од 24.10.1914, бр. 250, стр.2

Фрањо Поточњак, који је по избијању рата побегао из Славоније у Италију и тамо оформио прво језгро Срба, Хрвата и Словенаца, током 1915. године боравио је у Нишу. Он је радио на организовању добровољачких јединица које су долазиле из Аустроугарске, Америке, Русије и других крајева.¹⁵² Према записима који су настали у ратној престоници, види се да је трошкове транспорта добровољаца из удаљених крајева преузела влада Србије. Пријем добровољаца вршен је у Солуну, одакле су даље прослеђивани за Ниш. У Нишу је за надзор и опрему добровољаца био задужен Густинчић, а затим су опремљене добровољачке јединице упућиване у Свилајнац где их је прихватао потпуковник Милан Прибићевић. Његова обавеза била је обука и напредак трупа, док ће влада морати да се побрине за њихов смештај.¹⁵³

По одлуци војног министра од 28. јула 1914. године, добровољци се не смеју формирати у засебне одреде и добровољачке команде, већ се они који су способни за борбу треба да прикључе борачким јединицама које се налазе у околини.¹⁵⁴

На основу документа од 27. септембра 1914. закључује се да је у Нишу већ тада боравио велики број заробљеника који би желео да се прикључи српској војсци. За ове људе, командант заробљеничке команде Радаковић предлаже проверу способности сваког од њих и њихово укључивање у одговарајуће армије.¹⁵⁵

¹⁵² В.Петровић, *Ратна престоница*, 318.

¹⁵³ Исто, 195-196.

¹⁵⁴ Н. Поповић, *Југословенски добровољци 1914-1918*, 3

¹⁵⁵ Исто, 18.

Као одговор на ово писмо, министар војске указује на то да се ратни бегунци и заробљеници могу укључити у ратне операције ако:

1. Добровољно изјаве да то хоће;
2. Пошто им се предочи да ће од тренутка ступања у редове српске војске бити сматрани за издајнице ако их ухвате аустријске трупе, и да од дана ступања у наше редове губе статус ратних заробљеника;
3. Имају више од 18 година, нису обвезници борци народне војске, нису регрутовани и не подлежу регрутацији у наредној години;
4. Према оцени пуковске војске су способни за војничку службу и неће тражити отпуст из војске до краја рата.

Због ових ствари, он предлаже да се ови војници не узимају за операције против Аустрије, већ да се укључе у трупе Нове области. По њиховом пристанку и саслушању, командант заробљеничких трупа достављаће министру војном податке, а министар ће доносити решење и одлуку где се добровољци упућују.¹⁵⁶ Политиком српског војног руководства, сви добровољци су углавном упућивани у јединице Нове области, на границе према Бугарској и Албанији.¹⁵⁷

Добровољци ће бити одевени и опремљени као и остали војници, а од наоружања ће добити ону врсту пушке која буде била на располагању. По приступању добровољачким јединицама, сви добровољци полагаће

¹⁵⁶ Н. Поповић, *Југословенски добровољци 1914-1918*, 25.

¹⁵⁷ А. Недок, *Санитет добровољачког покрета Јужних Словена у Русији (1914-1919)*- српски добровољачки покрет, Војносанитетски преглед, Волумен 70, бр. 1, 91. (У даљем тексту: А. Недок, *Санитет добровољачког покрета*)

заклетву као и остали регрути, након чега ће бити обучавани четири недеље. За добровољце је предвиђена исхрана као и за остале војнике, у натури, а уколико не постоји могућност да им се храна достави, следује им по 1 динар дневно. Њима следује још динар у новцу по дану за прање рубља, одржавање одећа и остале личне потребе. Ако се деси да се добровољац за време рата онеспособи или погине, породица ће добити право на инвалидску потпору.¹⁵⁸

У Русији је био велики број заробљеника из Аустроугарске монархије, Срба, Хрвата и Словенаца, који су се добровољно предали Русији и желели су да се укључе у рат против Двојне монархије. Они су сматрани за поуздану војску која би се могла употребити као помоћ Србији у операцијама.¹⁵⁹ Како руска влада све до краја 1915. године, поштујући ратне конвенције, није била спремна да на својој територији од ратних заробљеника ствара војне јединице, она је све те добровољце упућивала у Србију. Са друге стране, ове јединице су у Србији прихватане јако добро, уклапајући се потпуно у политичке циљеве (Нишка декларација) и војничке, имајући у виду ратне потребе. Формирање српских добровољачких јединица на територији Русије отпочело је крајем 1915. године, кад је прекинута комуникација са Србијом. Током 1914. године и девет месеци 1915. у Србију је пребачено око 3500 добровољаца који су учествовали у борбама јужноморавских трупа, на граници са Бугарском.¹⁶⁰ У прилог томе, говори и документ од 27. септембра 1915. године из којег се

158 Н. Поповић, *Југословенски добровољци 1914-1918*, 26-28.

159 В.Петровић, *Ратна престоница*, 196.

160 А. Недок, *Санитет добровољачког покрета*, 90

види да је у Зајечар је стигло 1000 руских заробљеника. Команданту Тимочке дивизијске области наређено је да се упуте у Ниш на обуку, наоружавање и располагање Врховној команди за попуну пукова оперативне војске.¹⁶¹

У добровољце српске војске свакако треба сврстати и омладину која је ступала у војне јединице, 1300 каплара. Ако говоримо конкретно о Нишу, цела генерација нишких матураната из 1914. године пошла је у рат. Из те генерације, именом и презименом можемо потврдити тројицу матураната: Драгољуб Прибишковић, Душан Милачић, и Живојин Петровић. Последњи од тројице наведених, погинуо је као каплар Ђачке чете на Солунском фронту, оставивши иза себе ратни дневник који је по завршетку рата предат његовом оцу. Из нишке гимназије, велики број млађих ђака је избегао испред непријатеља, наставивши школовање у Француској, Енглеској, Грчкој и др.¹⁶²

161 Н. Поповић, *Југословенски добровољци 1914-1918*, 41

162 Р. Петковић, *Прва нишка гимназија*, 105-108

Попис литературе:

Алимпиић, М, *Солунски фронт*, Београд, 1967.

Богдановић, Б, *Два века пушака на територији Југославије*, Београд 1990.

Васић, П, *Одело и оружје*, Београд 1964.

Васић, П, *Униформе српске војске 1808-1918*, Југославија 1980.

Група аутора, *Каталог Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Историјски музеј Србије и Галерија САНУ, Београд 2001.

Добричанин, М, *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“*, Београд 2010.

Државни календар Краљевине Србије за годину 1914, издање и штампа Државне штампарије Краљевине Србије, Београд 1914.

Ђуковић, И, *Тифус у Србији 1914-1918*, Београд 2006.

Петковић, М, Сенћански Д, *Сто година српске авијатике у Нишу 1912-2012* Ниш 2012.

Петковић, Р, *Прва Нишка гимназија 1878-1968*, Ниш, 1972.

Петровић, В, *Ратна престоница Ниш 1914-1915*, Ниш 1996.

Скоко, С, *Други балкански рат 1913*, књига прва, Београд, 1968.

Стојичевић, А, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912-1918. год*, Београд, 1932.

Чланци у периодици:

Јанковић, Б, Ратни заробљеници као гости и пријатељи, *Нишки весник*, Ниш, новембар 2009.

Јовановић, Т, Градски хаубички пук из Ниша у Првом балканском рату, *Зборник Народног музеја Ниш бр. 9*, Ниш 2000.

Костић, Р, Моравска дивизија првог позива у Првом балканском рату 1912. године, *Пеишчаник бр. 10*, Ниш 2012.

Костић, Р, Моравска дивизија првог позива у Другом балканском рату 1913. године, *Пеишчаник бр. 11*, Ниш 2013.

Луковић, П, Неколико података о изложеним пушкама српских војника у војном музеју са Солунског фронта (1916-1918), *Весник бр.11-12*, Београд 1966.

Милићевић, М, Имена српских пукова, *Гласник бр. 33*, Ваљево 1999.

Недок, А, Санитет добровољачког покрета Јужних Словена у Русији (1914-1919) - српски добровољачки покрет, *Војносанитетски преглед, Волумен 70, бр. 1*, Београд 2013.

Петровић, И, Српски добровољци из Румунског Баната 1912-1918, *Темишварски зборник бр. 4*, Темишвар 2006.

Поповић, Н, Југословенски добровољци 1914-1918, *Зборник докумената*, Београд 1980.

Српски војник,
Em. Dupuis
(прив. кол. Г. Ђирић)

Марина Влаисављевић

ВОЈНО-САНИТЕТСКЕ УСТАНОВЕ
СРПСКЕ ВОЈСКЕ У НИШУ
1914-1915. године

Медицинари и рањеници са
др Војиславом Суботићем

Србија се, поред Луксембурга и Белгије, с правом сматра жртвом Првог светског рата. Велике силе су у рат ушле са предумишљајем, рачунајући на нову поделу империјалних сфера. Рат је формално започео аустро-угарском објавом рата Србији. Са исцрпљеним људским и материјалним ресурсима, крајње напрегнутим током балканских ратова, Србија је учинила све што је могла да до сукоба не дође. Када је сукоб постао неизбежан, мала Краљевина је почела да предузима мере да последице овог неравноправног и нежељеног рата буду што мање. Бранећи се од агресије, Србија је поднела ужасне губитке људских живота, како војника тако и цивила, разорена јој је ионако слаба привреда, опљачкана вишегодишња пољопривредна производња, болестима, гладовањем и изнуривањем уназађено народно здравље, уништена инфраструктура. За слободу и независност плаћена је изузетно висока цена и то, после 100 година, никако не смемо да заборавимо.

Када су наговештаји рата постали извесни, из Београда у Ниш су премештене Влада и многе друге државне институције. За њима је кренуо дипломатски кор и велики број грађана, уметника, културних радника и других јавних личности, тако да је Ниш крајем јула 1914. године у правом смислу постао ратна престоница Србије.

Ниш тог времена био је варош са око двадесет хиљада становника и недовољно развијеном основном инфраструктуром. Када је са избеглицама и ратним заробљеницима бројка прешла 100000 стање је постало критично и готово неподношљиво.

У Нишу су пре Првог светског рата радиле Моравска стална војна болница и Окружна болница. Поред рањеника који су свакодневно пристизали са фронта, епидемија пегавог тифуса и других заразних болести довела је до потпуног колапса медицинску службу. Значајну помоћ у том моменту несебично и хумано пружиле су стране санитетске мисије.

Октобра 1915. године, удруженим нападом Немачке, Аустро-Угарске и Бугарске, српски отпор је сломљен. Главнина војске и део народа повукли су се преко Албаније и Црне Горе. Бугари су заузели Ниш 24. октобра 1915. године.

Овај период наше историје представља проблем за истраживаче. Током повлачења највећи део архиве и документације је неповратно изгубљен. То се нарочито односи на медицинске установе. Најзначајнији извор представљају сећања и мемоарска грађа везана за санитетску ситуацију у Србији и у Нишу, објављени после рата. Највећи део објавили су сами војни лекари, преживели учесници догађаја, док су веома значајан део објавили припадници страних санитетских мисија. Код проучавања ове грађе неопходан је критички приступ, с обзиром на то да сећања временом бледе, утисци о појединим догађајима, ма колико да су упечатљиви, пролазе кроз личну призму записивача, као и да је

Панорама Ниша (прив. кол. Г. Ђирић)

део аутора имао склоност ка романтизацији догађаја. Упечатљиво је да се значајна пажња посвећује војсци, која то свакако заслужује, док је стање здравља код цивилног становништва готово занемарено.

Тежиште овог рада је на војно-санитетским установама српске војске, које су у Нишу радиле од јула 1914. до октобра 1915. године. Кроз наредна поглавља биће објашњена општа санитарно-санитетска ситуација у Нишу у том периоду, основна организација српског војног санитета и приказана улога сталне и резервних болница у различитим периодима рата, са посебним освртом на епидемију тифуса.

Санитетско-санитарна ситуација у Нишу пред Први светски рат

Према попису из 1910. године Ниш је имао 19.962 становника и 3.069 домова.¹⁶³ Ниш је, после Београда, који је бројао 90.000 становника, са својих процењених 25.000 становника пред Први светски рат био други град по величини¹⁶⁴. Град се простирао на око 410 ha¹⁶⁵ на западу до данашње железничке станице, са северне стране допирао је иза данашње аутобуске станице, са источне стране до данашњег Трга патријарха Павла и са јужне стране до пруге Ниш-Софија. Изван тог појаса налазиле су се Војна болница, Грађанска болница и Пастеров завод¹⁶⁶. Поређења ради, Ниш из тог доба је по величини био нешто већи од данашњег Алексинца (око 17.000 становника) а мањи од данашњег Параћина (око 25.000 становника).

После ослобођења од Турака започет је процес преображаја оријенталног насеља у модерну варош. Ниш је започео своју трансформацију на основу Винтеровог регулационог плана из 1878. године и Андоновићевог плана регулације из 1907. године.

¹⁶³ *Историја Ниша II, од ослобођења 1878. до 1941. године*, Градина и Просвета, Ниш 1984. године, 24; (у даљем тексту *Историја Ниша II*)

¹⁶⁴ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Стубови културе, Београд 2004. године, 74; (у даљем тексту *Србија у Првом светском рату*)

¹⁶⁵ *Историја Ниша II*, 201;

¹⁶⁶ исто, 203;

У граду је, почетком XX века, изграђен низ школа, јавних објеката, приватних кућа, продавница, хотела и кафана, који су знатно модернизовали изглед града.

Снабдевање водом и канализација нису били решени. Грађани Ниша, према подацима из 1909. године, водом су се снабдевали из 1711 бунара, од којих су 872 била загађена. Бунари су били плитки јер се прва вода налазила већ на три метра дубине. На истој дубини су били и нужици. Коњичка касарна се снабдевала водом са извора Рибник, одакле је вода долазила и на чесму у Београд-мали. Артиљеријска касарна је добијала воду са Пантелеја. Са каптаже на Кованлуку вода је спровођена кроз чунке од печене земље, који су често пробијани. На изворишта су долазиле и сакације, које су разносиле воду по граду. Оваква ситуација са водом изазивала је врло честе епидемије трбушног тифуса и других болести.¹⁶⁷ Канализација није постојала већ су кроз град ишли отворени канали, који су нечистоћу одводили у Нишаву.

Градске улице су делом биле прекривене калдрмом а део није имао никакав застор. Током кишних дана, блато и баре су прекривале град.¹⁶⁸

Нишка улица (прив. кол. Г. Ћирић)

¹⁶⁷ Мих.Т. Палигорић, *Економско-културна историја Ниша, Први део: Ниш до светског рата*, Гутенберг, Ниш 1937. године, 39; (у даљем тексту *Економско-културна историја Ниша*)

¹⁶⁸ Видосав Петровић, *Ратна престоница Ниш 1914-1915*, Градина, Ниш 1996. године, 134; (у даљем тексту *Ратна престоница Ниш*)

Окружна болница у Нишу

Пастеров завод у Нишу
(прив. кол. Г. Ђирић)

Медицинске установе су биле Моравска стална војна болница, Окружна болница и Пастеров завод. У Моравској сталној војној болници је у периоду од 1903. до 1912. године изграђено више павиљона и других објеката, чиме је она знатно модернизована.¹⁶⁹ Окружна болница је радила у наменски зиданим објектима, отвореним 1910. године.¹⁷⁰ Капацитет Окружне болнице је био 170 постеља а Војне 150 постеља. Пастеров завод је отворен 1900. године и производио је вакцине против великих богиња и беснила. Поред тога, у њему су формиран бактериолошко и дезинфекционо одељење.¹⁷¹ Црвени крст је од 1903. године организовао специјална запрежна санитетска кола за хитан превоз болесника.¹⁷² Црвени крст је организовао и курсеве прве помоћи, на којима су оспособљавани добровољни болничари. У Нишу је 1905. године основано Коло српских сестара, са циљем да пружа помоћ свима који су у невољи.¹⁷³

Од значаја за јавно здравље и хигијену била су и купатила у Нишкој Бањи.¹⁷⁴ Струјом се град снабдевао са хидроелектране „Света Петка“ у Сићеву, отворене 1908. године.

169 Енциклопедија Ниша, Здравство, деција заштита, социјална заштита, Градина, Ниш 1996. године, 25;

170 исто, 150;

171 исто, 159;

172 исто, 69;

173 Нишки лексикон, ЈП Службени гласник, Београд, 2011. године, 247;

174 Видосав Петровић, Ниш у делима путописаца, од 4. до 20. века, Пунта, Ниш 2001, 288;

Снабдевање свежеом храном, поврћем, млеком и месом у Нишу није представљало проблем, имајући у виду да су у околним селима постојали значајни вишкови производа, који су се пре почетка рата продавали и на другим тржиштима. Основни проблем је представљао недостатак контроле квалитета производа.¹⁷⁵

Санитетско-санитарна ситуација у Нишу пред Први светски рат углавном није била повољна за постојећи број становника, осим у погледу снабдевања свежеом храном. Болнички капацитети, иако савремени, били су недовољни. Општи ниво здравствене и хигијенске просвећености је био низак. Комунално уређење (водоснабдевање, канализација, улице, јавна чистоћа) је било на врло ниском нивоу и поговало је развоју заразних болести. Унапређење услова живота и изградња јавних објеката прекинути су балканским ратовима 1912-1913. године, који су знатно исцрпели економске и друге ресурсе Србије. Епидемија колере, пренета са бојишта, оставила је свој траг међу становништвом. Ратови су довели и до економског слабљења и пропасти занатског и индустријског сектора, што се одразило и на финансијско стање становништва и саме општине.

¹⁷⁵ Економско-културна историја Ниша, 38;

Организација српског Војног санитета

Др Сима Карановић, санитетски пуковник,
Начелник одељења Министарства војног,
Ратни албум 1914-1918, Андра Поповић

Српски Војни санитет се уклапао у слику целокупног друштва. Током балканских ратова стечена су значајна искуства али су залихе санитетског материјала и лекова сведени на врло низак ниво. Припремајући се за ослободилачке ратове руководиоци Војног санитета развили су првенствено хируршку грану медицине. Одређени кораци, као што је оснивање Пастеровог завода, били су усмерени на превентиву, али су били недовољни да се спрече тешке последице заразних болести. Епидемија колере, до које је дошло 1913. године, показала је низ слабости у организацији медицинске службе али и целе војске. Број лекара и болничара, који су били на располагању јединицама био је, по мерилима тадашњих европских војски, веома мали. Србија је дочекала Први светски рат са укупно 445 домаћих лекара. Од овог броја, 89 су били активни официри, 220 резервни официри и 136 лекара без чина, од којих 27 жена. Поред њих, било је, по уговору или за хонорар, ангажовано и 150 страних, што укупно чини 595 лекара. Лекарских помоћника је било 213.¹⁷⁶

Организација санитета предвиђала је употребу сталних војних болница, које су у миру формиране у седиштима дивизијских области. Пољске болнице су развијане на бојишту у пуковима првог и другог позива. Резервне болнице су формиране у позадини. За

¹⁷⁶ Др Владимир Станојевић, *Историја Српског војног санитета*, ВИНЦ, Београд 1992. године, 909; (у даљем тексту *Историја Српског војног санитета*)

транспорт болесника и рањеника са бојишта коришћена су сва доступна превозна средства, укључујући посебне санитетске возове. На почетку рата функционисала су три санитетска воза на пруги нормалног колосека и један на пруги узаног колосека.¹⁷⁷

Значајну помоћ организацији санитета пружало је друштво Црвеног крста, које је своје ресурсе ставило на службу војсци. То се посебно односило на шаторе, превозна средства, носила, опрему за санитетски воз, одећу, завојни и други санитетски материјал, набављен добровољним прилозима. На жалост, резерве Црвеног крста биле су значајно исцрпљене током балканских ратова. Локални одбори организовали су обуку и рад добровољних болничара, који су се укључивали у негу болесника и рањеника. Важно је истаћи да је значајан број страних здравствених мисија стигао у Србију посредством Црвеног крста, који је координирао и пријем стране приватне помоћи.¹⁷⁸

Србија је 1914. и 1915. године ангажовала све своје ресурсе да се одбрани од агресије. То се односило и на санитет. На жалост, мала, сиромашна држава, са неразвијеним мирнодопским здравственим системом, ниском хигијенском и санитарном културом, исцрпљена претходним ратовима није могла да учини све оно што је било неопходно да се број жртава рата смањи. У нашој историографији често се романтичарски и надахнуто говори о победама српске војске, умешном командовању и храбрости и издржљивости нашег војника. Искуства лекара, како активних тако и мобилисаних, после

¹⁷⁷ исто, 766;

¹⁷⁸ исто, 836;

рата прикупљених у организацији Српског лекарског друштва, која је уредио др Владимир Станојевић, често указују на недовољну организованост, површност, неразумевање командовања према потребама санитета, слабо стручно знање лекара и болничара, занемаривање рањених и оболелих, недостатак елементарне хигијене и друге проблеме. Све то је довело до огромног повећања броја жртава, посебно од заразних болести. Ипак, не треба изгубити из вида изузетно залагање и хуманизам медицинског особља и његову спремност на жртвовање. Од укупног броја домаћих лекара са почетка рата, живот је изгубила петина, њих 102.¹⁷⁹

Др Владимир Станојевић у друштву
медицинара Александра Ђорђевића

Стране санитетске мисије пружиле су Србији изузетно значајну помоћ. Доносећи са собом неопходни материјал, болнице, опрему, лекове и стручност, несебично лечећи све оне којима је помоћ била потребна, ове мисије су, поред медицинског, имале и огроман морални значај. Показале су да савезници и неутралне земље схватају праведност рата за Србију и цене њене напоре да остане слободна земља. Преко њих је истина о страхотама рата и невиђеним напорима и жртвама, које је подносио српски народ, изашла у свет.

179 исто, 910;

Здравствене прилике у Нишу 1914 - 1915. године

У Ниш су из Београда, од 26. јула 1914. године, почели да стижу службеници владе, дипломатски представници и сви они који су, пред најавом рата одређени за евакуацију.¹⁸⁰ У супротном смеру кретали су се транспорти мобилисаних војника. Са Моравском дивизијом из Ниша је пошао део Моравске сталне војне болнице, на челу са др Драгутином Петковићем.¹⁸¹

Објава рата и почетак непријатељстава довели су до наглог прилива становништва у Ниш. Не само службени Београд већ и масе избеглица почеле су да пристижу. Смештај је било готово немогуће пронаћи. Већ средином августа процењује се да је у њему око 80.000 људи.¹⁸² Постепено овај број је до априла 1915. године нарастао до 120.000.¹⁸³ Руски посланик Трубецки даје процену од 147.000 људи у граду.¹⁸⁴ Овакав пораст броја становника у градићу који и у нормалним околностима има проблеме са инфраструктуром створио је услове за развој ужасних епидемија.

¹⁸⁰ *Ратна престоница Ниш*, 358;

¹⁸¹ Момчило Павловић, Чедомир Антић, *Војна болница у Нишу*, ВИЗ, Београд 2010. године, 32;

¹⁸² Катарина Клара Штурценегер, *Србија у рату 1914-1915*, Дечје новине, Београд 1989, 41; (у даљем тексту *Србија у рату*)

¹⁸³ *Ратна престоница Ниш*, 136;

¹⁸⁴ исто, 206

Унутрашњост санитетског воза
који се враћа са фронта

Моравска стална војна болница

Аустро-Угарска је започела општи напад на Србију 12. августа 1914. године.¹⁸⁵ Овај напад се завршио 20. августа потпуним поразом непријатеља и његовим протеривањем са територије Србије. Рањеници су почели да пристижу у Ниш, где су већ чекале спремне Стална и наменски формиране резервне болнице. У Ниш су већ 14. августа почели да пристижу и заробљеници.¹⁸⁶ Рат је и Нишу почео да показује своје лице.

Повољан географски положај Ниша у односу на почетна ратна збивања и добра повезаност железничком пругом омогућила је брз и ефикасан транспорт рањеника и болесника. Српска војска је имала одлична искуства са коришћењем санитетских возова у балканским ратовима. Према Нишу је од октобра 1914. године саобраћало пет санитетских возова.¹⁸⁷ Санитетским возом број 1 командовао је Нишлија др Милан Петровић.¹⁸⁸

Моравска стална војна болница се налазила на месту данашње Војне болнице и била је позната као болница код Ђеле-куле. У свом саставу је имала 26 објеката, од којих је 18 коришћено за смештај рањеника и болесника.¹⁸⁹

Током 1914. и 1915. године у Нишу је радило преко десет резервних болница.¹⁹⁰ Резервне болнице су смештане у касарне, школе па чак и Казнено-поправни

¹⁸⁵ *Србија у Првом светском рату*, 92;

¹⁸⁶ *Србија у рату*, 42;

¹⁸⁷ *Историја Српског војног санитета*, 767;

¹⁸⁸ Михаило Ф. Протић, Будимир Б. Павловић, *Српски санитетски возови у прошлости*, Завод за НИПД ЈЖ, Београд, 39.

¹⁸⁹ *110-годишњица Војне болнице у Нишу (1878-1988)*, Војна болница Ниш, Ниш 1988, 53;

¹⁹⁰ *Ратна престоница Ниш*, 8;

дом у изградњи.¹⁹¹ Особље резервних болница чинили су, поред наших лекара и болничара, чланови страних санитетских мисија, добровољци Црвеног крста и заробљеници.

Прва резервна војна болница се налазила у Коњичкој касарни, на Црвеном крсту.¹⁹² Њен капацитет је био око 900 рањеника и била је активна од самог почетка рата. Друга резервна болница налазила се у Инжењеријској касарни.¹⁹³ Њен управник је био мајор Жерајић.¹⁹⁴ Руска „Московска“ болница налазила се у згради Гимназије (данашња гимназија „Стеван Сремац“).¹⁹⁵ Ова болница је могла да прими 200 рањеника. Руска инфективна болница налазила се у баракама код Железничке станице.¹⁹⁶ Ова болница могла је да прими 150 болесника.¹⁹⁷ Шеста резервна болница налазила се у Основној школи на Стамбол-капији (данашња школа „Вожд Карађорђе“).¹⁹⁸ Резервна болница у Казнено-поправном дому почела је са радом децембра 1914. године и имала је 2.000 кревета.¹⁹⁹ У школи код Саборне цркве радила је руска апотека и медицинска дежурна станица.²⁰⁰ У јесен 1915. године у Ниш је стигла и руска Александријска болница.²⁰¹

Инжињеријска касарна
Друга резервна болница

¹⁹¹ Исто, 118;

¹⁹² *Србија у рату*, 42;

¹⁹³ *Ратна престоница Ниш*, 122;

¹⁹⁴ Исто, 275;

¹⁹⁵ Исидор Ђуковић, *Пегави тифус у Србији 1914-1915*, Удружења потомака ратника Србије 1912-1920, Београд 2006. године, 118; (у даљем тексту *Пегави тифус у Србији*)

¹⁹⁶ Исто, 118;

¹⁹⁷ Александар С.Недок, Бранислав Поповић, *Српски војни санитет 1914-1915* – зборник радова, МО РС Управа за здравство и Српско лекарско друштво, Београд 2010, 276; (у даљем тексту *Српски војни санитет*)

¹⁹⁸ *Ратна престоница Ниш*, 131;

¹⁹⁹ Исто, 120;

²⁰⁰ *Српски војни санитет*, 277;

²⁰¹ Исто, 216;

Превијање рањеника са др Евом Хаљецком

Заробљеници у Нишу,
(прив. кол. Г. Ђирић)

Руска помоћ је била изузетно велика. Готово од самог почетка рата у Нишу је боравила медицинска екипа, која је радила у Првој и Петој резервној болници.²⁰² Поред рада са војницима, руски лекари су се посветилили и цивилима. Формирана је централна амбуланта и магацин лекова а сам град је подељен на четири кварта, у којима су отворене амбуланте за пружање помоћи оболелима. Лекари су обилазили и околна села и бесплатно пружали помоћ и лекове. Помоћ су пружили у 125 села, извршили око 4.500 прегледа и урадили 460 дезинфекција.²⁰³

У Нишу су се већ од средине августа налазили велики заробљенички логори. Аустроугарски војници су били смештени у Тврђави, као и у коњушницама и баракама Коњичке касарне. Официри су имали нешто бољи смештај у касарни пешадијског пука. Према италијанском писцу Бруну Барилију 30. октобра 1914. године у Нишу је било 5.800 аустроугарских заробљеника.²⁰⁴ Са сваком наредном битком њихов број је растао, док није достигао 25.000, колико у јануару 1915. године наводи Анри Барби.²⁰⁵ Део заробљеника је био рањен и лечен је у медицинским установама у Нишу, па тако Клара Штурценегер наводи да „трећину болница заузимају непријатељи“.²⁰⁶ Заробљеници су уживали своју логорску самоуправу, имали могућност да раде и излазе из логора у град. До избијања епидемије пегавог тифуса део заробљеника је био на Грамади, у близини Ниша, где су изводили радове.

²⁰² исто, 273;

²⁰³ исто, 276;

²⁰⁴ *Ратна престоница Ниш*, 115;

²⁰⁵ исто, 67;

²⁰⁶ *Србија у рату*, 46;

На ратне тешкоће надовезала се масовна епидемија заразних болести. Од октобра месеца 1914. године почели су да се појављују случајеви трбушног тифуса (*Typhus abdominalis*), повратног тифуса (*Typhus recurrens*) и пегавог тифуса (*Typhus exanthematicus*). Др М.Були пише да је уочио прву појаву тифуса у болници у Јаребицама после битке на Церу²⁰⁷. Он такође истиче да лекари нису били потпуно сигурни о којим се болестима ради, док професор Хиршфелд није лабораторијски констатовао повратни тифус (рекуренс).

Повратни и пегави тифус нису биле болести уобичајене за Србију, па ни за већи део Европе, тако да у ратном метежу у први мах није поклоњена довољна пажња противеписидемијским мерама. Томе је ишло на руку недовољно познавање механизма преношења ових болести. Иако је 1909. године доказано да бела (људска) ваш преноси и рекуренси пегавца²⁰⁸, то сазнање није стигло до свих лекара. Било је познато да је пегави тифус често повезан са ратовима и зимским периодом. Ситуација у Србији у јесен 1914. године поговарала је развоју епидемије. Избегло становништво, војници у сталном покрету, рањеници, болесници и заробљеници непрестано су циркулисали са фронта у позадину, недовољно опорављени војници се отпуштају кућама, глад, немогућност одржавања хигијене – сви фактори неопходни да се бела ваш намножи и масовно рашири су се нашли на једном месту. Овако ситуацију описује др Станојевић, управник Сталне моравске војне болнице:

²⁰⁷ *Историја Српског војног санитета*, 520;

²⁰⁸ *Српски војни санитет*, 209;

Војничке болничке баракe у Нишкој бањи,
(прив. кол. Г. Ђирић)

Одвожење преминулих од тифуса,
Ратни албум 1914-1918, Андра Поповић

„Исцрпљена балканским ратом, српска војска је ступала у Европски рат неспремна, и нарочито неспремна у здравственом погледу. Неспремна, она је морала по сваку цену да прими рат, и то рат са неупоредиво јачим непријатељем од себе. После првих, летњих месеца, наступа зима под најгорим здравственим околностима. Војска је, после нечувених ратних напора и маршева, збијена густо по нечистим кантонманима и без основних средстава за одржавање телесне чистоће: без преобуке, без купатила, без перионица, чак и без сапуна. Јавља се телесна нечистоћа, а уз њу одмах и запат ваишију са свима условима за лак и брз пренос ваишију са једног на другог у густим смештајним приликама. Војска је, у оваквим антихигијенским приликама, у блиском контакту са масом заробљеника и избеглица из неколико округа северозападне Србије, који су сви заједно, и заробљеници и избеглице, још у горим хигијенским приликама и од саме војске. По болницама је најгоре. Због великих и крвавих борби, оне су препуне рањеника и болесника. Њих је свуда много више, него што износи број постеља и број одређеног персонала и људства, који их може лечити и неговати. По болницама су измешани рањени и заражени војници и заробљеници, као и избеглице. По возовима је исто такво зло. Они су увек у ратној журби у сталном покрету, без средстава за одржавање чистоће у њима и без вршења дезинфекције. У возовима се путници гуше, измешани су рањеници и болесници, војници и заробљеници, народ и избеглице. По градовима, нарочито по железничким центрима и раскршћима је такође читав мравињак од људских маса, које немају стана и ноће на поду, по клупама и столовима кафана,

*надлештава, чекаоница, приватних кућа. Сви услови за појаву епидемије пегавог тифуса су били ту и епидемија је букнула“.*²⁰⁹

Међу стручњацима преовладава мишљење да је масовна зараза кренула од болесних аустроугарских заробљеника. Почетком децембра број заробљеника је био око 60.000, међу којима 3.000 болесника.²¹⁰ Епидемија је почела нагло да се шири. Динамика догађаја, у којој су се смењивале крваве битке није омогућавала да се поштују правила, која су обавезивала санитетско особље да раздваја рањене и оболеле током транспорта према позадини. На овај начин, пегавац се још више раширио.

Званични подаци и документација су током повлачења неповратно изгубљени, тако да о броју заражених и умрлих војника а посебно цивила, немамо потпуно прецизне податке. Министар војни пуковник Душан Стефановић оставио је прегледе бројног стања болесника и рањеника, за период од краја септембра до средине децембра, чији је извод за Ниш представљен у табели, из које можемо уочити да се број оболелих од средине новембра драматично увећава.²¹¹

209 *Историја Српског војног санитета*, 329

210 *Српски војни санитет*, 218;

211 исто, 69;

Датум	25.09.	30.09.	17.10.	31.10.	04.11.	17.11.	30.11.	14.12.	Умрло до 14.12.
Број рањеника	3.759	3.405	3.079	3.676	3.811	4.335	4.768	4.514	365
Број болесника	234	300	272	367	362	754	1.278	1.538	
Укупно	4.027	3.744	3.378	4.084	4.188	5.130	6.074	6.078	

Подаци о броју умрлих у Моравској сталној војној болници, које износи др Владимир Станојевић,²¹² дати су у следећој табели:

Месец	Август	Септембар	Октобар	Новембар	Децембар	Јануар	Фебруар	Март	Април
Број умрлих	44	59	54	253	297	380	495	393	231

Према А. Недоку²¹³, на дан 05. децембра 1914. у целој Србији је било око 40.000 рањеника и око 10.000 болесника. Пораст броја оболелих од тифуса приказан је у следећој табели, уз напомену да је ситуација била најтежа на југу Србије:

	18. децембар	03. јануар	03. фебруар
Трбушни	339	753	1.655
Пегави	72	123	1.270
Повратни	900	2.144	5.696
Укупно	1.301	3.020	8.621

²¹² *Историја Српског војног санитета*, 333;

²¹³ *Српски војни санитет*, 160;

Ови фрагментарни подаци, вероватно непотпуни, показују нагли скок броја оболелих. Поред тога, због сличне клиничке слике између пегавог и повратног тифуса и недостатка времена да се раде лабораторијске анализе могуће је да је дистрибуција бројева нешто другачија. У овај број нису урачунати цивили, о којима нема овако егзактних података.

У Нишу је на железничкој станици била организована дежурна служба, која је упућивала болеснике и рањеника у неку од болница.²¹⁴ Међутим, када је започела епидемија, оболели су упућивани у Моравску сталну војну болницу код Ђеле-куле, без обзира на њене смештајне капацитете. О томе сведочи др Владимир Станојевић:

„Из заробљеничких логора у Граду, из свију нишких болница, чим би се утврдио нов случај пегавца, није се чекало ни тренутак, нити се претходно питало, да ли има постеља и места, сместа се трпа оболели, најчеће најтежи са великом ватром, на волујска кола. Преко нишке разривене калдрме, раздрузгавани на голим даскама, без сламе и простирке, болесни су „транспортирани“ кроз целу варош, управо по њеној дужини, преко „Стамбол капије“ право у „Ђеле Кулу“.“²¹⁵

Епидемија је у Ниш стигла са заробљеницима и рањеницима и постепено се проширила на све слојеве друштва. Бела ваш је улазила у све домове и доносила смрт. Клара Штурценегер, очевидац и активни учесник

²¹⁴ Исто, 69;

²¹⁵ Историја Српског војног санитета, 347;

орбе против епидемије, указује да је ономе ко је далеко од рата и његових страхота готово немогуће да разуме све околности па и то да цивилизовани и образовани људи трпе да имају вашке на свом телу.²¹⁶ Нека врста апатије и равнодушности ушла је међу становнике града. На сваком кораку се наилазило на мртве или болесне.²¹⁷

У заробљеничким баракама је такође дошло до епидемије од које је преминуо велики број заробљеника. Иако описи савременика указују на ужасно стање међу њима²¹⁸ није било ништа боље ни у Моравској војној болници. Тешко је приговорити односу према заробљеницима, имајући у виду опште стање у граду. Смрт је постала свакодневна појава. Према извештају руског посланика Трубецког, у Нишу је за четири месеца од тифуса умрло 35.000 људи, од којих су трећина били заробљеници.²¹⁹

Стање у Моравској сталној војној болници било је тешко. Драматични описи савременика описују ужасне слике до којих је дошло услед нагомилавања болесника, којима није пружана никаква помоћ. Др Владан Станојевић је управу над болницом преузео 1. марта 1915. године, наводећи да се на помен о овој болници „...и њеној хигијенској и медицинској запуштености људима ... кожа јежила.“²²⁰ О стању у болници сведочи чињеница да су од претходна четири управника

²¹⁶ *Србија у рату*, 147;

²¹⁷ *Ратна престоница Ниш*, 211;

²¹⁸ исто, 210;

²¹⁹ исто.185;

²²⁰ *Историја Српског војног санитета*, 346;

двојица оболела од тифуса а један је преминуо.²²¹ У страху од епидемије, без ефикасне контроле није се поштовао никакав болнички ред, од пријема болесника, њихове обраде, дезинфекције, смештаја, лечења до сахрањивања. Према др Станојевићу, у једном моменту, током месеца фебруара, у капели и на војном гробљу било је 280 несахрањених мртваца.²²² Ипак, енергичне мере, чије предузимање је започето у фебруару и марту, довеле су до наглог заустављања епидемије, чиме је спречена потпуна катастрофа. Др Станојевић наводи да је имао изузетно велики број медицинског особља, које му је помогло у завођењу реда. Он каже да је у Сталној моравској болници у време епидемије било 37 лекара и лекарских помоћника, апотекара и апотекарских помоћника 18, медицинара 11, административног особља 9, милосрдних сестара (Српкиња, Рускиња и Францускиња) 175, болничара 625 и заробљеника додељених на рад у болницу 168.²²³

Од 01. до 15. марта 1915. године железнички саобраћај је био потпуно заустављен и забрањено је свако кретање становништва.²²⁴ Извршена је дезинфекција вагона и железничких станица. На овај начин прекинуто је ширење епидемије. Британска епидемиолошка мисија, на челу са др Хантером, стигла је 4. марта 1915. године у Ниш. После упознавања са ситуацијом, др Хантер је 8. марта у Нишу српској Влади изнео низ мера, неопходних да се епидемија заустави. Најважније мере су се односиле на подизање општег хигијенског

Болничко особље једне резервне болнице

²²¹ исто, 334

²²² исто, 344;

²²³ исто, 346;

²²⁴ *Пегави тифус у Србији*, 113;

Апарат за мерење крвног притиска,
фотографија Милош Јуришић, МНТ

нивоа и вршење дезинфекције. Покренута је опсежна информациона кампања, формиране су дезинфекционе станице и подељен дезинфекциони материјал. У томе је значајну улогу одиграло тзв. Хантерово или „српско“ буре, једноставна направа којом се помоћу паре вршила дезинсекција и дезинфекција одеће.²²⁵ Једновременно у целој Србији, 16. марта 1915. године, започета је акција сузбијања белих вашију, која је трајала до 30. марта.²²⁶

Активности у борби против епидемије подржала је Међународна санитетска мисија-одбор, формирана у Нишу после доласка мисије Црвеног крста САД (стигли у Ниш 9. априла 1915. године.)²²⁷ Одбор је формиран на иницијативу др Ричарда Стронга из САД. У њега су ушли представници осталих савезничких мисија и то сер Ралф Пеџет и пуковник др Вилијам Хантер из Велике Британије, пуковник др Жобер из Француске, доц. др Софотеров из Русије, пуковник Сима Карановић, начелник санитета српске војске, и доктори Николић и Сондермајер. Председник одбора био је престолонаследник Александар. Основни задатак одбора био је одређивање метода, начина поступања и правила у сузбијању епидемија, а посебно пегавог тифуса.²²⁸

Српска влада, држава и санитет успели су готово немогућу ствар – у условима ратног хаоса, са војницима на фронту, избеглицама по целој земљи, хиљадама рањених и болесних војника и грађана, са ограниченим и импровизованим средствима, у кратком року извршено

²²⁵ исто, 165;

²²⁶ исто, 166;

²²⁷ исто, 161;

²²⁸ *Српски војни санитет*, 290;

је уништавање беле ваши у целој земљи. Имајући у виду ограничена знања о узроку епидемије, слабе хигијенске навике, недостатак медицинског кадра и материјалних средстава, овај успех изгледа још невероватнији. Иако постоје мишљења да је до заустављања епидемије дошло услед побољшавања временских услова, спонтано, истраживања и резултати до којих су дошли др Хантер и његове колеге после рата говоре у прилог ове енергичне акције.

Др Станојевић наводи да је завођење реда, дезинфекција, депедикулизација, подизање хигијенског нивоа знатно утицала на смањење броја умрлих. Према његовим подацима у Сталној моравској болници од 38 дневно, умирање је спало средином марта на 28, крајем марта 23, средином априла 15, а крајем априла на 8 болесника.²²⁹

Епидемија је заустављена али су њене последице биле ужасне. Процењује се да је од тифуса у Србији 1914. и 1915. године боловало 1.050.000 људи. Број умрлих се процењује од 130.000 до 210.000, рачунајући цивиле, војнике и заробљенике. Од овог броја сматра се да је у Нишу умрло 35.000 људи.²³⁰

Страшне последице осетили су и они који су пружали помоћ оболелима. Др Станојевић је објавио податке о обољевању и умирању од пегавог тифуса особља и послуге Сталне моравске војне болнице, које можемо видети у следећој табели:²³¹

²²⁹ *Историја Српског војног санитета*, 348;

²³⁰ *Пегави тифус у Србији*, 168;

²³¹ *Историја Српског војног санитета*, 334;

Чеоно огледало,
фотографија Милош Јуришић, МНТ

Садржај	Управника	Лекара	Лек.помоћника	Медицинара	Апотекара	Ап.помоћника	Админ.особља	Болничара	Добровольних болничара	Служитеља	Заробљеника	Свега	
												У цифрама	У процентима
Било на служби	4	30	3	11	15	3	9	625	75	21	168	988	
Оболело	2	13	2	10	1	-	1	383	18	5	118	552	50%
Умрло	1	3	1	-	1	-	-	41	1	-	8	58	6%
Оздравило	1	10	1	10	-	-	1	202	17	5	52	296	30%
Премештено и отпуштено	2	12	1	7	6	1	6	227	46	5	16	345	35%
Остало на служби	-	5	-	4	8	2	2	155	11	11	92	289	29%

О стању у нишкој Окружној болници немамо много података. Клара Штурценегер наводи да су у овој болници лечени лекари и официри, аустријски и српски, из чега можемо претпоставити да су услови били нешто бољи него у Сталној моравској војној болници.²³² Управник Опште болнице, интерниста и начелник подбора Црвеног Крста, др Павле Јефтић преминуо је од тифуса.²³³ У Окружној болници преминуо је, такође, др Ернст из Швајцарске.²³⁴ Од тифуса су у Нишу умрли

²³² *Србија у рату*, 141;

²³³ *Енциклопедија Ниша, Здравство, дечија заштита, социјална заштита*, Градина, Ниш 1996. године, 157;

²³⁴ *Србија у рату*, 142;

лекари Ева Митницки из Швајцарске, Кантемиров Сергије Ивановић из Турске, Литос Јован из Грчке и Сергије Барабошки Василије из Русије.²³⁵

Рад Пастеровог завода у Нишу допринео је да се број оболелих од великих богиња током 1914. и 1915. године не одрази на способност војске. На жалост, документација о раду Пастеровог завода неповратно је изгубљена током окупације.²³⁶ Завод је значајан и као установа чији су кадрови, као на пример др Драгутин С. Петковић, први управник, били у прилици да своје знање из бактеорологије и хигијене примене и у другим болницама у којима су радили.

Током пролећа и лета 1915. године није било борби а епидемија тифуса се стишала тако да су нишке медицинске установе могле накратко да одахну. Живи су се опорављали али нису заборављали своје мртве саборце. Особље Сталне моравске војне болнице подигло је камену пирамиду као споменик свим страдалима у болници у претходним ратним годинама. Споменик су 24. маја 1915. године освештали митрополит српски Димитрије и владика нишки Доситеј.²³⁷

Ни рат ни епидемија нису сломили Србију. Томас Липтон, филантроп и хуманиста, који је доносио помоћ у Србију, записао је²³⁸:

²³⁵ *Историја Српског војног санитета*, 906;

²³⁶ Др Војисла Милојевић, *Пастеров завод у Нишу 1900-1985*, Завод за заштиту здравља, ДИГП Просвета Ниш 1990, 105;

²³⁷ *110-годишњица Војне болнице у Нишу (1878-1988)*, Војна болница Ниш, Ниш 1988, 54;

²³⁸ Славица Поповић Филиповић, *Из постојбине јавора Канадско-британска медицинска и хуманитарна помоћ Србији у Првом светском рату*, Српско лекарско друштво, Београд 2013, 262;

Откривање споменика у кругу
Моравске војне болнице

Трака за рукав,
фотографија Милош Јуришић,
МНТ

„Народ у градовима и по селима није ужаснут нити поражен. Они су постигли невиђене успехе против својих непријатеља. Победили су кад је цео свет већ жалио њихов пораз. „Ми ћемо опет победити“ је осећање сваког Србина, од краља Петра до сељака. Сви помажу на томе да земља остане слободна. Даме, мада необучене за тај посао, раде у привременим болницама, док друге јадне жене раде мушке послове на пољима и имањима, како би војници имали хлеба. Деца од осам година навише – укључујући девојчице – су запослена на све стране. Помажу и мала деца, чије су школе сад претворене у болнице...”

Србија није имала времена да се потпуно опорави од страха које јој је нанео рат. Удружена аустроугарско-немачка офанзива започела је 06. октобра 1915. године.²³⁹ Рањеници и избеглице су поново кренули пут југа. Од 14. октобра нападу се придружила и Бугарска,²⁴⁰ чиме је директно угрожен Ниш. Нишке болнице су поново почеле да се пуне рањеницима. У Сталну моравску војну болницу, од почетка борби до пред крај октобра, стиже преко 6.000 рањеника.²⁴¹ У неравноправној борби, српска војска је морала да се повлачи. Војска се евакуисала 05. новембра а Бугари су ушли у Ниш 06. новембра 1915. године.²⁴² На пут према Косову 3. новембра кренула је и Стална моравска војна болница.²⁴³ У болници у Нишу остављено је 1.300 тешких рањеника и болесника, о којима је остао да

²³⁹ Србија у Првом светском рату, 208;

²⁴⁰ исто, 210.

²⁴¹ Историја Српског војног санитета, 349;

²⁴² Историја Ниша II, 226;

²⁴³ Момчило Павловић, Чедомир Антић, Војна болница у Нишу, ВИЗ, Београд 2010, 38;

брине др Грујић.²⁴⁴ Управница Окружне болнице Ева Хаљецка имала је тешку дужност да окупатору преда болесне и рањене из своје болнице.²⁴⁵

У Нишу су током 1914. и 1915. године радили Управа војног санитета, на челу са пуковником др Карановићем и Главни одбор Црвеног крста. Њихово присуство је имало велики значај за организацију рада здравствених установа. Готово све стране медицинске мисије су на свом доласку у Србију боравиле у Нишу, одакле су упућиване на рад по целој земљи.

О нишким здравственим приликама сликовите приказе су оставили Анри Барби, Арчибалд Рајс, Џон Рид, Лудвиг Харшфилд²⁴⁶ и други савременици тог страшног и херојског доба. Патње, тешкоће али и поносна борба за слободу у неравноправном и нежељеном рату овековечени су у њиховим записима.

²⁴⁴ *Историја Српског војног санитета*, 349;

²⁴⁵ *Енциклопедија Ниша, Здравство, дечија заштита, социјална заштита*, Градина, Ниш 1996. године, 150;

²⁴⁶ *Ратна престоница Ниш*

ЗАКЉУЧАК

„Ја осећам како врх усана моји

Ко нежно прамење сунчано и бело;

Умире...и лебди човечанство цело

*Трепери сав живот и све што постоји!*²⁴⁷

Стихови Нестора Жучног, написани у Нишу априла 1915. године, последњих дана његовог живота прекинутог пегавим тифусом, казују нам оно што је било у мислима српског народа. У то тешко и херојско време, какво је било 1914. и 1915. године, смрт је могла да закуца на свака врата, на фронту и позадини, код војника и код жена и деце, код Србина и странца, код сељака и министра...

Ниш никако није био изузетак. На почетку рата у дубокој позадини, прихватио је владу, државне службе, дипломатски кор, хиљаде избеглица. Нишка инфраструктура није била спремна за оволики број људи. Тешко је, из данашње перспективе, схватити да Ниш није имао водовод и канализацију а да су на улицама били калдрма и блато. Преображај из оријенталне вароши у град, започет после ослобођења од Турака није био завршен. Модерни објекти Моравске сталне војне болнице и Окружне болнице, као и касарне на ободу града одударали су од те слике.

²⁴⁷ исто, 245;

Поред сталних, у Нишу су формиране и резервне војне болнице. Импровизоване по школама, касарнама и другим погодним објектима брзо су се напуниле рањеницима. Уз рањенике и избеглице у Ниш су почели да стижу и заробљеници. Додатну живост граду давали су странци, који су по разним основама боравили у граду или били на пропутовању. Стране војне мисије а посебно руске, као и бројни добровољни медицинари из света помагали су да се спасу животи српске младости, изложене невиђеним ратним напорима у неравноправном сукобу.

На Србију се сручио и тифус, у сва три своја облика. Моравска стална војна болница је постала главна инфективна болница. Уместо рањеника напунили су је оболели од тифуса и других заразних болести, који су масовно умирали. Тешко је кривицу свалити на особље. Оно је страдало у проценту и већем од својих пацијената. Слаба хигијена, непознавање принципа преношења заразе, глад, неадекватан смештај, стални покрети становништва, војске и заробљеника довели су готово до катастрофе. Колику је снагу имала српска држава и какву су наши преци имали свест показује чињеница да је акција предузета да се спречи вашљивост за кратко време потпуно зауставила епидемију. Осмишљена у Нишу, спроведена по целој Србији, спречила је да тифус победи у бици у којој је однео десетине хиљада људских живота.

Концентрични напад Аустро-Угарске, Немачке и Бугарске није дао шансу Србији. Савезници нису пружили очекивану помоћ. Србија је остала на милост и немилост непријатељу. Пред таквом претњом почело

је повлачење војске и народа. Из Ниша је евакуисана и болница а тешки рањеници и болесници су са лековима, потребним материјалом и делом људства остали да буду предати окупатору.

Ово ужасно и тешко време изнедрило је хероје медицинске струке, који су, иако малобројни, без довољно лекова и санитетског материјала, лечили и помагали онолико колико су могли. Многи од њих су у тој неравноправној борби оставили и своје животе.

На стоту годишњицу почетка Првог светског рата морамо се са пијететом сетити оних који су у Нишу изгубили своје животе током 1914. и 1915. године, било да су војници или цивили. Они су пали као жртве агресивне политике великих сила, којима је на путу стајала мала Србија. Мала, али поносна и спремна да брани своју независност. Још живих сећања и предања о периоду робовања, свестан да слобода нема цену, народ је листом стао уз краља и Владу. Таква једнодушна снага и воља, и поред свих невоља и пропасти, које су нас задесиле тих година, савладала је три царевине и сачувала земљу. Понос, који због њих осећамо, прати и туга за свим оним животима посејаним на путу до слободе. Данас живимо јер су они умрли.

Списак литературе:

1. Бојић, Душица; *Српске избеглице у Првом светском рату (1914 -1921)*, Завод за уџбенике, Београд 2007;
2. Вуковић, Жарко; *1915 Савезничке медицинске мисије у Србији*, ИП Филип Вишњић, Београд 2009;
3. Група аутора, *Војни санитет у српском народу*, ИП Рад, Београд 1998;
4. Група аутора, *Историја Ниша II, од ослобођења 1878. до 1941. године*, Градина и Просвета, Ниш 1984;
5. Група аутора, *Нишки лексикон*, ЈП Службени гласник, Београд, 2011. године
6. Група аутора; *110-годишњица Војне болнице у Нишу (1878-1988)*, Војна болница Ниш, Ниш 1988;
7. Група аутора; *Енциклопедија Ниша, Здравство, дечија заштита, социјална заштита*, Градина, Ниш 1996. године;
8. Група аутора; *Споменица шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877-1937*, Цар Константин, Ниш 1937;
9. Група аутора; *Српски војни санитет*, ВИЗ Београд 2009;
10. Ђуковић, Исидор; *Пегави тифус у Србији 1914-1915*, Удружења потомака ратника Србије 1912-1920, Београд 2006;

11. Китановић, Владимир; *Ниш у Првом светском рату 1914-1918*, Народни музеј Ниш, 1985;
12. Милојевић, Др Војислав; *Пастеров завод у Нишу 1900 -1985*, Завод за заштиту здравља, ДИГП Просвета Ниш 1990;
13. Митровић, Андреј; *Србија у Првом светском рату*, Стубови културе, Београд 2004. године;
14. Недок, Александар С; Поповић, Бранислав; *Српски војни санитет 1914-1915 – зборник радова*, МО РС Управа за здравство и Српско лекарско друштво, Београд 2010;
15. Павловић, Момчило; Антић, Чедомир; *Војна болница у Нишу*, ВИЗ, Београд 2010;
16. Палигорић, Мих.Т; *Економско-културна историја Ниша, Први део: Ниш до светског рата*, Гутенберг, Ниш 1937;
17. Петровић, Видосав; *Ниш у делима путописаца, од 6. до 20. века*, Пунта, Ниш 2001;
18. Петровић, Видосав; *Ратна престоница Ниш 1914-1915*, Медивест, Ниш 2014. године;
19. Поповић-Филиповић, Славица; *Из постојбине јавора-Канадско-британска медицинска и хуманитарна помоћ Србији у Првом светском рату*, Српско лекарско друштво, Београд 2013;

20. Поповић-Филиповић, Славица; *За храброст и хуманост-Болнице Шкотских жена у Србији и са Србима за време Првог светског рата 1914-1918. године*, Сигнатуре, Београд 2007;
21. Протић, Михаило Ф; Павловић, Будимир Б; *Српски санитетски возови у прошлости*, Завод за НИПД ЈЖ, Београд;
22. Станојевић, Др Владимир; *Историја Српског војног санитета*, ВИНЦ, Београд 1992. године;
23. Штурценегер, Катарина Клара; *Србија у рату 1914-1915*, Дечје новине, Београд 1989;

Небојша Озимић

УЛОГА ЦРВЕНОГ КРСТА И
ХУМАНИТАРНИХ МЕДИЦИНСКИХ
МИСИЈА НА ПОЧЕТКУ
ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Избијање Првог светског рата изазвало је живу активост у међународној организацији као што је Црвени крст. Српски Црвени крст, исцрпљен у претходне две године балканским ратовима, нова ратна дејства дочекао је потпуно осиромашен. Искуство из претходних ратова показало је да је бржи транспорт рањеника и медицинске опреме железницом више него неопходан тако да је на поседу нишког одбора Црвеног крста, недалеко од магацина Црвеног крста, подигнута железничка станица. Такође је извршена поправка и фарбање 45 санитетских кола. Истовремено Главни одбор српског Црвеног крста остао је без завојног материјала и јуна 1914. наручио нове количине из Египта.²⁴⁸ Како су прве битке започеле управо нападом Аустроугарске на Србију, а имајући у виду близину Београда Аустроугарској, поверљивим актом од 11. јула 1914. налаже се пребацивање санитетског материјала у Ниш:

„Прилике су политичке такве да је потребно да се први завој и сав остали санитетски материјал друштвени који се у Београду налази пренесе у Ниш и то одмах. У исто доба и кола Црвеног крста да буду готова да би се на захтев могла одмах издати”. У наредна

²⁴⁸ Српско Друштво Црвеног крста, *Извештај 1912- 1920*, Београд, 1922, 617 (у даљем тексту СДЦК, извештај)

четири дана сав санитетски материјал пребачен је у Ниш а нешто касније и Главни одбор друштва Црвеног крста прешао је у Ниш.²⁴⁹ На молбу војног санитета, српски Црвени крст уступа разноврстан санитетски материјал неопходан за оснивање резервних болница по целој Краљевини Србији.

Српски Црвени крст принуђен је да се посебним прогласом обрати народу. Проглас су, поред чланова Главног одбора, потписали и чланови нишког одбора Црвеног крста и то мајор др Павле Јевтић (председник), апотекар Пера Т. Аранђеловић (потпредседник), трговац Никола Јовановић (благајник), чиновник Светозар Константиновић (секретар) и чланови Димитрије Коцић, Младен Живковић, Никола Цекић, Раде Николић и Ставра Станковић. Проглас је објављен 1. августа 1914. и у њему се, поред осталог, истиче:

„Народи српски! Бој се бије на земљишту целе
Европе. Бој се бије да се реши хоће ли нас бити или не
бити! Војнике, који тај бој бију и који допадну рана и
болештина, морамо из обзира човечности и из осећаја
љубави према ближњем своме нежно превијати и
неуморно неговати и видати. Они спасавају отаџбину
док су здрави, снажни и моћни, они штите имање,
живост, част и славу свога народа. С тога смо и ми
сви дужни да спасавамо њихове животе, када им
живот у опасности дође, било услед рана или ратних
болештина.”²⁵⁰

Проглас Српског Црвеног крста,
Српске новине 2. август 1914. године,
НБС

Српски Црвени крст 7. августа 1914. добија писмо из Женеви чији је потписник Гистав Адор, председник Међународног одбора Црвеног крста, у коме стоји да Међународни одбор нема могућности да апелује на националне организације Црвеног крста јер су многе земље Европе у ратном сукобу. Главни одбор Црвеног крста Србије, суочен са негативним одговором на тражену помоћ, решава се на очајнички корак – шаље писма националним организацијама Црвеног крста, оптужујући Међународни одбор у Женеви «што не може послати циркулар за помоћ». У писмима се тражи да се упуте лекари и хитно достави санитетски материјал. Позиву се одазивају национална друштва из Грчке, САД, Енглеске, Јапана и Русије.²⁵¹

Из Грчке је стигао телеграм у коме се, између осталог, каже: „срећни смо што вам данас можемо телеграфисати: шаљемо сутра потпуну болницу, персонал и материјал”.²⁵² Из Бугарске 29. августа стиже негативан одговор – не могу да пошаљу ни санитетски материјал нити да пошаљу неког лекара. За разлику од тога, из Јапана је 15. септембра стигао телеграм којим Црвени крст Јапана обавештава да је послао извесну количину завоја.²⁵³ Новчана помоћ од 1200 франака стигла је и из Турске, са којом је Краљевина Србија од 1912. била у ратном стању. Па ипак, највећа и најобимнија помоћ Србији стигла је из Русије преко Руског друштва Црвеног крста али и мимо њега.

251 Ђ. Стаменковић, *100 година Црвеног крста у Нишу (1878- 1978)*, Ниш, 1981 (рукопис), 48 (у даљем тексту Ђ. Стаменковић)

252 СДЦК, извештај, 627. Грчку мисију је чинило 7 лекара, апотекар, 3 сестре, економ, 5 болничара и кувар. У болници, која је имала 70 кревета, радили су од 6. септембра 1914. до 15. фебруара 1915. године када им је стигла замена из Грчке

253 Исто, 629

„Говорећи данас у име Енглеске Владе, на овом месту Општинској Кући, историјском средишту сваког добротворног братског покрета, препоручујем овај Фонд вашој потпори”, — Г. ХЕРБЕРТ САМУЕЛ, министар пошта и телеграфа, 22 марта 1915.

ПОМОВИТЕ СРБИЈУ

тај мали народ који
тежи к немој дугујемо

Да ли знате да ће се са топлијим временом појавити страшна коlera и да ће још више посрнути патње овог сиромашног народа ако ми не будемо дотле послали — и то још сада — још нове помоћи: болничарке, докторе и санитетског материјала?

СРПСКИ ПОТПОРНИ ФОНД

устројио је већ преко 1.500.000 динара помоћ у Србији и има 4 потпуне болнице које помажу да се олакшају патње наших рањених савезника.

Молимо помоћи. Хелпте ли?

Пошљите ваш прилог

Сер Едварду Војлу
баронету

Српски Потпорни Фонд, 55, Бернерс Стрит, или Врло Палементом **ЛОРДУ ИЕРУ**, Општинска Кућа — Лондон.

Пошљите дар у стварима

Г-ђи Карингтон Вајад
5, Кромвел Род, Лондон, Ј. З.

СРПСКИ ПОТПОРНИ ФОНД

Закљученици:

Њено Величанство Краљица.

Председник: **Лондонски Влада.**

Поч. Секретар: **Р. В. Сетон-Ватсон,**
др. књижевности.

Оглас Српског потпорног фонда,
Политика, 26. мај 1915. године, НБС

Руске хуманитарне медицинске мисије у Нишу

Након првих битака у Србији појављује се велики број рањеника, али озбиљнији данак у животима почињу да узимају заразне болести. Одмах након уласка Русије у рат, када стаје уз Србију материјално и на сваки други начин, почиње организовано слање медицинских мисија у ослабљену и ратом уништену Србију. У Москви, Петрограду, Одеси и Кијеву оснивају се словенски комитети који прикупљају помоћ за Србију. У ову акцију се укључује Руско друштво Црвеног крста²⁵⁴ и Словенско добротворно друштво са седиштем у Петрограду.²⁵⁵ Непосредно по објави рата, руска Влада ставила је на располагање српској Врховној команди искусног хирурга др Софотверова кога је РДЦК опуномоћило да га заступа у Србији. Са њим у Србију стижу осам милосрдних сестара²⁵⁶, два болничара и пратеће особље уз контингент од четири вагона санитетског материјала. Некако у исто време, супруга преминулог руског амбасадора у Србији Николаја Хенриковича Хартвига Ана Павловна Хартвиг је, у сарадњи са РДЦК, упутила у Србију донацију од 100.000 рубаља и уз њих болнички материјал, лекове,

254 У даљем тексту РДЦК, прим.Н.О.

255 В. Антић, Ж.Вуковић, А. Недок, Б.Поповић, Стране војне и добротворне медицинске мисије у Србији 1914 – 1915. године, 265- 306 у „Српски војни санитет 1914–1915. године”, уредили Александар С. Недок и Бранислав Поповић, Управа за војно здравство Министарства одбране Републике Србије - Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, Београд 2010. 272, (у даљем тексту Стране војне и добротворне медицинске мисије у Србији 1914 – 1915)

256 Марија Степановна, Атанасија Марковна, Марија Сегејевскаја, Ана Истомина, Пелагија Федоровна, Татјана Белипонова, Наталија Барлацекова и Куова

болесничко рубље и постељину. Медицинска екипа на челу са др Софотеровом прикључила се Првој и Петој резервној болници српске војске које су радиле у Нишу, углавном на хируршком збрињавању рањеника.²⁵⁷

На захтев српске владе, Мирослав Спалајковић посланик у Петрограду, организује екипе руских лекара, медицинара и милосрдних сестара које шаље Дунавом преко Прахова у Ниш где се даље организује помоћ по градским и војним болницама.²⁵⁸ Прва група у којој је било пет лекара послата је већ 20.августа 1914.²⁵⁹ а одмах за њом 9. септембра стиже у Ниш група у којој су били др Пољакова, др Јован Поповић и Вуко Бошковић, студент медицине.

У кратком временском року, током септембра 1914. у Ниш стиже неколико група лекара и болничара из Русије. У једној су три лекара (др Антоњина Максимова, др Марија Грачова и др Александар Тарутин), пет студената медицине (Георгиј Јарцев, Антоније Зорбијадис, Рутенберг, Екатерина Куеватова, Александар Кузњецов и Буљубаш) као и три милосрдне сестре – Александра Зухова, Надежда Лозинска и Маргарита Орлова.²⁶⁰ Већ у наредне две које су пошле из Русије 12. септембра и 3. октобра долази дванаест лекара.²⁶¹

257 Ђ. Станковић, 49-51

258 A.S.Nedok, *Ruska sanitetska pomoć Srbiji u njenim oslobodilačkim i odbrambenim ratovima XIX i ranog XX veka (1804–1917. godine)*, *Vojnosanitetski pregled*, vol.66, br.7, 577-996 (у даљем тексту Nedok, *Ruska sanitetska pomoć Srbiji*)

259 Ову групу су чинили др Фини Островскаја, др Самуило Кернес, др Радул Бацковић, др Сигфрид Таљник и др Вилијамс

260 Nedok, *Ruska sanitetska pomoć Srbiji*, 594

261 Мисију од 12.септембра чине др Ељка Либерман, др Пасја Дајбес, др Рубља Епштајн, др Евгенија Карпова, др Панајот и др Евдокија Манес са студентом медицине Александром Бјелашевским, док мисију од 3. октобра чине др Јосиф

Пољска болница Московске Александровске заједнице медицинских сестара

Мисија Комитета „Хришћанска помоћ” Московске Александровске заједнице дошла је у Ниш са мобилном болницом од 50 кревета. Према стандарду РДЦК пољска болница се састојала од главног лекара, помоћног лекара, руковаоца опремом (економ), шест болничара и десет медицинских сестара.²⁶² Главни лекар је био Алексеј Јурјевич Озолинг. Иако је мисија била смештена у Инжењеријској касарни која је због недостатка канализације и водовода била неусловна за почетак нормалног рада мисије, већ 20. октобра је све било спремно за пријем болесника. Свечаном молепствију присуствовали су командант гарнизона, срески начелник, председник општине и од тог дана пољска болница је примала искључиво тешке рањенике док су остали били премештени у болницу српског Црвеног крста.²⁶³ Новембра месеца у оквиру ове болнице отвара се и амбуланта. Кроз ову болницу је прошло око 2000 комплета одеће. Приликом њеног затварања око 900 комплета је предато лекару Константину Мојсејенку који је био на помоћи у српској болници.

Главни лекар Алексеј Јурјевич Озолинг, млађи лекар Иван Димитријевич Добронравов, главна медицинска сестра Параскева Лохина и руковалац

Штекер, др Либа Козлова, др Аврам Пезнер (зубар), др Естер Калиш, др Сигисмунг Каљевич, др Марија Михељс и др Иван Шипов. Независно од ових мисија дошли су и ставили се на располагање српској војсци др Малахов (зубар), др Роман Ерценберг, др Елена Субжинскаја, др Борис Кац, др Виталија Олшевска, др Арон Загељман и др медицинских наука Јевгеније Константиновски, који је задржан у Санитетском одељењу Врховне команде (*Nedok, Ruska sanitetska pomoć Srbiji*, 594)

262 Шевцова И. Г., *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912-1917*, Инфинитас, Београд, 2010, 50 фуснота бр. 2

263 Исто, 52

Болничарке припаднице
Кола српских сестара

др Милош Стефановић

опремом Павел Михајлович Рајски касније су одликовани одликовањима „Црвеног крста”.²⁶⁴

Под руководством Александра Озолинга радила је и Тавријанска мисија састављена од малобројне екипе лекара на челу са главним лекаром Лудвигом Степановичем Кишом, две хируршке сестре и болничарем. Ова мисија је била финансирана од стране Тавријанског комитета за помоћ балканским Словенима и Грцима који је формиран 1912.године. Мисија је била снабдевана углавном средствима неопходним за хируршке интервенције.

После смрти амбасадора Хартвига, новопостављени амбасадор Русије у Србији кнез Григорије Николајевич Трубецки, заједно са супругом Маријом Константиновом, крајем 1914. године, формира Комитет помоћи Србији и Црној Гори при императорском руском посланству у Србији. Сва помоћ прикупљена у Русији одлазила је за Србију преко овог тела. За председника Комитета именован је велики пријатељ Руса епископ нишки Доситеј а чланови тога тела били су и: кнез и књегиња Трубецки, В. Н. Штрандман,²⁶⁵ први секретар руског посланства и заменик амбасадора у Београду, потпуковник Новиков (задужен за економске послове), др Софотеров (задужен за медицинске послове).²⁶⁶ Књегиња

²⁶⁴ Исто

²⁶⁵ Гроф Трубецки о Штрандману пише: ”То је био паметан и способан млад дипломата, велики патриота који је са љубављу прилазио послу. У контактима са Србима испољавао је уздржаност и такт и стекао добре позиције у овој средини”. Према В. Петровић, *Ратна престоница Ниш 1914-1915*, Медивест КТ, 2014, 187 (у даљем тексту В. Петровић, *Ратна престоница*)

²⁶⁶ Софотеров С, *Писмо пријатељу*, Архив СЛД Београд; Стране војне и добротворне медицинске мисије у Србији 1914 – 1915,²⁷³

Трубецки дала је свој лични прилог од 100.000 рубаља. Формирањем овога Комитета, главног руководећег тела које је имало за циљ што бољу координацију рада свих руских добротворних медицинских мисија у Србији и обезбеђивање финансијских средстава за њихов рад, почели су да пристижу у Србију конвоји санитетског материјала, рубаља и лекова, одеће и обуће (200.000 топлих одела и 50.000 кратких бунди), па чак и оружја, дунавском речном флотилом под командом адмирала Веселкина.²⁶⁷

Кнегиња Трубецки је 15. јануара 1915. кренула у Србију на челу мисије Одред РДЦК и града Москве која је бројала 34 лица, од чега 5 лекара, 11 милосрдних сестара, секретар, шеф рентген кабинета, два монтера, десет санитарца и неколико помоћних радника. После доста проблема са Бугарима, мисија је стигла у Ниш 24. јануара 1915. године. Три дана касније кнез Трубецки пише 27. јануара 1915. министру спољних послова Сергеју Димитријевичу Сазонову и обавештава га о све већем броју болесника од тифуса (пегавца и повратне грознице), трбушног тифуса, шарлаха и дифтерије.²⁶⁸

267 Недок, *Руска санитетска помоћ Србији*, 595-596

268 „Разбуктавању епидемије погодују избеглице из окупираних српских градова који у огромном броју пристижу у Ниш, и напослетку прикупљање заробљеника од којих су многи болесни или потпуно изнурени – све је то стварало повољну основу за брзо ширење болести. За борбу са њима српска влада била је потпуно беспомоћна. Нема лекара, нема довољно санитарца, а сада се примењују искључиво мере изолације болесних од здравих... као зграда за смештај болесника служе коњушнице. На слами и на поду ваљају се они који умиру, а упоредо са њима и они већ претворени у лешеве. Ту се налазе и здрави који слободно шетају улицама, преносећи свуда заразу....

Сва та факта указују на неопходност најенергичније и планске борбе са епидемијама. Својим средствима Србија апсолутно није у моћи да изађе на крај с тим задатком. Као што сам већ јавио телеграмом, за целу Србију постоји само 445 лекара, убрајајући и старце и недоучене лекаре. Ако се узме у обзир да опслужују српску војску од 200.000, укључујући и 60.000 ратних заробљеника, а осим тога одржавање болница за рањене, онда није чудновато да је цивилно становништво

По доласку у Ниш, руски мисионари су формирали Московску хируршку болницу у недовршеној згради нишке Гимназије.²⁶⁹ Болница је располагала амбулантом, рентгенским и стоматолошким кабинетом. На чело болнице постављен је старији и искусни хирург др Сироткин. Лекар у болници био је и један Србин који је медицину завршио у Русији, др Арсеније Џуверовић.²⁷⁰ Гроф Трубецки описује почетак рада мисије у следећим редовима:

„Са највећом могућом брзином и енергијом, моја жена је прионула да оспособи бараке за рад. Предузимљиве сараднике нашла је у докторки Марцинкевич и осталом особљу одећења али се апсолутно незаменљив у том послу показао епископ Доситеј. Он је свом душом настојао да убрза посао. Ускоро су ти напори били овећани успехом и у инфективне бараке почели су да довозе болеснике.”²⁷¹

препуштено својој судбини, а тешки услови погодују ширењу епидемије, што све заједно ствара стратешку опасност за српску војску. И грађанска и војна власт, по навици, боре се са опасношћу само онда када је она већ наступила, а у садашњем тренутку крајње су забринути тим положајем и позивају у помоћ стране државе. Пре свега, као и увек, они чекају ту помоћ од Русије, како због тога што нико као ми не прима к срцу њихове недаће, као и због тог разлога што се француски и енглески лекари много теже споразумевају с болесницима и администрацијом. Тиме су условљени моји захтеви о што скоријем слању овде, 50 лекара, из броја које смо заробили, словенског порекла, а којима би било обезбеђено 400 до 600 динара месечно“. Писмо изванредног посланика и опуномоћеног министра Русије у Србији Г. Н. Трубецког министру иностраних послова С. Д. Сазонову о стању у Србији и о болници М. К. Трубецке. *Белешка императора „Треба нечим помоћи“*, 27. јануара 1915. АВПРИ; ф. Славјански стол; оп. 495; 1915; д. 8685; л. 44–46 об. копија.

269 У овој гимназији данас се налазе две средње школе – „Стеван Сремац” и „Бора Станковић”, прим. Н.О.

270 АВПРИ; ф. Славјански стол; оп. 495; 1915; д. 8710; л. 1–3.; Недок, *Руска санитарска помоћ Србији*, 597

271 В. Петровић, *Ратна престоница*, 212

Из ове болнице издвојен је посебан епидемиолошки одред и формирано одељење са 150 кревета које је смештено у складишним баракама код железничке станице Црвени крст. Током свог рада, целокупно особље овог одељења се разболело од пегавца и оздравило, једино је лекар др Барабошкин подлегао болести и био један од првих жртава епидемије.²⁷²

Након ове мисије, увидевши у коликој мери је епидемија узела маха, Руси шаљу нову клиничку болницу за заражене са 500 кревета, изузетно добро опремљену, коју су финансирали Руско друштво Црвеног крста, Александринска општина број 3 и Е. М. Терешченко прилозима у новцу. Шеф болнице био је доц. др Н. Спаски и у њој је радило још седам лекара и 40 медицинских сестара.²⁷³

Доцент др С. К. Софотеров је био шеф здравствене заштите у граду што није било чудно обзиром на његово искуство и чињеницу да је читава организација здравствене заштите у Нишу била у рукама руских хуманитарних мисија. Град је подељен у организационом и функционалном смислу на четири дела а за сваки од тих рејона био је задужен по један лекар.²⁷⁴ Ови руски лекари обишли су 125 села, у радијусу од 80 км. Сувопарни статистички подаци су изгледали овако: са пет лекара, шест сестара и једним апотекаром извршено је 4485 прегледа, по кућама и вароши, 3015 по селима и урађено 460 дезинфекција.²⁷⁵

²⁷² Шевцова, 150

²⁷³ Исто 152

²⁷⁴ Стране војне и добротворне медицинске мисије у Србији 1914 – 1915. године, 278-279

²⁷⁵ Исто, 279

Епископ Доситеј (лево), испед Саборне цркве
(прив. кол. Г. Ћирић)

ЈАВНА ЗАХВАЛНОСТ

Нишком Одбору за помоћ војних обавезника и њихових породица, који су преко одборског поверљивца Г-ђе Ленке Дра Лазе Пачу-а министра и ова добра људи своје прилоге:

Г-ђа Ленка Дра Лазе Пачу-а из Београда 50 дина; Г. Г. Никола и Лазе Ципа из Београда 5 дина; Н. Н. 1 дина; Г. Тодор Поповић и син из Ниша 20 дина; Г. Ружа Алексић из Ниша 2 дина; Н. Н. из Ниша 1-50 дина; Г-ђа Ана Леви из Ниша 5 дина; Г. Ђорђе Тасић из Ниша 2 дина; Г. Света Димитријевић из Ниша 2 дина; Г. Арсеније Милић из Ниша 10 дина; Г. Милоја Марјановић из Ниша 60 п. дина; Г. Јован М. Попић из Ниша 100 дина; Н. Н. из Ниша 1 дина; П. Н. из Ниша 40 п. дина; Г. Станка Николић из Ниша 1 дина; Г. Трајко Ђорђевић из Ниша 2 дина; Г. Никола Ђестковић из Ниша 1 дина; Г. Никола Јовановић из Ниша 1 дина; П. Н. из Ниша 50 п. дина; Г. Ђорђе Стојановић из Ниша 5 дина; Г. А. П. Алексић из Ниша 2 дина; Г. Соломон Русо из Ниша 5 дина; Г. Младен Димитријевић из Ниша 1 дина; Г. Франц Сигар из Ниша 5 дина; Г. Давид Алексић из Ниша 40 п. дина; Никола Рајковић из Ниша 2 дина; Г. Димитрије Агора из Ниша 5 дина; Г. Браћа Јаковић из Ниша 10 дина; Г. Цора Костић из Ниша 50 п. дина; Г. Мила Ђорђевић из Ниша 50 п. дина; Г. Драгић из Ниша 20 п. дина; Г. Вукко Милојевић из Ниша 50 п. дина; Г. Никола Костић из Ниша 1 дина; Г. Димитрије Чикарић из Ниша 5 дина; Г-ђа Савка Живковић из Ниша 20 п. дина; Г. Чедо Брашковић из Ниша 1 дина; Г. Лазар С. Стаменковић из Ниша 1 дина; Г. Т. Мамутовић из Ниша 30 п. дина; Г. Лазар Тодосијевић из Ниша 3 дина; Г. Рафаел Златковић из Ниша 50 п. дина; Г. П. Ј. Дода и Другови из Ниша 10 дина; Г. Славка Вујачић из Ниша 5 дина; Г. А. П. Павловић из Ниша 1 дина; Г-ђе Браћа Ђестковић из Ниша 2 дина; Г-ђа Бојанка Комејерти из Ниша 2 дина; Г-ђа Вивка из Ниша 3 дина; Брки и Кома из Ниша 3 дина; Н. Н. из Ниша 10 дина; „Ауер“ из Ниша 2 дина; Г. Б. П. Крадић из Ниша 1 дина; Г. Лазар Јовановић из Ниша 5 дина; Г-ђа Христина К. Рајка из Ниша 10 дина; Н. Н. из Ниша 20 дина; Г. Соломон Вари из Ниша 1 дина; Г. Млада Б. Динић из Ниша 3 дина; Г-ђа Досанка Костић из Ниша 1 дина; Г. С. А. Хазан из Ниша 30 п. дина; Г. Драг Стојановић и Друг из Ниша 50 п. дина; Г. Младен Јовановић из Ниша 30 п. дина; Г. М. К. Леви из Ниша 1 дина; Г. Јован Костић из Ниша 10 дина; Г. Гаврило Јовановић из Ниша 20 дина; Г. Тодор Х. Нешић из Ниша 10 дина; Г. Дем. Јолековић из Ниша 1 дина; Г. Мих. Купчевић из Ниша 5 дина; Г. Младен Сташковић из Ниша 1 дина; Г. Чика Марко из Ниша 1 динар.

Свота динара: 351.10 Раније прикупљено 5131.35 дина. Укупно: 5519.25 дина.

И овим приложницима Одбор изјављује своју дубоку захвалност. —

Јавна захвалност приложницима за помоћ Црвеном крсту, Српске новине, 11.11.1914. Ниш

Ради што ефикасније здравствене заштите становништва, формирана је Руско - српска градска лекарска помоћ коју су, поред чланова Комитета, чинили и др Жарко Трпковић, префект полиције, градоначелник Ниша и пет младих лекара словенског порекла, углавном пристиглих из руског заробљеништва: доктори Коста Живановић, Ђорђе Милић, Крста Грабовачки, Милан Јовановић, а пети је остао непознат.²⁷⁶

Комитет је такође формирао четири кухиње капацитета од 2500 obroka дневно, прихватилиште за децу и избеглице за 200 особа, а у манастиру Св. Петка санаторијум за оболели персонал мисија. Истовремено, у шумама око Ниша подигнут је санаторијум за децу оболелу од туберкулозе, којима је био потребан хигијенско-дијететски режим.²⁷⁷ Гроф Трубецки о оснивању санаторијума пише:

„На иницијативу епископа Доситеја Комитет је отворио сиротиште на основу прилога за цркву Светог Николе, на једном брду крај Ниша. (...) Око четрдесет сирочади било је смештено у омању кућу, која је убрзо направљена и могла је да прими више од сто педесеторо деце. У почетку је сиротиште водила једна српска учитељица са две своје кћери. Али епископ Доситеј сматрао је да у овој институцији треба да раде и Руси. У Александријској болници међу сестрама нашла се извесна Лидија Арс. Лебедева, која је испољавала жељу да се у овоме послу окуша. Никада раније се није бавила педагошким радом али је у свој однос према деци унела толико топлине и ведрога расположења да је ускоро постала њихова миљеница.“²⁷⁸

276 Исто, 280

277 Исто, 280-281

278 В. Петровић, *Ратна престоница*, 214

Гроф Трубецки у својим успоменама објашњава велики број руских мисија у Нишу следећим речима:

*„Делатност нашег Комитета била је усредсређена првенствено на Ниш. Нисмо желели да се растржемо већ и стога што су у Србију увелико пристизали Енглези, Французи, Американци, сви са огромним средствима и жељом да помогну. Србија је била подељена на секторе а нама је остала област око Ниша.”*²⁷⁹

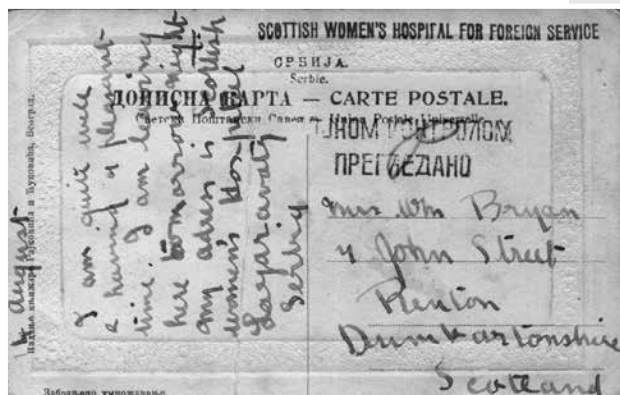

Воз Црвеног крста на нишкој железничкој станици новембра 1914. године

²⁷⁹ Исто, 215

Енглеске хуманитарне мисије

Велика Британија је међу првим земљама савезницама послала у Србију добротворне санитетске мисије - њих четири, које су углавном деловале на простору западне Србије (Младеновац, Крагујевац, Ваљево) тако да су у Нишу спорадично боравили поједини чланови британских мисија, углавном по специјалном задатку. Тако је британски војни санитет послао српској влади, као помоћ у борби против епидемија, војну медицинску мисију на челу са пуковником Вилијамом Хантером. Њу су сачињавали, поред потпуковника Стамерса, још тридесет лекара. Имали су посебан задатак - заустављање епидемије пегавог тифуса у Србији.

Дописница припаднице шкотске хуманитарне мисије из Ниша

Пуковник Хантер био је признати научник у свету.²⁸⁰ Почетком марта 1915. године дошао је у Ниш и одмах известио своје претпостављене у британском војном санитету да је у Србији ситуација веома тешка. У својим првим извештајима тражио је да се најхитније пошаље даља медицинска помоћ. Лекари британске војне медицинске мисије учествовали су на оснивачком састанку Међународног одбора за увођење санитарних мера за сузбијање заразе у Нишу, којим је председавао сер Ралф Пеџет, а којем су присуствовали представници готово свих британских мисија у Србији,

²⁸⁰ Завршио је медицину на Универзитету у Единбургу, а усавршавао се у Бечу, Лајпцигу и Стразбуру. У Истраживачкој лабораторији у Кембриџу, посветио се проучавању пернициозне анемије (Hantrov glossitis). Велики рат га је затекао у болници Милосрдног крста и Болници за инфективне болести у Лондону.

али и представници осталих мисија савезничких земаља. У начелу, одредили су стратегију борбе против пегавца док је главни део задатка поверен пуковнику Хантеру и његовим сарадницима.²⁸¹

Прва мера коју је предузео пуковник др Хантер била је прекид комуникације између фронта и позадине. Иза борбених линија формиран су карантини у којима су задржавани сви сумњиви случајеви а сва одсуства из војске била су прекинута.²⁸² Железнички саобраћај је био обустављен док су са луксузних вагона уклоњена тапацирана седишта и замењена дрвеним. Вагоне су свакодневно чистили и дезинфиковали. Спроведена је у току тог периода масовна дезинфекција и дезинсекција свих зграда и просторија које су служиле јавном окупљању грађана (хотели, кафане, ресторани...). Крајем јуна 1915, захваљујући овим мерама, у Србији није више било новооболелих од пегавца.

По завршетку рата др Хантер је објавио књигу о епидемији у Србији 1915. године²⁸³ у којој је изнео општи став савезничких лекара који су боравили почетком рата на простору Србије. Пишући о злочинима које је извршио непријатељ, др Хантер је написао да то није био рат против Србије, већ казна и њена егзекуција.²⁸⁴ Захваљујући овој књизи Европа је упозната са једном аустроугарском наредбом: „Против српског народа има се наступати без осећаја хуманости и племенитости“.²⁸⁵

281 *Стране војне и добротворне медицинске мисије у Србији 1914 – 1915. године*, 285

282 Исто

283 W. Hunter, *The Serbian Epidemics of Typhus and Relapsing Fever in 1915*, Bale Sons & Danielsson, London, 1920

284 W. Hunter, 33

285 Ibidem, 36; Ж Вуковић, *Савезничке медицинске мисије у Србији*, 1915. Београд, 12

Напуштање Ниша октобра 1915. године

Уласком Бугарске у рат руске хуманитарне мисије су следили судбину Владе Србије - уследила је мобилизација и убрзано повлачење ка југу. Спремајући се да напусти Ниш, др Војислав Суботић је 21. октобра 1915. написао писмо за бугарски Црвени крст у коме се позивао на Женевску конвенцију и захтевао да Бугари, као окупатори, поштују и заштите права Српског друштва Црвеног крста. Др Суботић је у даљем току писма инсистирао да се гарантује сигурност особља а да санитарски материјал буде стриктно употребљен за лечење српских и бугарских рањеника. У писму се, између осталог, наводи:

*„Пре него што напустим овај свети дом Милосрђа сматрам за своју дужност упутити Бугарском Црвеном крсту неколико речи: пре свега скрећем му пажњу на историјски факат да је српски Црвени крст 1885/6. у рату са Бугарском чинио велике услуге Бугарском Црвеном крсту јер је успео да кроз бојне редове српске и бугарске војске пропусти санитарски материјал из Беча Бугарском Црвеном крсту...Српски Црвени крст ставља на расположење сав свој санитарски материјал за српске и бугарске рањенике и болеснике али очекује да буду поштована и заштићена права Српског Црвеног крста”.*²⁸⁶

²⁸⁶ Пуни текст писма СДЦК, извештај, 652- 653

Из извештаја бугарског Црвеног крста о заузећу Ниша 1915. остало је записано да је командант бугарске војске запленио сав садржај магацина српског Црвеног крста али га је касније, пошто је упознат са садржајем писма др Војислава Суботића, уступио бугарском Црвеном крсту након чега је наступила права пљачка имовине српског Црвеног крста од стране бугарског Црвеног крста.²⁸⁷

287 Исто, 744 - 755

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

Софотеров, С., *Писмо пријатељу*, Архив СЛД, Београд

Литература:

Српско друштво Црвеног крста, Извештај 1912-1920, Београд, 1922.

Nedok, S. A, *Ruska sanitetska pomoć Srbiji u njenim oslobodilačkim i odbrambenim ratovima XIX i ranog XX veka (1804–1917. godine)*, Vojnosanitetski pregled, vol.66, br.7 Београд, 2009, 577-596

Недок, С. А., Поповић Б. (приређивачи), *Српски војни санитет 1914–1915. године*, Управа за војно здравство Министарства одбране Републике Србије - Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, Београд 2010.

Petrović, V, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, (II izd.), Niš, 2001.

Петровић, В, *Ратна престоница Ниш 1914 - 1915*, Медивест КТ, Ниш, 2014.

Стаменковић, Ђ, *100 година Црвеног крста у Нишу (1878- 1978)*, Ниш, 1981. (рукопис)

Hunter, W., *The Serbian Epidemics of Typhus and Relapsing Fever in 1915*, Bale Sons & Danielsson, London, 1920.

Шевцова И.Г, *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912- 1917*, Инфинитас, Београд, 2010.

SUMMARY

SERBIA AT THE BEGINNING OF THE WORLD WAR I

The Big war of 1914 represents the end of one phase of the big race where the world found itself at the end of XIX and beginning of XX century.

In that race, the leading role was taken over by Germany having a plan to create a vast empire which command center would be the German Reich, territorially expanded in Europe. The expansion went through the Austro-Hungarian Empire towards Russia, via the Balkans to Asia Minor and across the Adriatic Sea to the Mediterranean and the Middle East. That is the reason why Germany, pretending their territories, provoked against itself the great powers England, France and Russia, which had to prevent German conquering intentions.

The imperialist states formed two military and political blocks:

- Block of the Central Powers and Triple Union - Germany, Austria-Hungary and Italy (which in 1915 joined the Entente), Turkey and Bulgaria
- Block the Triple agreement or the Entente to which belong: England, France and Russia, and during the war: Italy, Romania, Belgium, Serbia, USA.

To achieve its purpose, Germany was waiting for a favorable foreign-political moment as well as for its internal readiness to start war with Russia and France and perhaps with England. Austro-Hungarian Empire, its natural ally,

was there as an instrument of policy towards the Balkans, while Serbia, on the other hand, was the first and a major stumbling stone in achieving German and Austro-Hungarian intrusion to Thessalonica and the Middle East.

Previous history of conflict between the Austro-Hungarian Empire and the Kingdom of Serbia comprises series of crises since the beginning of XX century to the final escalation in 1914. After the fall of the Obrenović dynasty who led mainly Austro-philic policy, in the May Coup in 1903, to the throne came King Peter I Karađorđević, who turns himself to Russia. Austro-Hungarian Empire tightens its policy towards Serbia and in all ways tries to destroy it, degrade it and quarrel it with each neighbor from whom it could get any help. First, so called *Customs war* occurred in 1906, by which the dual monarchy tried by economic pressure and cessation of cooperation to destroy Serbia, but from that conflict it emerged economically more independent and with new markets for placement of its goods. Then followed *Annexation crisis* in 1908, when Austria-Hungary annexed Bosnia and Herzegovina in which there was huge percentage of Serbian population. The whole of Europe was upset by this act while in Serbia emerged huge revolt; however, neither mediation of Russia could change the situation and when Vienna threatened by war, both Russia and Serbia had to recognize the annexation.

For the Kingdom of Serbia, which for a long demonstrated pretensions to expand by liberating the territory of the *Old Serbia*, i.e. Macedonia and Kosovo and Metohija from the Turks, the turbulent period of the Ottoman Empire was an opportunity that was used by it, and in 1912, having concluded the Balkan union with Bulgaria, Greece and

Montenegro, it started the war and expelled the Turks from the Balkans. Dissatisfied with distribution of the liberated territories, Serbia and Bulgaria in 1913 entered into a new conflict, so-called the Second Balkan War (June 29th - August 10th, 1913), from which Serbia emerged as the winner and the strongest force in the Balkans.

After the Balkan Wars, the Kingdom's territory was significantly expanded and consisted of so-called pretkumanovska Serbia and New regions which included bigger part of Sandžak, Kosovo and Vardarska Macedonia. It covered an area of 87.800km² and had 4,129,638 inhabitants: Serbs, Macedonians, Albanians, Turks, Orthodox, Catholics and Muslims. New regions, by Proclamation of annexation on September 7th, 1913, were associated to the Kingdom and there started organization of government.

During the Balkan wars, the Kingdom of Serbia suffered huge human and material losses. It has lost 100,000 people, economic power was exhausted and burdened with big debts. Thus weakened and impoverished, Serbia awaited the July Ultimatum and beginning of the First World War, finding itself, by force of circumstances, at the very focus of events.

Beginning of the conflict

On St. Vitus Day, on June 28th, 1914, members of Young Bosnia (Mlada Bosna) organization, carried out the assassination in Sarajevo and killed the Austro-Hungarian heir to the throne, Archduke Franz Ferdinand and his wife Sophie, Duchess of Hohenburg, by which Austria-Hungary got a long-sought opportunity to attack Serbia.

Although Serbia had supported the Young-Bosnians, it is considered that the official Serbia did not take any part in preparation and execution of the assassination, which was also pointed out by the Empire officials.

After careful preparations and searching for the best way to declare war, Plenipotentiary Minister of the Austro-Hungarian monarchy in Belgrade, Baron von Giesl, on July 23rd at 6 pm, handed over to the representative of the Prime Minister, the Finance Minister Lazar Pač, the ultimatum which requirements had to be met by the Kingdom of Serbia Government and it was given 48 hours deadline for response to the ultimatum.

Purpose of the ultimatum was to humiliate the Serbian state and to create space for the monarchy interference in internal life of the kingdom and its independence, and it was deliberately written to be unacceptable to the Serbian government.

Attitude of the Serbian government was that it would accept all requests that are in accordance with position of an independent state, and that all persons who were involved would be punished, but that it could not accept those requirements that were in conflict with independence of the Kingdom, even at the cost of war.

The Serbian response to the ultimatum was delivered, few minutes before the deadline on July 25th, at 6 pm, by Nikola Pašić to Baron von Giesl, stating that one part of the requests was accepted and that he hoped that by Serbian note there would be removed misunderstandings and it was offered arbitration of the Hague Court or the great powers. A representative of the Dual Monarchy responded with a letter and said that Serbia had not met in satisfactory way the demands of his government and that relations between their two countries were interrupted.

In the evening of July 25th, the Serbian Government made decision to move to Niš, ordered the evacuation of Belgrade and announced the proclamation of general mobilization.

Around noon on July 28th, in Niš arrived telegram with declaration of war to Serbia, which received the Prime Minister at *Europe* hotel, and second dispatch was also sent to the Supreme Command in Kragujevac.

Immediately upon receipt of the declaration of war, Serbia sought help from Russia, France, England and Italy. Russia, on July 28th, stated that despite German pressure in order not to interfere, would not leave Serbia alone. Montenegro also announced its help immediately and on August 6th declared

war on Austria-Hungary. Germany declared war on August 1st on Russia, on August 3rd on France and on the same day invaded Belgium, while on August 4th England declared war on Germany and Russia declared war on Austria-Hungary.

The Big war began as the Austro-Serbian conflict, as an adventure that would short, and before Christmas the army would, crowned with glory, return to their homes. Soon it would be obvious that the conflict of huge scale and terrible destructiveness had been initiated, which until then had been unknown.

Bojana Nešić

WORK OF THE GOVERNMENT, NATIONAL ASSEMBLY AND SCHOLARLY ELITE

According to decision of the prince regent Aleksandar Karađorđević dated June 25th, 1914, Government of the Kingdom of Serbia had to be evacuated to Niš, as well as the Court and the National Assembly. Upon their arrival to the town, both the Government and the Ministry of Foreign Affairs were settled in the District Authority building. The National Assembly held its sessions in the Officers' Club building, while other ministries were deployed in other buildings in the town. During his stay in Niš, the King Peter was staying at the house of tradesman Popić while the Prince Alexander stayed at Girić's home.

Thus accomodated in the town which had been overpopulated by refugees, prisoners, and clerks, they continued to lead the state and make some crucial decisions for our country and its people. Government and National Assembly of the Kingdom of Serbia consisted from ministers and members of parliament elected in the last parliamentary elections in 1912. Until December 1914, as well as eight times previously since 1903, the Government was homogeneous with radicals headed by the President Nikola Pašić.

In a difficult and uncertain situation on the battlefield (the Battle of Kolubara was ongoing), on December 5th, 1914 a change of the Government occurred, ie. of the Ministerial Council. Instead of the Government homogeneous with radicals, a coalition Government was appointed consisting of representatives of all civic political parties.

A few days after it had been established, the new Government came before the National Assembly with a note in which it expressed the war program of Serbia, so called Niš Declaration.

In that Declaration, the new coalition Government explained its character and objective because it expresses the unity of will, strength and goals of the country; it expressed its hope that it would continue to enjoy confidence of the National Assembly, paid tribute to the victims who died in the war and finally presented its war program: *to ensure a successful end of this massive warfare which, at the moment it had began, also became struggle for liberation and unification of all our unfree brothers Serbs, Croats and Slovenians.*

Declaration from December 7th in a way represents the crown of all activities of the government, diplomacy and scholarly forces of the Kingdom as well as the official act that was submitted by the Government and accepted by the National Assembly. At the moment when it was created, it formulated one great idea that had been existing for a long time and that was first carried by scholars, scientists, University professors, poets, as well as by ordinary people, politicians, in the region that had been dominated by various rulers for too long.

During a lull on the battlefield, from December 1914 to October 1915, the Government had to solve many internal problems that were brought by the war and that accumulated during the war months. Also, the Government seeks to provide military equipment and food for the army and to repair destroyed infrastructure.

In addition, Serbia was, in the winter of 1914 and spring of 1915, affected by the terrible epidemic of typhus that raged among the civilian population and the army so that upon invitation of the Serbian Government a large number of humanitarian medical missions arrived to Serbia, from numerous countries: Great Britain, France, Russia, USA, etc.

An important segment of the Government was the foreign political situation, i.e. relationship of the allies towards Serbia and its war program. In the period from July 1914 to October 1915, each of the warring blocks was trying to attract to their side the states that have remained neutral, in the first place Italy, Bulgaria and Romania, which they mainly did by promising territorial concessions to the detriment of the Kingdom of Serbia war goals. Such diplomatic outwitting and blackmailing of Serbia will be finished only at the final peace negotiations after the war, but they will cost Serbia enormous human and material casualties and take it into exile in the winter of 1915.

Within the internal political waters, in the first phase of the war, the Government did not face any significant problems either with the National Assembly or with the opposition, no matter how much struggles among the parties were typical for Serbia at the time.

In late summer, the Government also began to prepare possible evacuation in case the enemy took new offensive, which actually happened in the fall of 1915 when the enemy started moving towards Serbia from three sides: joined German and Austro-Hungarian forces from the north and west, and Bulgarian forces from the east.

Being in a difficult situation, the Serbian Government sought for help, pointing out the importance of that front for generally final flow of operations. In the Serbian army and Government there were several suggestions of what should be done and the only option which was not to be considered was capitulation. With the Bulgarian army right behind their back, it was decided that the government and diplomatic corps should go to Kraljevo, which was carried out on October 20th, while the Government stayed in Niš for another ten days.

When the situation became critical and the Serbian army was repressed to the territory of Kosovo without any exit options and without the expected help of its allies, the Government and the Supreme Command decided, on November 25th, to make withdrawal to the Albanian coast.

Sessions of the national assembly

National Assembly, according to the Constitution of 1903, comprised 166 members of parliament and for quorum was required presence of more than a half of that number, i.e. more than 84 members of parliament. Majority of the members of parliament, that is 91, were members of the Radical party.

The first war session of the National Assembly was held in Niš, from July 27th to October 16th, 1914. The National Assembly held its session in the Officers' Club. Usually, there were from 127 to 148 members of parliament. The sessions were chaired by the President of Parliament, Andra Nikolić. During the autumn of 1914 and in 1915, the National

Assembly was convened on several occasions, but the convocations were very short. During the course of its work in Niš, the Assembly approved to the Government several emergency loans for the purpose of waging the war (a total of 640 million dinars) and adopted a number of laws: on moratorium, on assistance to the affected by the war, on Concordat with the Holy See, on regulation of the school work, on procedure with assets of foreign subjects of those countries that were at enmity with Serbia. It also established special committees from its members so that, when the Assembly was not gathered together, they would deal with current issues but, considering that they did not have an exact definition of the specific field of work, they were bringing more confusion than being helpful.

The only opposition in the Assembly comprised representatives of the Social-democratic party Dragiša Lapčević i Triša Kaclerović, thanking to whose initiatives various purveyor affairs were disclosed.

In the period before the Bulgarian attack in 1915, the Government decided that the National Assembly, that is, members of parliament, should also be evacuated together with the army. Majority of the members of parliament responded to that decision and call so that 123 of them fled the country and 43 stayed in occupied Serbia.

Work of the scholarly elite on formulating the war objective of Serbia

Together with all governmental institutions, in Niš, in summer of 1914, there were also representatives of Serbian scholarly elite: Aleksandar Belić, Jovan Cvijić, Ljubodrag Stojanović, Stanoje Stanojević, Slobodan Jovanović, Nikola Stojanović, Stojan Novaković, Jovan Radonić, Bogdan Popović and many others. They received a very important and significant task from the Ministry of Foreign Affairs: in a brochure or by debate, with scientific arguments they should complete, explain and prove the established war program, that is, to document the fundamental point of the government program - unification of Yugoslavs.

Designing of brochure went rather slowly and it was not published as a whole. In the end of November, 1914, Jovan Cvijić completed the greater part of his paper and published it under pseudonym Dinarikus, titled: *Geographical impact, ethno-psychological group unity and Yugoslavs*. Another important scientific achievement was the study of Aleksandar Belić, *Serbia and South-Slavic issue*, while Stanoje Stanojević published the introductory part of his brochure in *Politika*, on December 23rd, 1914, titled "Our aspirations" while he expanded his work during 1915 by launching series "Contemporary questions" and within it a paper "What does Serbia want".

For the purpose of obtaining allies for supporting the Yugoslav program, the Government of Serbia decided to send to the countries-allies, besides the official representatives, also several prominent scholars and public figures who would in an informal status conduct propaganda and express views of the government.

At the end of April and beginning of May 1915, in Paris was constituted the Yugoslav Committee with its task to represent abroad the idea of unification and among the allies' forces. Headquarters of the Committee will soon be moved to London. For president of the Yugoslav Committee was appointed Dr. Ante Trumbić from Dalmatia; in his work also participated: Frano Supilo, Nikola Stojanović, Dušan Vasiljević, Hinko Hinković, Ljubo Leontić, Ivan Meštrović, Franc Potočnjak, etc.. Representative of the Kingdom of Serbia in this committee, and according to the set up of the prime minister, was Pavle Popović.

Almost simultaneously with creation of the Yugoslav Committee in London, in Niš was established a committee with the same name and almost same tasks. It was headed by Stanoje Stanojević, who with support of the Serbian Government wanted to create a Yugoslav body that will be managed by the Serbs and will fully follow the policy of the Serbian Government. Members of that committee were representatives of the *Austro-Hungarian colony* in Niš, namely representatives of Serbs, Croats and Slovenians, who fled to Serbia or found themselves there in any other way: Jovan Banjanin, Vladislav Fabijančić, Milostislav Bartulica, Veljko Petrović, Ivan Gmajner, Dragotin Gustinčić, Marko Jakovljević. The committee objective was realization of the Yugoslav community.

Diplomatic representatives

Besides the Court, the Government and the National Assembly, in Niš there were also diplomatic representatives of European countries. In addition to the vice consulate and minor diplomatic missions, which existed since 1878 in the town, during the war there were also the highest official representatives of Russia, England, Italy, France, who were leading lively diplomatic activities in meetings with King Peter, while he was staying in Niš, with the Prime Minister of N. Pašić and other officials of our country.

During the period when Niš was the war capital, we know with certainty that in Niš there was the English proxy Minister de Gras, then Auguste Bop as a French deputy and Russian mission led by the Count Trubetskoy. Also, there were deputations of Belgium, Romania and Greece. Diplomats were gathering at Niš taverns, at *the Russian Tsar, Europe* and the diplomatic club was in the “*White cafe, the best in town*”.

A special place among all those so called foreigners, people of different professions who, due to their different tasks stayed in or passed through Niš, is occupied by Rudolph Archibald Reiss. The Swiss scientist and author was invited by the Serbian Government to come and carry out a comprehensive study in order to determine the Austro-Hungarian crimes in Serbia. Rice wrote about that and published his research in journals in Lausanne, Amsterdam and Paris. He is one of those who contributed to the world to know what was really going on in Serbia and as a volunteer of the Serbian army, he continued to follow the people that he loved, across Albania, to Salonica front and later he stayed with them, settling himself in Belgrade.

Because of his work and merits for Serbia, he has been mentioned in this paper, in the section on diplomats.

PUBLISHING ACTIVITIES AND LITERARY WORK

During the period when it was the wartime capital, in Niš were ongoing turbulent publishing activities. Together with other state institutions, to the town was also evacuated editorial staff of Belgrade newspapers and magazines which would be printed there and then distributed throughout Serbia and to the soldiers on the battlefield.

In Niš at the time worked: State Printing Shop of the Kingdom of Serbia, Electric printing shop of M. Karić, printing shop of Đ. Munca and M. Karić, Gutenberg printing shop, printing shop of D.Đ. Tešić. There is not much data where those printing shops were located except that it is known that the Gutenberg printing shop, which the only one re-started its work after the war, was located in a house in Obrenovićeva Street and its offices were on the King Milan's square. It has also been recorded that the State printing shop was installed in the Gymnasium building.

During 1914 and 1915, in Niš were published round twenty newspapers and magazines.

The entire press that was published in the city played an important political and cultural role. Of great importance was objectivity of reporting from the battlefield as well as reporting of foreign correspondents who in their reports presented to the world realistic situation in Serbia and about Serbia.

Some of the books and brochures that were printed in Niš printing shops in 1914 and 1915 have been kept in the National Library “Stevan Sremac” fund of old and rare books, in Niš.

Publishing activity during the war years in Niš was certainly improved by a large number of Serbian writers staying in the town. In general, war literature in Serbia during the Great War was not too fertile. Mainly it was maintained in periodicals, which were published where and when it was possible. After the victories of Cer and Kolubara, there was a break of a few months, when the writers returned to their writing, and one number of them was in Niš. Among them: Milutin Bojić, Vladislav Petković Dis, Nestor Žučni, Ivo Ćipiko etc. They were mostly on different duties in the town and their works were published in journals which, continuing the tradition of existence, had been published in Niš until the withdrawal and Bulgarian occupation. The most prominent among them was the journal of science, literature and social life “Delo”, in which during those war years were published 30 literary works: 10 prose works, 13 poems one drama and 6 essays.

Ivana Gruden Milentijević

ORGANIZATION OF THE SERBIAN ARMY AND ANNOUNCEMENT OF MOBILIZATION

The entire Serbian army was divided into two main categories: national army and last defense. The national army was divided into three calls, of which the first two represented the operational active army, while the third call was in charge of protection of borders and background tasks. The last defense consisted of conscripts from 18 to 21 and from 45 to 50 years of age.

Territory of the Kingdom of Serbia was divided into five divisional areas: Moravska, Drinska, Dunavska, Šumadijska and Timočka divisional area. Territorial military division was formulated in such a way that each staff unit had its separate and same region from which to recruit in a peacetime, and in a wartime to supply itself with conscripts.

Mobilization of the Serbian Army was declared on July 25th, and the first day of mobilization was July 26th. Mobilization was completed within 3 days, and its speed was facilitated in the way that each conscript went to his unit from the past wars. In total, 450,000 people were mobilized. The supreme commander of the army was determined Prince Alexander.

Speaking about weapons of the Serbian army, it was modern, but not enough to equip all three calls. Modern weapons found itself in the hands of the first call soldiers, while the second and third call were equipped mostly with outdated weapons from the Balkan wars period.

Moravska divisional area covered the south of Serbia. It stretched from Aleksinac to Vranje in the north-south direction and from Pirot to Kuršumlija in the east-west direction. The center of Morava divisional area was in Niš. According to the above mentioned data, the mobilization of the army in 1914 was carried out with ease, as each soldier registered to his unit from the previous wars. From Niš, soldiers were immediately sent to the major battlefield - the Western Serbia, where the Austro-Hungarians were attacking. The infantry regiment "Knjaz Mihajlo" (Prince Mihajlo), the infantry regiment "Car Nikola II Romanov" (Emperor Nikola II Romanov), the cavalry regiment of the Moravska division, the artillery regiment, engineer units, additional battalions and other attached units were mobilized in Niš. However, there we have to differentiate place of mobilization and concentration of the army. Concentration of the mobilized regiments was performed according to the needs of the Serbian army, so that most of the regiments and units were mobile, and participated in the actions of the Serbian army in remote regions.

After the great victories of Cer and Kolubara, there were about 70 000 prisoners of war in Serbia, of which more than 20 000 Austro-Hungarians arrived to Niš, in December 1914. All travel writers and journalists who were reporting to their countries about situation in the wartime capital, definitely agreed in one thing: treatment of prisoners of war in Niš was quite correct, the prisoners were free to move through the town, visited public places and bathrooms. The captured officers enjoyed great freedom, beginning from choosing meals to be cooked for them, to the artistic freedom they were allowed in the form of working on decoration of the walls, to the work of an amateur orchestra that was preparing its con-

cert. Huge problem that Serbia was facing was typhus which was brought to the state territory by Austro-Hungarian prisoners in December 1914. According to doctor Sofoterov's records, in Niš died about 35 000 people from typhus, one third of whom were prisoners of war.

Emergence of the Yugoslav volunteers in 1914-1918 period was not at all unexpected, because it had its roots in the Balkan Wars and uprisings for liberation from the Turkish rule. Many people expressed their wish and asked to be admitted to the volunteers, who would fight together with the army operating on the battlefield. There were volunteers in the country and outside it. The Military Ministry in Niš, on October 19th, 1914, announced that the volunteers who applied and were less than 18 years old would not be received in military units, while others would be accepted, but they had to meet the requirements prescribed by the Law on the Army. The volunteers were given food, clothing, shoes, and one dinar per day for their other needs. The records show that the transportation costs of volunteers from remote areas, were taken over by the Serbian Government. Admission of volunteers was carried out in Thessalonica, from where they were sent to Niš. In Russia, there was large number of prisoners from the Austro-Hungarian monarchy, Serbs, Croats and Slovenians, who voluntarily surrendered to Russia, and they wanted to join the war against the Dual Monarchy. They were considered to be reliable army that could be used as assistance to Serbia in operations. Into the Serbian army volunteers we certainly have to include youth who stomped into military units, 1300 of corporals. Speaking specifically about Niš, the whole generation of Niš graduates of 1914 went to war.

Marina Vlasisavljević

MILITARY-MEDICAL INSTITUTION OF THE SERBIAN ARMY IN NIŠ 1914-1915.

Sanitary and medical conditions in which Niš awaited beginning of World War I were not at a high level. The sewerage network had not existed and main water supply was from shallow wells and public drinking fountains. Sudden increase of population, due to the arrival of civil servants, refugees and prisoners of war, resulted in major problems in maintaining the cleanliness of the town.

In Niš, in 1914, the most significant medical institutions were General State Hospital and Moravska permanent military hospital. Number of physicians in these institutions was insufficient to meet suddenly increased demands due to the war and epidemic of typhus.

At the beginning of the war, with the Morava Division of the first call, to the front was sent one part of the permanent military hospital personnel, who assisted the wounded during the Battles of Cer and Kolubara.

Niš, which was located deep in the background of the war events, became a collection center for the wounded and prisoners of war. The wounded were transported by ambulance cars and trains, and unloaded next to the very military hospital. During five months of the war in 1914, in Niš military hospital care was provided for round 9 000 wounded.

Prisoners of war were accommodated in empty barracks, considering the fact that our soldiers were at the front.

There is no reliable data on how, at the end of 1914, the outbreak of epidemic of typhus and recurrence occurred. The prevailing opinion is that those diseases came with the Austro-Hungarian soldiers, although according to some authors a source of infection could also be from Macedonia.

A horrible epidemic affected Serbia. It is believed that over one million people were affected by the disease. There are no reliable data on the number of deaths, but estimates range from 80 000 to half a million people. From today's point of view, it is difficult to understand that at the beginning of the epidemic medical staff did not have a clear idea that typhus fever was spread by body (white) louse. Possibility for maintaining basic hygiene of soldiers, refugees and prisoners was minimal, which created a base for easy spread of infection. Round Serbia were moving columns that were spreading the terrible disease.

Niš and Niš military hospital became center of the struggle against typhus fever. In addition to the permanent, also temporary military hospital were formed in schools, barracks and even in unfinished prison. Significant assistance for establishing temporary hospitals and to Niš was given by foreign medical missions, especially from Russia.

Niš permanent military hospital was turned into a shelter for patients suffering from typhus. Contemporaries described the first months of 1915 as a state of general chaos in that hospital. Hundreds of patients laid down in all rooms literally awaiting death in agony. In February 1915, almost 500 people died. The disease bypassed neither doctors nor nurses. Many of them had been infected and died from this dangerous disease.

With the help of foreign and local experts the Government began to undertake measures for stopping the epidemic. An expert committee was formed, which by tough measures of prohibited movement, disinfection, hygiene recommendations and instructions of doctors prevented epidemics from having had even more serious consequences. The Pasteur Institute of Niš also played its role, which was producing the vaccine.

In mid-March 1915, manager of the military hospital became Vladimir Stanojević, I class medical captain. With unprecedented efforts, he managed to clean up the hospital and restore order. The measures that had been implemented resulted in success and in the end of April the epidemic was stopped.

It is important to mention that only in March and April 1915 in Morava military hospital died thirty-seven doctors of typhus fever, thirteen of whom were from abroad.

To their fellow soldiers, deceased from an insidious disease, hospital doctors and staff erected the monument in the shape of a pyramid, in May 1915, which nowadays may be seen at the military hospital.

Selfless assistance from Russia, Great Britain, France, the United States, Denmark, Switzerland, Greece and others, significantly helped in overcoming difficult health situation. In Niš, in helping led the Russians, who sent several hospitals well equipped with medicines, medical equipment and experienced personnel. Without the help of these precious people, who in great number sacrificed their health and lives, Serbia would have experienced even more difficult moments.

Continuation of the war led to new influx of wounded in September 1915. When in November 1915 Bulgaria also entered the war, in Morava permanent hospital about 6,000 wounded laid down. Before the Bulgarians entered Niš, the hospital was evacuated and went on a long journey through Kosovo, Albania, Corfu and Salonika front. About 1 300 most seriously wounded stayed in Niš, under protection of the American mission.

Considering that the archives of military and civilian medical corps are destroyed, it is difficult to reliably determine how many of the wounded and sick have passed through the Niš medical institutions since the beginning of the war in 1914 until November 1915. Lack of personnel, medical supplies, terrible sanitary conditions, huge number of people in a small space, had led to horrible losses. Dedication of doctors, nurses and support staff, both domestic and foreign, prevented even more tragic consequences.

Nebojša Ozimić

**ROLE OF THE RED CROSS AND
HUMANITARIAN MEDICAL MISSIONS
AT THE BEGINNING OF WORLD WAR I**

The outbreak of the World War I caused lively activity in international organizations such as the Red Cross. Serbian Red Cross, exhausted in the past two years by the Balkan Wars, awaited the new combat operations completely depleted. Experience from the previous wars showed that faster transportation of the wounded and medical equipment by rail was more than necessary so that at property of Niš Red Cross Committee, not far from the Red Cross warehouse, a railway station was built. There was also performed repairing and painting of the 45 ambulance cars. At the same time, the Main Board of the Serbian Red Cross was left without bandages and in June 1914 it ordered new supplies from Egypt. By confidential act as of July 11th, 1914, it was ordered transfer of medical supplies to Niš and slightly later the Main Board of the Red Cross moved to Niš.

Serbian Red Cross was forced to address people with special proclamation, which was published on August 1st, 1914, where it emphasizes the need for greater involvement of citizens with financial contributions and personal commitment. At the same time, that organization received a letter from Geneva signed by Gustave Ador, president of the International Committee of the Red Cross, which said that the International Committee was unable to appeal to the National Red Cross organizations, because many European countries were at war. The Main Board of the Serbian

Red Cross, faced with a negative response to the assistance requested, decided to make a desperate step – it sent letters to the national Red Cross organizations, accusing the International Committee in Geneva of “being unable to send circular for help”. In the letters there was request for doctors to be sent and emergency delivery of medical supplies. The call was responded by the national societies of Greece, the United States, England, Japan, Turkey and Russia. The largest and most comprehensive assistance to Serbia came from Russia through the Russian Red Cross Society but also outside of it.

The Russian Missions

Immediately after Russia joined the war, when it stood by Serbia financially and in every other way, it started with organized sending of medical missions to Serbia. In Moscow, St. Petersburg, Odessa and Kiev were established Slavic committees that collected aid for Serbia. In this activity got involved the Russian Red Cross Society and the Slavic Charity based in St. Petersburg. Immediately after declaration of the war, the Russian government put at disposal of Serbian Supreme Command an experienced surgeon Dr. Sofotverov who was given power of attorney by the Russian Red Cross Society to represent it in Serbia. At the same time, the wife of the deceased Russian Ambassador to Serbia Nikolai Henrikovič Hartwig, Ana Pavlovna Hartwig, in cooperation with the Russian Red Cross Society sent to Serbia donation of 100,000 rubles, and with them, hospital supplies, medications, patient laundry and linen. Medical team led by Dr. Sofoterov joined the First and Fifth Reserve Hospital of the Serbian army in Niš that worked mainly on

surgical treatment of the wounded. Upon the request of the Serbian Government Miroslav Spalajković, a parliament member Minister in Belgrade, organized team of Russian doctors, medics and the Sisters of Mercy, whom he sent by the Danube, over Prahovo, to Niš where help was furtherly organized the town and military hospitals. The first group consisting of five doctors was sent already on August 20th, 1914, and immediately after that another group arrived to Niš on September 9th. Within a short time, during September 1914, to Niš arrived several groups of doctors and nurses from Russia. Already in the next two groups that left from Russia on September 12th and October 3rd, twelve doctors arrived. The importance of Niš for Russia is reflected in the words of Count Trubetskoy: “The activity of our Committee was focused primarily on Niš. We did not want to tear apart also because to Serbia were largely arriving Englishmen, Frenchmen, Americans, all with enormous resources and desire to help. Serbia was divided into sectors and we got the area around Niš.”

Field hospital of Moscow Alexandrovskaya community of medical nurses Mission of the committee “Christian Assistance” of the Moscow Aleksandrovskaya community arrived to Niš with a mobile hospital of 50 beds. According to the Russian Red Cross Society standard, the field hospital consisted of chief doctor, assistant doctor, equipment operator (“economist”), six aidmen and ten medical nurses. The chief doctor was Alexei Jurjevič Ozoling. Although the mission was located in the Engineering barracks, which due to the lack of sanitation and water, was unsuitable for beginning of the normal work of the mission, on October 20th everything was ready for receiving the patients. The chief doctor Alexei Jurjevič Ozoling, junior doctor Ivan

Dimitrijevič Dobronravov, head nurse Paraskeva Lohina and equipment operator Pavel Mihailovič Rajski later were awarded by medals of the “Red Cross”.

Under the leadership of Alexander Ozoling also worked Tavrijanska mission composed of a small team of doctors headed by the chief doctor Ludwig Stepanovič Kiš, two surgical nurses and aidman. That mission was funded by Tavrijanski Committee for help the Balkan Slavs and Greeks, which was formed in 1912. The mission was supplied mainly with means necessary for surgical interventions.

After the death of Ambassador Hartwig, the newly appointed Russian Ambassador to Serbia, Duke Grigorij Nikolajevič Trubetskoy, together with his wife Maria Konstantinova, at the end of 1914, established the Committee for Assistance to Serbia and Montenegro of the imperial Russian deputation in Serbia. All assistance that was collected in Russia went to Serbia through this body. For the Chairman of the Committee was appointed a great friend of the Russians, Bishop of Niš Dositej, while members of that body were the duke and duchess Trubetskoy, V. N. Strandman, first secretary of the Russian deputation and deputy ambassador in Belgrade, Lieutenant Colonel Novikov (in charge of Economic Affairs), Dr. Sofoterov (in charge of medical affairs). Duchess Trubetskoy gave a personal donation of 100,000 rubles. With establishing the Committee, the main governing body which purpose was the best possible coordination of work of all Russian charitable medical missions in Serbia and securing funding for their work, there began to arrive to Serbia convoys of medical supplies, laundry and medications, clothing and footwear (200,000 warm suits and 50,000 short fur coats), and even weapons, by the Danube river flotilla under the command of Admiral Veselkin.

Upon their arrival to Niš, the Russian missionaries established Moscow surgical hospital in an unfinished building of the Niš Gymnasium. The hospital had ambulance, X-ray and dental rooms. The hospital was headed by a senior and experienced surgeon Dr. Sirotkin. One of the hospital doctors was one Serbian man who finished medicine in Russia, Dr. Arsenije Džuverović.

Separate epidemiological detachment was formed of that hospita, and established a department with 150 beds, which was located in the storage barracks at the Red Cross railway station. During its operation, the entire staff of this department got sick from typhus and they were healed; only doctor Baraboškin succumbed to the disease and was one of the first victims of the epidemic. After this mission, realizing the extent of the epidemic, the Russians sent new clinical hospital for infected with 500 beds, very well equipped, which was funded by the Russian Red Cross Society, Alexandrine municipality number 3 and E. M. Tereščenko with contributions in cash. Chief of the hospital was the doc. Dr. N. Spaski and another seven doctors and 40 nurses worked there.

The town was divided organizationally and functionally in four parts and for each of those areas one doctor was in charge. Those Russian doctors visited 125 villages within 80 km radius. Less interesting statistical data were like that: five doctors, six nurses and one pharmacist performed 4485 examinations at the houses and in the town, 3015 in the villages and 460 disinfections. For as efficient as possible health care of the population, there was formed Russian-Serbian town medical assistance that, in addition to the Committee members, also comprised dr. Žarko Trpković, prefect of

police, the mayor of Niš and five young doctors of Slavic origin, mainly arrived from Russian captivity: doctors Kosta Živanovic, Đorđe Milić, Krsta Grabovački, Milan Jovanović, and the fifth remained unknown. The Committee also established four kitchens capacity of 2,500 meals a day, shelter for children and refugees for 200 people, and in the monastery of St.Petka a sanatorium for sick personnel of the mission. At the same time, by great engagement of the bishop of Niš, Dositej, in the forests around Niš was built sanatorium for children suffering from tuberculosis, who were in need of hygienic and dietary regime.

The British Mission

Great Britain was among the first countries – allies that sent to Serbia charitable medical missions - four of them, which were mostly active in the area of western Serbia (Mladenovac, Kragujevac, Valjevo) so that Niš was sporadically visited by some members of the British missions, mostly on special assignment. Thus, the British military medical corpse sent to the Serbian government, as help in fighting against the epidemic, the military medical mission headed by Colonel William Hunter. It consisted, besides Lieutenant Colonel Stammers, of another thirty doctors. They had a special task - to stop the epidemic of typhus fever in Serbia.

The Colonel Hunter was a recognized scientist worldwide. In the beginning of March 1915, he came to Niš and immediately informed his superiors in the British military medical corps that situation in Serbia was very difficult. In his first reports he required further medical aid to be sent urgently. Doctors of the British military medical mission took

part at the founding meeting of the International Committee for implementation of sanitary measures for suppressing infection in Niš, that was chaired by Sir Ralph Paget and attended by representatives of almost all British missions in Serbia, as well as by representatives of other missions of the countries-allies. In principle, they determined strategy to combat typhus while the main part of the task was entrusted to Colonel Hunter and his associates.

The first measure undertaken by the Colonel Dr. Hunter was interruption of communication between front and background. Behind the battle lines there were established quarantines where all suspicious cases were kept and all army leaves were interrupted. Railway traffic was stopped in order to remove padded seats from luxurious wagons, and replace them by wooden ones. Wagons were cleaned and disinfected every day. During that period massive disinfection and disinsection were carried out of all buildings and premises that were used for public gathering of the citizens (hotels, taverns, restaurants...). In the end of June 1915, thanks to those measures, there were no new cases of typhus fever in Serbia.

After the war, Dr. Hunter published his book about the epidemic in Serbia in 1915, in which he presented general attitude of the allied physician who stayed in Serbia at the beginning of the war. Writing about crimes committed by the enemy, Dr. Hunter wrote that it was not a war against Serbia, but punishment and its execution. Thanks to this book, Europe became familiar with one Austro-Hungarian command: "Against the Serbian people one has to act without the sense of humanity and generosity."

Leaving from Niš in October 1915

With Bulgaria entering into the war, the Russian humanitarian missions followed fate of the Serbian Government - mobilization and rapid retreat towards the south. Preparing to leave Niš, dr.Vojislav Subotić, on October 21st, 1915, wrote a letter to the Bulgarian Red Cross in which he referred to the Geneva Convention and requested that the Bulgarians, as occupiers, respect and protect the rights of Serbian Red Cross Society. Further in his letter Dr. Subotić insisted on the safety of personnel to be guaranteed and medical supplies to be strictly used for treatment of the Serbian and Bulgarian wounded. In the letter, among other, it was stated:

“Before I leave this holy home of Mercy, I consider it my duty to address Bulgarian Red Cross with a few words: first of all I draw its attention to historical fact that Serbian Red Cross in 1885/6 at war with Bulgaria did great service to Bulgarian Red Cross because it managed, through numerous lines of Serbian and Bulgarian army, to pass medical supplies from Vienna to Bulgarian Red Cross...Serbian Red Cross puts all its medical supplies at disposal for the Serbian and Bulgarian wounded and sick but expects rights of the Serbian Red Cross to be respected and protected”.

According to the Bulgarian Red Cross report on occupation of Niš in 1915, it was recorded that the commander of Bulgarian army confiscated all content of the Serbian Red Cross warehouse but later, after he had been acquainted with the letter of Dr. Vojislav Subotić, he gave it to Bulgarian Red Cross, which was followed by a real plunder of the Serbian Red Cross property by Bulgarian Red Cross.

RÉSUMÉ

LA SERBIE EN PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

La Grande Guerre de 1914 représente le début d'une grande étape où le monde s'est trouvé vers la fin du XIXe et au début du XXe siècle.

Dans cette course, le rôle principal a été repris par l'Allemagne ayant pour objectif de faire un immense empire dont le centre de commandement serait le Reich allemand, s'étendant à l'Europe. L'expansion allait vers la Russie, à travers l'Autriche-Hongrie, vers l'Asie Mineure à travers les Balkans et vers la Méditerranée et le Proche Orient à travers l'Adriatique. Pour cette raison, l'Allemagne, ayant prétention à leurs biens, a tiré sur soi les grandes forces l'Angleterre, la France et la Russie, qui devaient la déjouer dans ses intentions impériales.

Les états impérialistes ont formé les deux blocs politico-militaires :

- Bloc des Forces centrales ou Triple union – dont faisaient partie l'Allemagne, l'Autriche-Hongrie et l'Italie (qui adhère à l'Entente), la Turquie et la Bulgarie ;
- Bloc du Pacte triple ou de l'Entente auquel appartiennent : l'Angleterre, la France et la Russie et pendant la guerre : l'Italie, la Roumanie, la Belgique, la Serbie, les États-Unis.

Pour réaliser ses intentions, l'Allemagne devait attendre le moment favorable de la politique étrangère ainsi que la

capacité intérieure de commencer la guerre avec la Russie et la France et peut-être avec l'Angleterre. L'Autriche-Hongrie, son allié naturel, faisait le rôle de d'instrument politique envers les Balkans et la Serbie y était la première et la principale pierre d'achoppement pour la réalisation de l'invasion austro-hongroise-allemande vers la Salonique et le Proche-Orient.

La préhistoire du conflit de l'Autriche-Hongrie et du Royaume de Serbie est faite d'une série de crises du début du XXe siècle jusqu'à l'éclatement finale en 1914. Après la succession de la dynastie des Obrénovitch qui menait une politique austrophile, la subversion de mai en 1903 met sur le trône le roi Pierre Ier Karageorgévitch, qui se tourne vers la Russie. L'Autriche-Hongrie resserre sa politique vers la Serbie et tâche de la détruire, de toutes les manières possibles, de l'humilier et de la brouiller avec tous les voisins qui pourraient l'aider d'une manière quelconque. Tout d'abord, en 1906, a éclaté la Guerre Douanière, par laquelle la double monarchie essayait de détruire la Serbie par une pression économique et par l'arrêt de coopération d'où elle est sortie plus indépendante sur le plan économique et avec de nouveaux marchés pour le placement de ses marchandises. Puis, en 1908 vient la Crise d'annexion, quand l'Autriche-Hongrie a annexé la Bosnie Herzégovine où le pourcentage de la population serbe était énorme. Toute l'Europe en était troublée et en Serbie s'exprimait une grande révolte car l'intervention de la Russie ne pouvait pas changer de réalité. Quand Vienne a menacé de la guerre, la Russie et la Serbie étaient contraintes d'avouer l'annexion.

Pour le Royaume de la Serbie, qui prétendait depuis longtemps à s'élargir en libérant les territoires de la Vieille-Serbie c'est-à-dire de la Macédoine, du Kossovo et de Métohia de l'autorité turque, une période mouvementée à l'intérieur de l'empire ottoman représentait une occasion qu'il a saisi en 1912, pour créer l'Alliance Balkanique avec la Bulgarie, Grèce et Monténégro, pour entrer en guerre et pour chasser les Turcs des Balkans. Insatisfaites de la division des territoires libérés, la Serbie et la Bulgarie entrent en un nouveau conflit c'est-à-dire en IIème guerre balkanique (du 29 juin au 10 août 1913), de laquelle la Serbie est sortie comme vainqueur et la plus grande force des Balkans.

Après les guerres balkaniques, le Royaume de la Serbie s'est considérablement élargi et son territoire comprenait la Serbie d'avant Kumanovo et les nouvelles régions qui englobaient la plus grande partie de Sandjak, de Kossovo et de Macédoine de Vardar. Il occupait la surface de 878.800 km² et comptait 4.129.638 d'habitants : Serbes, Macédoniens, Albanais, Turcs, chrétiens, catholiques et musulmans. Ces nouvelles régions ont été associées au Royaume par la proclamation de l'annexion le 7 septembre 1913 et l'on avait commencé à organiser l'autorité.

À l'époque des guerres balkaniques, le Royaume de Serbie a subi de grands sacrifices tant humains que matériels. Elle a perdu 100.000 de personnes, la force économique a été consommée et opprimée par de grandes dettes. Affaiblie et appauvrie, la Serbie devait attendre l'ultimatum de juillet et le début de la Première guerre mondiale, se trouvant par la force des choses, au sein même des événements.

Le début des conflits

À la Fête de Vidovdan, le 28 juin 1914, les adhérents de l'organisation "Jeune Bosnie" ont fait l'attentat et ont tué le prince héritier autrichien archiduc Frantz Ferdinand à Sarajevo et son épouse Sophie, archiduchesse de Hoedberg, ce qui a donné l'occasion longuement attendue pour l'Autriche-Hongrie d'engager une nouvelle attaque contre la Serbie.

Bien que la Serbie ait soutenu les adhérents de "Jeune Bosnie", on considèrait que la Serbie elle-même ne prenait aucune part à cet attentat, ce que les autorités du Royaume même indiquaient.

Après de longs préparatifs soigneux de chercher la meilleure manière pour la déclaration de guerre, le ministre plénipotentiaire du gouvernement de la monarchie l'Autriche-Hongrie à Belgrade, le baron Von Guehsel, le 23 juillet à 18h, a remis l'ultimatum au représentant du Premier Ministre, au ministre Lazare Patchou. Le gouvernement du Royaume de Serbie s'obligeait à respecter les dispositions de l'ultimatum et le délai pour y répondre était 48 heures.

Le but de cet ultimatum a été l'humiliation de l'état serbe et la tentative de se mêler de la vie intérieure de la monarchie et de son indépendance. Cet ultimatum a été écrit intentionnellement pour qu'il soit inacceptable pour le gouvernement serbe.

La position du gouvernement serbe était qu'il accepterait toutes les exigences relatives à la position d'un état indépendant et que seraient punies toutes les personnes qui y prend-

raient part, mais qu'il refuserait les demandes s'opposant à l'indépendance du Royaume même au prix de faire déclarer la guerre.

La réponse de la Serbie est venue juste quelques minutes avant l'expiration du délai, le 25 juillet à 18 heures. On y a précisé qu'uniquement une partie de cet ultimatum est accepté et que la notice serbe ferait disparaître tous les malentendus grâce à l'arbitrage intermédiaire du Tribunal de la Haie ou des grandes forces. Le représentant de la Double monarchie a répondu que la Serbie n'avait pas suffisamment donné des arguments aux demandes de son gouvernement et que les relations diplomatiques des deux pays seront arrêtées.

Le 25 juillet du soir, le gouvernement serbe a décidé de se déplacer à Niš, a ordonné l'évacuation de Belgrade et a proclamé la mobilisation générale.

Vers le midi, le 28 juillet, le télégramme de la déclaration de guerre à la Serbie est arrivé à Niš et le Premier ministre l'avait reçu à l'hôtel Europe. En même temps, la deuxième dépêche a été envoyée à la commande suprême à Kragouievatz.

Tout de suite après la déclaration de guerre, la Serbie a adressé un appel de secours à la Russie, à la France, à l'Angleterre et à l'Italie. La Russie a déclaré le 28 juillet que, malgré les pressions de la part de l'Allemagne de ne pas s'y mêler, elle n'abandonnerait pas la Serbie. Le Monténégro a également communiqué qu'il aiderait la Serbie et avait déclaré la guerre à l'Autriche-Hongrie le 6 août. L'Allemagne a déclaré la guerre à la Russie le premier août et à la France le 3 août. Le même jour, elle a fait subir une invasion à la Belgique

tandis que l'Angleterre avait déclaré la guerre à l'Allemagne et la Russie à l'Autriche-Hongrie.

La Grande Guerre a commencé comme un conflit austro-serbe, comme une aventure qui durerait très peu de temps et que l'armée reviendrait couronné de gloire dans son pays. Il est évident qu'un conflit de proportions énormes a été commencé avec une destruction effroyable qui n'avait pas été vue jusqu'à cette époque-là.

Bojana Nešić

LE TRAVAIL DU GOUVERNEMENT, DE L'ASSEMBLÉE NATIONALE ET DES ÉLITES SCIENTIFIQUES

Conformément à la décision du régent Alexandre Kara-georgévitch de 26 juin 1914, le Gouvernement du Royaume de Serbie a dû être évacué à Niš avec le Palais et l'Assemblée Nationale.

À l'arrivée dans la ville, le Gouvernement, ainsi que le Ministère des affaires étrangères, a été situé dans le bâtiment de la Préfecture. L'Assemblée nationale tenait ses réunions dans le bâtiment des officiers, tandis que les autres ministères étaient déployés dans d'autres bâtiments de la ville. Pendant son séjour à Niš, le roi Pierre a séjourné dans la maison du commerçant Popitch, et Alexandre, l'héritier au trône, a habité dans la maison de Giritch.

Ainsi logés dans la ville surpeuplée des réfugiés, des prisonniers et des fonctionnaires, ils continuent de diriger le pays et de prendre des décisions cruciales pour notre pays et ses habitants. Le Gouvernement et l'Assemblée nationale du Royaume de Serbie se composait de ministres et de députés élus lors des dernières élections législatives en 1912. Jusqu'au mois de décembre en 1914 et huit fois auparavant depuis 1903, le gouvernement a été radical et homogène dirigé par le président Nikola Paschitch.

Dans la situation difficile et incertaine sur le champ de bataille (la bataille de Kolubara), le 5 décembre 1914, il y avait un changement de gouvernement, c'est à dire du Conseil des ministres. À la place d'un gouvernement radical homogène, a

été nommé un gouvernement de coalition dans lequel se sont trouvés des représentants des partis politiques municipaux. Quelques jours après la formation, le nouveau gouvernement s'est présenté à l'Assemblée nationale avec la note dans laquelle il a exprimé le programme de guerre de la Serbie c'est-à-dire la Déclaration de Niš. Dans cette déclaration, le nouveau gouvernement de coalition a expliqué son caractère et le but car il exprime l'union des volontés, des forces et des buts de l'état; il a exprimé l'espoir qu'il continuera à avoir confiance de l'Assemblée nationale, s'est incliné devant les victimes de la guerre et finit par exposer leur programme de guerre: pour assurer une fin heureuse de cette grande guerre qui est, au moment où elle a commencé, est devenue également la lutte pour la libération et l'unification de tous nos frères non libres : Serbes, Croates et Slovènes.

La déclaration du 7 décembre est en quelque sorte la couronne de toutes les activités du gouvernement, de la diplomatie et des puissances scientifiques du Royaume et l'acte officiel posé par le gouvernement et accepté par l'Assemblée nationale. Au moment où elle est constituée, elle a formalisé une excellente idée qui existait depuis longtemps et qui était en premier lieu portée par les gens éminents, savants, professeurs de l'Université, poètes mais aussi par les gens ordinaires, politiciens dans un espace qui était trop longtemps dominé par différents souverains.

Durant la période d'accalmie sur le champ de bataille, du décembre 1914 jusqu'à octobre 1915, le gouvernement avait pour mission de résoudre de nombreux problèmes internes provoqués par la guerre qui s'accumulaient pendant des mois. Le gouvernement cherche également à fournir du matériel mil-

itaire et de la nourriture pour l'armée et pour réparer les infrastructures détruites. En outre, la Serbie a été frappée par une effroyable épidémie de typhus en hiver 1914 et au printemps 1915 qui a ravagé tant la population civile que les combattants. À l'appel du gouvernement, un grand nombre d'états viennent en Serbie pour plusieurs missions humanitaires médicales : le Royaume Uni, la France, la Russie, les États-Unis etc.

Un segment important du travail du Gouvernement a été la situation de politique extérieure c'est-à-dire le rapport des alliés envers la Serbie et son programme de guerre. Au cours de la période du juillet 1914 jusqu'à octobre 1915, tous les blocs guerriers prétendaient à attirer les pays qui sont restés neutres, en premier lieu l'Italie, la Bulgarie et la Roumanie promettant des concessions territoriales au détriment des objectifs de guerre du Royaume de la Serbie. Ces manœuvres diplomatiques et chantages adressés à la Serbie ne termineront finalement qu'avec les négociations pacifiques après la guerre, mais cela coûtera la Serbie par de nombreuses victimes humaines et matérielles et la pousseront à l'exil en hiver 1915.

Quant aux milieux politiques internes, au cours de la première étape de la guerre, le gouvernement n'avait presque pas de graves problèmes ni avec l'Assemblée nationale ni avec l'opposition, quelles que soient les luttes des partis politiques qui caractérisaient la Serbie de cette époque-là.

En fin d'été, le gouvernement a commencé à préparer une éventuelle évacuation si l'ennemi prend une nouvelle offensive, ce qui s'est produit en automne 1915 lorsque l'ennemi a attaqué la Serbie sur trois côtés : les forces allemandes et austro-hongroises alliées dans le nord et l'ouest et les forces bulgares dans l'est.

Étant dans une situation difficile, le gouvernement serbe a sollicité l'assistance en soulignant l'importance de ce front afin de mener à terme des opérations guerrières. L'armée serbe et le gouvernement serbe ont donné plusieurs propositions de ce qu'il fallait faire et la seule combinaison qui n'a pas été considérée était la capitulation. Avec l'armée bulgare par derrière, il a été décidé que le gouvernement et le corps diplomatique partent à Kraljevo ce qui s'est fait le 20 octobre, tandis que le gouvernement est resté à Niš encore une dizaine de jours.

Quand la situation est devenue critique et quand l'armée serbe a été poussée vers la région du Kosovo sans possibilité de sortir et sans avoir l'aide attendue de la part de ses alliées, le gouvernement et la commande en chef ont décidé le 25 novembre de se retirer jusqu'à la côte albanaise.

Les sessions de l'Assemblée nationale

Conformément à la constitution de l'année 1903, l'Assemblée nationale est composée de 166 députés, et pour parvenir au quorum, il était nécessaire d'avoir la présence de plus de moitié de ce nombre, au moins 84 députés. La plupart des députés, précisément 91, faisaient les membres du parti radical.

La première séance de guerre de l'Assemblée nationale a eu lieu à Niš du 27 juillet au 16 octobre 1914. L'Assemblée nationale faisait ses sessions dans le bâtiment des officiers. Habituellement il y avait de 127 à 148 députés présents. Les séances étaient dirigées par le président de l'Assemblée Andra Nikolitch. En automne de l'année 1914 et en 1915, l'Assemblée nationale a été convoquée à plusieurs reprises mais

ces sessions étaient très courtes. Au cours de son travail à Niš, l'Assemblée a approuvé plusieurs prêts d'urgence pour les besoins de guerre (au total 640 millions de dinars), a adopté plusieurs lois : de moratoire, de l'aide des infortunés en guerre, du Concordat avec le Saint-Siège, de la réglementation du travail de l'école, de la procédure relative aux propriétés des administrés étrangers des pays qui sont en hostilité avec la Serbie. Il a aussi formé des comités spéciaux de ses rangs pour que, quand il ne pouvait pas être rassemblé, les questions courantes puissent être résolues mais, étant donné qu'elles n'avaient pas de définitions exactes et un champ de travail déterminé, elles mettaient plus de confusion que d'aide.

La seule opposition dans l'Assemblée présentait les députés du parti Social-démocrate, Dragischa Laptchcevitch et Tricha Katzlérovitch, grâce aux initiatives desquelles ont été même révélées les différentes affaires de fournisseurs.

Dans la période qui a précédé l'attaque de la Bulgarie en 1915, le Gouvernement a décidé d'évacuer l'armée et l'Assemblée Nationale c'est-à-dire les députés. La plupart des députés ont répondu à cet appel et 123 d'entre eux avaient quitté le pays alors que 43 sont restés en Serbie occupée.

Le travail de l'élite scientifique à la formulation du but de la guerre de la Serbie

Avec toutes les institutions d'état, les représentants de l'élite scientifique serbe se sont rencontrés aussi à Niš en été 1914 : Alexandre Bélitch, Jovan Tzvijitch, Lioubodrag Stojanovitch, Stanoië Stanojevitch, Slobodan Jovanovitch, Nikola

Stojanovitch, Stojan Novakovich, Jovan Radonitch, Bogdan Popovich et beaucoup d'autres. Ils ont reçu de la part du Ministère des affaires étrangères une tâche significative et très importante : de compléter, d'expliquer et de prouver, à l'aide d'une brochure ou un traité avec les arguments scientifiques, le programme de guerre posé c'est-à-dire de documenter le point fondamental du programme du gouvernement – l'union des Yougoslaves.

L'élaboration de cette brochure allait assez lentement et n'avait pas été publiée en version intégrale. Vers la fin du novembre 1914, la plus grande partie du travail a été achevé par Jovan Cvijich qui l'a publié sous le pseudonyme Dinaricus, sous le titre Influence géographique, groupes ethno psychiques et l'union des Yougoslaves. La deuxième réalisation importante était l'étude d'Alexandre Bélitch Serbie et question des Yougoslaves, tandis que l'introduction de la brochure de Stanoïë Stanojevitch a paru dans Politique, le 23 décembre 1914, sous le nom « Nos prétentions ». Il a élargi son travail pendant 1915, en montant l'édition « Questions contemporaines » au sein de laquelle l'œuvre « Que veut la Serbie ? ».

Dans le but d'avoir des alliés pour soutenir le programme yougoslave, le Gouvernement de la Serbie a décidé d'envoyer, à côté des représentants officiels, aussi plusieurs savants réputés et de personnes publiques qui en état non officiel, pratiqueront une sorte de propagande et transmettront les positions du gouvernement.

Vers la fin de l'avril et au début du mai 1915 à Paris a été constitué le Comité yougoslave ayant pour tâche de plaider pour cette idée de l'union à l'étranger et chez les forces alliées. Le siège du comité sera bientôt déplacé à Londres. Pour le prési-

dent du comité yougoslave a été élu Dr Anté Troumbitch de la Dalmatie ; dans le travail du comité ont participé : Frano Supilo, Nikola Stojanovitch, Dusan Vasilevitchi, Hinko Hinkovitch, Ljubo Leontich, Ivan Mestrovitch, Franc Potocnjak etc. Le président du Royaume de la Serbie dans ce comité et selon la décision du Président du Conseil a été Pavlé Popovitch.

Presque en même temps que la constitution du Comité yougoslave à Londres, un comité avec le même nom et presque les mêmes tâches a été aussi formé à Niš. En tête de ce comité était Stanoië Stanojevitch, qui, soutenu par le gouvernement serbe, voulait constituer le corps yougoslave qui serait régi uniquement par les Serbes et qui suivra complètement la politique du gouvernement serbe.

Les membres de ce comité ont été les représentants de la colonie austro-hongroise à Niš, plus précisément les représentants des Serbes, des Croates et des Slovènes qui se sont réfugiés en Serbie ou s'y étaient trouvés de n'importe quelle autre manière : Jovan Baniänin, Vladislav Fabijanchitch, Milostislav Bartulitza, Velko Petrovic, Ivan Gmeiner, Dragotin Gustinchitch, Marko Jakovliévitch. Ce comité avait pour tâche la formation de la Communauté yougoslave.

Les représentants diplomatiques

À côté du Palais, du Gouvernement et de l'Assemblée nationale, à Niš se trouvaient aussi les représentants des pays européens. À côté du Vice-consulat et de petites agences diplomatiques, qui existaient en ville à partir de l'année 1878, au cours de la période de la guerre ici se trouvaient aussi les plus hauts représentants officiels de la Russie, de l'Angle-

terre, de l'Italie, de la France, qui menaient une vive activité diplomatique dans les rencontres avec le roi Pierre, quand il aurait séjourné à Niš, avec le président du Gouvernement Nikola Paschitch et avec d'autres fonctionnaires de notre état.

Au cours de la période où la ville de Niš était la capitale de guerre, on sait avec sûreté qu'il y avait le mandataire anglais, le ministre de Grass, puis le député français Auguste Bop et la mission russe avec le comte Troubetskoï en tête. En ville se trouvaient aussi les députations de la Belgique, de la Roumanie et de la Grèce.

Les diplomates se réunissaient dans les cafés de Niš « Tsar russe », « Europe » et le club diplomatique était à « Café Blanc, le meilleur de la ville ».

Rodolphe Archibald Reiss occupe la place particulière, à côté de tous les étrangers soi-disant, les hommes de différentes professions qui, pour des raisons de différentes affaires, passaient par Niš et y séjournaient. Le gouvernement serbe a invité ce savant et publiciste suisse, de venir en Serbie et d'établir une étude exhaustive sur des crimes austro-hongrois en Serbie. Reiss en a écrit et publié toutes ses études dans les revues à Lausanne, Amsterdam, et à Paris. Il est l'un des ceux qui ont contribué que le monde sache ce qui se passait réellement en Serbie et en tant que volontaire de l'armée serbe il a continué à suivre le peuple qu'il a aimé, par l'Albanie, par le front de Salonique pour rester avec eux et pour s'installer à Belgrade.

Grâce à son travail et à ses mérites pour la Serbie, il faisait partie du travail des diplomates.

Bojana Nešić

L'ÉDITION ET L'ACTIVITÉ LITTÉRAIRE

Pendant la période où la ville de Niš a été la capitale de guerre, se déroulait une activité d'édition mouvementée. Avec d'autres institutions d'état, les rédactions des magazines et des revues belgradoises s'évacuent à Niš où elles seront publiées puis distribuées dans toute la Serbie et parmi les combattants du front.

À Niš de cette époque étaient en fonction l'imprimerie d'état du Royaume de Serbie, l'imprimerie électrique de M. Karitch, l'imprimerie de Dj. Muntz et de M. Karitch, l'imprimerie Gutenberg, l'imprimerie de D. Dj. Téchitch. Il n'y a pas beaucoup de données où se trouvaient toutes ces imprimeries à l'exception de ce qu'on savait sur l'imprimerie Gutenberg, qui était la seule à continuer son travail après la guerre, et qui était logée dans une maison dans la rue Obrénovitchéva et les offices du roi se trouvaient sur la place du roi Miloutine. Selon une autre donnée notée, l'imprimerie d'Etat a été installée au Lycée.

Au cours des années 1914 et 1915, une douzaine de journaux ont été publiés à Niš.

L'ensemble de la presse qui a été publié à Niš a joué un rôle politique et culturel important. D'une grande importance était aussi l'objectivité des reportages du champ de bataille et les rapports des correspondants étrangers qui ont présenté au monde la situation réelle en Serbie et sur la Serbie.

Certains des livres et des brochures qui ont été imprimés

dans les imprimeries de Niš au cours des années 1914 et 1915 sont conservés dans un fonds de livres anciens et rares de la Bibliothèque nationale « Stevan Srématz » à Niš.

Les activités d'édition au cours des années de guerre à Niš ont été certainement stimulées par le séjour d'un grand nombre d'écrivains serbes en ville. En général, la littérature de guerre en Serbie pendant la Grande Guerre n'a pas été très féconde. En grande partie, elle était maintenue dans des périodiques qui ont été publiées où et quand cela était possible. Après la victoire de Tsér et de Kolubara, il y avait une pause de quelques mois lorsque les écrivains sont retournés à leur bord et une partie d'eux se trouvait à Niš. Parmi eux : Miloutine Boïtch, Vladislav Pétkovitch Dis, Nestor Zuchni, Ivo Chipiko etc. Ils étaient pour la plupart dans des positions différentes dans la ville et leurs travaux ont été publiés dans des revues qui, continuant la tradition de l'existence, paraissent à Nis jusqu'au le retrait et l'occupation bulgare. Parmi eux était le journal de la science, de la littérature et de la vie sociale Delo, qui au cours de ces années de guerre a publié 30 contributions littéraires : 10 œuvres en prose, 13 poèmes, une réalisation dramatique et 6 essais.

Ivana Gruden Milentijević

L'ORGANISATION DE L'ARMÉE SERBE ET LA DECLARATION DE LA MOBILISATION EN 1914

Toute l'armée serbe a été divisée en deux catégories fondamentales : l'armée populaire et la défense ultime. L'armée populaire a été divisée en trois réserves, dont les deux premières représentaient l'armée active opérationnelle, tandis que la troisième prenait en charge la protection des frontières et des tâches de fond. La défense ultime a été faite des citoyens aptes pour le service militaire de 18 à 21 ans et de 45 à 50 ans.

Le territoire du Royaume de Serbie a été divisé en cinq régions divisionnaires : région de Morava, région de Drina, région de Danube, région de Choumadia et région divisionnaire de Timok. La division militaire territoriale a été formée de telle sorte que chaque unité de cadres avait son propre secteur de recrutement en temps de paix, et qui, en temps de guerre, le complétait des citoyens aptes pour le service militaire.

La mobilisation de l'armée serbe a été déclarée le 25 juillet, tandis que le premier jour de la mobilisation était le 26 juillet. La mobilisation est terminée au bout de trois jours, et sa rapidité a été facilitée par le fait que chaque citoyen allait dans son unité des guerres précédentes. Au total, les 450000 de citoyens ont été mobilisés. L'héritier au trône, prince Alexandre, est nommé pour le commandant suprême.

Lorsque l'on parle des armes de l'armée serbe, elles étaient modernes, mais insuffisantes pour en équiper toutes les trois

réserve. Les armes modernes se trouvaient dans les mains des soldats de la première réserve, tandis que la deuxième et la troisième avaient été équipées en général des armes dépassées de la période des guerres balkaniques.

La région divisionnaire de Morava comprenait le sud de la Serbie. Elle s'étendait d'Aleksinatz jusqu'au Vranië par la direction nord-sud et de Pirot jusqu'au Kourschoumlia par la direction est-ouest. Le siège de la région divisionnaire de Morava était à Niš. Selon des données citées préalablement, la mobilisation de l'armée en 1914 s'est facilement faite, car chaque soldat devait se présenter à son unité des guerres précédentes. Les soldats étaient envoyés de Niš au champ de bataille principal – en Serbie Occidentale, où les Austro-hongrois attaquaient. Le régiment d'infanterie "Prince Michel", "Tsar Nikola II Romanoff", le régiment de cavalerie de la division de Morava, le régiment d'artillerie, l'unité de génie militaire, les bataillons de marche et d'autres unités annexées étaient mobilisés à Niš. Nous devons certainement distinguer ici le lieu de mobilisation et celui de concentration de l'armée. La concentration des régiments mobilisés a été faite selon les besoins de l'armée serbe, de telle manière que la plupart de ces régiments et de ces unités aient été mobiles et aient participé aux actions de l'armée serbe dans des régions plus éloignées.

Après les grandes victoires de Tser et Koloubara en Serbie a été détenu près de 70000 prisonniers de guerre, parmi lesquels plus de 20000 austro-hongrois étaient arrivés à Niš au cours du décembre 1914. Tous les auteurs de récits de voyage et les journalistes qui rapportaient à leurs pays sur l'état de la capitale de guerre, sont définitivement d'accord : le traitement des prisonniers de guerre à Niš était tout à

fait correcte, les prisonniers circulaient librement dans la ville, fréquentaient les lieux et les bains publics. Les officiers détenus trouvaient leur plaisir dans une grande liberté, à partir du choix libre des plats qu'on leur servirait jusqu'à une liberté artistique permise en vue des travaux à la décoration des murs, jusqu'au travail de l'orchestre amateur qui préparait son concert.

Un grand problème, auquel la Serbie devait faire face, était le typhus que les prisonniers austro-hongrois avaient apporté sur le territoire serbe en décembre 1914. D'après la note du docteur Sofoteroff, à Niš sont morts plus de 35000 d'hommes, dont le tiers faisaient les prisonniers de guerre.

L'engagement des volontiers yougoslaves en période 1914-1918 n'est pas du tout inattendu, car ils tiraient leurs racines des guerres balkaniques et des révoltes pour la libération de l'autorité turque. Beaucoup de gens désiraient et demandaient d'être rangés parmi les volontiers qui luttèrent avec l'armée opérationnelle au champ de bataille. Les volontaires venaient de Serbie et de l'extérieur. Le ministère militaire à Niš a communiqué que le 19 octobre 1914, les volontaires déclarés ayant moins de 18 ans ne seront pas accueillis dans les unités militaires, tandis que les autres seront accueillis à condition de respecter les propositions imposées, conformes à la loi de l'armée.

Les volontaires recevaient la nourriture, les vêtements, les chaussures et un dinar par jour pour leurs autres besoins. D'après les notes, on voyait que les dépenses de transport des volontaires des régions éloignées étaient à la charge de l'état de Serbie. L'accueil des volontaires a été effectué à Salonique, d'où ils étaient renvoyés à Niš. En Russie était un

grand nombre de volontaires venant de la monarchie austro-hongroise, Serbes, Croates et Slovènes, qui se rendaient volontairement à la Russie, et voulaient être inclus à la guerre contre la double monarchie. Ils étaient considérés comme l'armée confidentielle qui pourrait être utilisée en tant qu'assistance à la Serbie aux opérations. Parmi les volontaires de l'armée serbe, il faut certainement ranger aussi la jeunesse qui entrait dans les unités militaires, 1300 caporaux. Si l'on parle précisément de Niš, toute la génération des bacheliers de Niš de l'année 1914 est partie en guerre.

Marina Vlaisavljević

LES INSTITUTIONS MILITAIRES ET SANITAIRES DE L'ARMÉE SERBE À NIŠ 1914-1915

Les conditions médico-sanitaires dans lesquelles Niš a attendu le début de la Première guerre mondiale n'étaient pas du tout à un niveau élevé. Le réseau des égouts n'existait pas et le seul moyen de s'approvisionner en eau potable était d'aller aux puits et aux fontaines publiques. Une augmentation soudaine de la population due à l'arrivée des fonctionnaires d'état, des réfugiés et des prisonniers de guerre, a conduit à des problèmes majeurs dans le maintien de la propreté de la ville.

À Niš, en 1914, la plupart des installations médicales étaient l'Hôpital général de l'État et Morava, l'hôpital militaire permanent. Le nombre de médecins dans ces établissements était insuffisant pour répondre aux demandes croissantes produites par les guerres et les épidémies de typhus. Au début de la guerre, une partie de personnel de l'hôpital permanent militaire a été envoyée au front avec la première division de Morava qui soignait les blessés durant des batailles de Tsér et de Koloubara.

Niš, situé profondément dans le fond de la guerre, est devenu un centre de rassemblement pour les prisonniers de guerre et les blessés. Les blessés ont été amenés dans les trains hospitaliers et déchargés à côté d'un hôpital militaire. Pendant les cinq mois de la guerre, en 1914, l'hôpital militaire de Niš a pris en charge environ 9.000 blessés. Les prisonniers de guerre ont été logés dans des casernes vides, étant donné que nos soldats étaient sur le front.

Il n'y a pas de données fiables à la fin de 1914 pour expliquer comment une épidémie de fièvre typhoïde et de nerf laryngé récurrent a éclaté. L'opinion dominante est que la maladie provenait des soldats austro-hongrois, bien que certains auteurs pensent que la source d'infection pouvait provenir de la Macédoine. Une épidémie effroyable a gravement atteint la Serbie.

On croit que la maladie a touché plus d'un million de personnes. Il n'y a pas de données fiables sur le nombre de décès, mais les estimations vont de 80 000 à un demi-million de personnes. Du point de vue actuel, il est compréhensible que le personnel médical au début de l'épidémie n'ait pas eu l'idée claire que le typhus était transmis par les poux blancs. La capacité à maintenir l'hygiène de base des soldats, des réfugiés et des prisonniers était minime, ce qui a donné une surface lisse pour la propagation de l'infection. En Serbie se déplaçaient des colonnes qui propageaient cette terrible maladie.

La ville de Niš et l'hôpital militaire de Niš sont devenus un centre de lutte contre le typhus. À côté d'un hôpital permanent ont été également formés des hôpitaux militaires temporaires dans les écoles, dans les casernes et même dans la prison qui n'était pas encore terminée. Une aide considérable pour construire des hôpitaux temporaires à Niš a été octroyée par les missions étrangères médicales, en particulier de la Russie.

L'hôpital militaire permanent de Niš a été transformé en un refuge pour les patients atteints de la fièvre typhoïde. Les contemporains ont décrit les premiers mois de 1915 comme un état de chaos à l'hôpital. Des centaines de patients

résident dans l'ensemble de la zone en attendant la mort à l'agonie. En février 1915, 500 personnes étaient mortes. La maladie n'a même pas contourné les médecins et les infirmières. Beaucoup d'entre eux ont été infectés et sont morts de cette maladie dangereuse.

À l'aide d'experts étrangers et locaux, le gouvernement a commencé à prendre des mesures pour freiner l'épidémie. Une commission professionnelle a été formée pour mettre en place des mesures sévères liées à l'interdiction du mouvement, à la désinfection, aux recommandations hygiéniques et aux prescriptions des médecins, ce qui a contribué à l'empêchement de la propagation de l'épidémie. L'Institut Pasteur de Niš, qui produisait les vaccins, a joué aussi un rôle important.

À la mi-mars 1915, Vladimir Stanojevich, capitaine de la première classe, est devenu le responsable militaire de l'hôpital. Avec un effort sans précédent, il a réussi à nettoyer l'hôpital et rétablir l'ordre. Les mesures qui ont été mises en œuvre ont conduit à la réussite et à la fin d'avril l'épidémie est arrêtée.

Il est important de noter que seulement en mars et en avril 1915 à l'hôpital militaire Morava, trente-sept médecins ont été morts de typhus, dont treize étaient de l'étranger.

À leurs camarades, morts de la maladie perfide, les médecins et le personnel de l'hôpital avaient dressé un monument en forme de pyramide au mois de mai en 1915, qu'on peut voir aussi aujourd'hui dans la cour de l'hôpital militaire.

L'assistance généreuse de la Russie, du Royaume Uni, de la France, des États-Unis, du Danemark, de la Suisse, de la

Grèce et des autres pays, a notablement contribué que la situation dangereuse médicale ait été dépassée. À Niš, les Russes ont devancé en aide, ayant envoyé plusieurs hôpitaux bien équipés des médicaments, du matériel sanitaire et du personnel d'expérience. Sans l'aide de ces précieuses personnes, qui ont sacrifié leur santé et leur vie, la Serbie aurait connu des moments difficiles.

La poursuite de la guerre en septembre 1915 a conduit à un nouvel afflux de blessés. Quand la Bulgarie est entrée en guerre en novembre 1915, l'hôpital permanent de Morava a logé près de 6000 blessés. Avant l'entrée des Bulgares à Niš, l'hôpital a été évacué et a commencé un long voyage par Kossovo, l'Albanie, la Corfou et le front de Salonique. À Niš sont restés près de 1300 de plus graves blessés, sous la protection de la mission américaine.

Étant donnée que les archives du corps médical civil et militaire ont été détruites, il était difficile de déterminer de façon fiable le nombre de blessés et malades qui sont passés par le centre médical depuis le début de la guerre en 1914 jusqu'au novembre 1915. Le manque du personnel, des fournitures médicales, les conditions sanitaires terribles, un grand nombre de personnes dans un petit espace ont conduit à des pertes horribles. Le dévouement des médecins, des infirmières et du personnel de soutien, à la fois nationaux et étrangers, a contribué à l'empêchement des conséquences plus tragiques.

Nebojša Ozimić

**LE RÔLE DE LA CROIX ROUGE ET DE MISSIONS
MEDICO-HUMANITAIRES AU DÉBUT DE LA
PREMIÈRE GUERRE MONDIALE (1914- 1915)**

L'éclatement de la première guerre mondiale a provoqué une vive activité dans une organisation internationale telle que la Croix rouge. La Croix rouge de Serbie, épuisée dans les deux premières années des guerres balkaniques, a attendu de nouvelles actions guerrières toute épuisée. L'expérience des guerres précédentes a montré que le transport plus rapide des blessés et du matériel médical par les chemins de fer était beaucoup plus indispensable alors que la gare était bâtie sur la propriété du Comité de la croix Rouge de Niš, non loin du dépôt de la Croix Rouge. On avait réparé et coloré des 45 ambulances. En même temps, le Comité principal de la Croix Rouge de Serbie est resté sans matériel de pansement et cette organisation a commandé en Egypte de nouvelles quantités en juin de 1914. Par un acte confidentiel du 11 juin 1914 on a ordonné le transfert du matériel médical à Niš et plus tard le Comité principal de l'association de la croix Rouge a été déplacé à Niš.

La croix Rouge de Serbie est contrainte de s'adresser au peuple serbe par une proclamation particulière qui a été acclamée le premier août 1914 où il a souligné le besoin d'engager davantage les habitants avec des offrandes et avec des engagements personnels. En même temps, cette organisation reçoit une lettre de Genève signée par Gustave (Ador), le président du Conseil international de la croix Rouge, où il a été écrit que le Conseil international n'a pas de moyens de lancer un ap-

pel aux organisations internationales de la Croix rouge car plusieurs pays d'Europe sont en guerre. Le Conseil principal de la Croix Rouge de Serbie, face à la réponse négative à l'assistance demandée, décide de faire le pas de désespoir et d'envoyer des lettres à toutes les organisations nationales de la croix rouge, accusant le Conseil international à Genève « de ne pas pouvoir envoyer un circulaire d'assistance ». Dans ces lettres, on a demandé l'envoi des médecins et la remise d'urgence du matériel médical. Les sociétés nationales de la Grèce, des États-Unis, de l'Angleterre, du Japon, de la Turquie et de la Russie répondent à l'appel. La plus grande et la plus abondante assistance à la Serbie est venue de Russie à l'intermédiaire de la société russe de la croix Rouge mais aussi des autres associations.

Les missions russes

Juste après l'entrée en guerre de la Russie, lorsqu'elle se met à côté de la Serbie matériellement et de toute autre manière, elle commence à organiser l'envoi des missions médicales en Serbie. Les comités slaves qui recueillent l'aide pour la Serbie à Moscou, à Petrograd, à Odessa et à Kiev ont été fondés. La Société russe de la Croix Rouge et la Société slave charitable dont le siège est à Petrograd s'y incluent. Juste après la déclaration de guerre, le Gouvernement russe a mis à la disposition à la commande serbe en chef un chirurgien compétent Dr Sofoteroff autorisé par RDCK de la représenter en Serbie. En même temps, l'épouse de l'ambassadeur défunt russe en Serbie Nikolaï Henrikovitch Hertwig Anna Pavlovna Hertwig, en collaboration avec RDCK, a envoyé en Serbie une donation de 100.000 roubles suivis du matériel hospitalier, des médicaments, des

linges aux malades et des literies. L'équipe médicale avec Dr Softeroff a rejoint Ier et au Vème hôpital de réserve de l'armée serbe qui travaillaient à Niš, généralement à soigner les blessés. À l'exigence du gouvernement serbe, Miroslav Spalaikovitch, député à Belgrade, organise les équipes des médecins russes, des apprentis médecins, et des sœurs charitables qu'il envoie par Danube à travers Prahova à Niš où l'assistance continue à s'organiser dans tous les hôpitaux municipaux et militaires. Le premier groupe de médecins formé de cinq médecins a été envoyé même le 20 août 1914 et puis juste après, ce groupe arrive encore le 9 septembre à Niš. Dans le délai très court, durant le mois de septembre 1914 à Niš arrivent encore quelques groupes de médecins et d'infirmiers de la Russie. Dans les deux groupes qui suivront et qui sont partis de la Russie le 12 septembre et 13 octobre viennent douze médecins. L'importance que la Russie prête à la ville de Niš se reflète aux paroles du comte Troubetskoï : « L'activité de notre Comité a été concentrée en premier lieu sur Niš. Nous ne voulions pas nous mettre en quatre justement pour cela qu'en Serbie sont arrivés abondamment les Anglais, les Français, les Américains, avec de grands moyens et le désir d'aider. La Serbie a été divisée par secteurs et c'est à nous que reste la région des alentours de Niš ».

L'hôpital champêtre de la Communauté de Moscou d'Alexandrov des garde-malades

La Mission du Comité "Secours Chrétien" de la Communauté de Moscou d'Aleksandrov est venue à Niš avec un hôpital ambulant aux 50 lits. Selon le standard de RDCK l'hôpital champêtre a été composé d'un médecin en chef, d'un médecin auxiliaire, d'un manipulateur d'instruments

(économe), de six infirmiers et de dix garde-malades. Le médecin en chef était Aléksei Iouriévitch Ozoling. Bien que la mission soit logée dans la Caserne de génie militaire qui, à cause du manque de réseau des égouts et des aqueducs, était sans conditions pour le début normal du travail de la mission, même le 20 octobre tout était déjà préparé pour l'accueil des malades. Le médecin en chef Aléksei Iouriévitch Ozoling, le médecin plus jeune Ivan Dimitriévitch Dobronravoff, une garde-malade en chef Parascève Lochina et le manipulateur d'instruments Pavel Mihailovic Raiski plus tard ont été aperçus avec les décorations de la « Croix Rouge ».

Après la mort de l'ambassadeur Hertwig, l'ambassadeur nouvellement posé de la Russie Grigori Nikolaïevitch Troubetskoï, ensemble avec son épouse Maria Konstantinova, vers la fin de 1914, forment Comité d'assistance à la Serbie et au Monténégro près de la députation impériale russe en Serbie. Le secours entier accueilli en Russie était parti pour la Serbie à l'intermédiaire de ce corps. L'évêque de Niš, Dossithée, grand ami de Russes, avait été élu président du Comité et les membres étaient aussi : prince et princesse Troubetzkoy, V. N. Strandmann, premier secrétaire de la députation russe et le remplaçant de l'ambassadeur à Belgrade, lieutenant colonel Novikoff (chargé des affaires économiques), Dr Sofoteroff (chargé des affaires médicales). La princesse Troubetzkoy a offert sa personnelle donation de 100.000 roubles. À la formation de ce Comité qui avait pour but d'établir la communication la meilleure possible des travaux de toutes les missions charitables médicales en Serbie et l'obtention des moyens financiers pour leur travail, les convois de matériel médical, du linge et des médicaments, des vêtements et des chaussures (200.000 d'habits qui réchauffent et 50.000 de pelisses

courtes), et même les armes, par la flottille de Danube fluviale sous la commande de l'amiral Vésélkine. ont commencé à arriver en Serbie

Dès la venue à Niš, les missionnaires russes ont formé l'hôpital moscoutaire chirurgical dans l'immeuble du Lycée de Niš qui n'a pas été fini. L'hôpital disposait d'une infirmerie, d'un cabinet de radiographie et de stomatologie. En tête de l'hôpital a été nommé un vieux chirurgien compétent Dr Sirotkine. Le médecin de cet hôpital a été aussi un Serbe qui avait terminé ses études de médecine en Russie, Dr Arsénié Dzouverovitch.

Pendant leur travail, le personnel entier de ce rayon est tombé malade de typhus et a été guéri, seul le Dr Baraboschkine a succombé à la maladie et était en même temps l'une des premières victimes de l'épidémie. Après cette mission, ayant compris à quel point cette épidémie est devenue intense, les Russes envoient un nouvel hôpital clinique aux contagés de 500 lits, très bien équipé, financé par la Société russe de la Croix Rouge, Commune alexandrine numéro 3 et E. M. Terschchenko avec les donations financières. Le chef de cet hôpital a été chargé de cour Dr N. Spassky où travaillaient encore sept médecins et 40 garde-malades.

Au sens organisationnel et fonctionnel, la ville a été divisée en quatre parties et pour chacun de ces rayons le travail d'un médecin a été obligatoire. Ces médecins russes avaient fréquenté 125 villages, dans le radius de 80 km. Les données statistiques démontrent ainsi : avec 5 médecins, six garde-malades et un pharmacien ont été faits 4485 examinassions dans les maisons et en ville, 3015 examinassions dans les villages ont été réalisées 460 désinfections. Pour une protection de santé plus efficace de la population, il a été formée l'Assistance munic-

ipale médicale serbo-russe dont faisaient partie, à côté des membres du Comité, Dr Zarco Trpkovitch, chef de la préfecture policière, maire de Niš et cinq médecins jeunes d'origine slaves, qui venaient d'arriver de la captivité russe : docteurs Kosta Zivanovitch, George Militch, Krsta Grabovatchki, Milan Iovanovitch et le cinquième reste inconnu. Le Comité s'est chargé de former quatre cuisines ayant la capacité de 2500 repas par jour, un centre d'accueil pour enfants et réfugiés pour 200 personnes, et au monastère de Sainte Petka le sanatorium pour le personnel malade des missions. En même temps, avec un grand engagement de la part de l'évêque de Niš Dossithée, dans les bois de Niš a été bâti sanatorium pour les enfants malades de tuberculose, qui avaient besoin de faire un régime hygiénique et de diète.

Mission britannique

La Grande Bretagne a été l'une des premières des pays alliés à envoyer en Serbie quatre missions de charité sanitaires, qui agissaient en général dans la région de la Serbie occidentale (Mladénovatz, Kragouiëvatz, Valjevo) et à Niš séjournaient sporadiquement certains membres des missions britanniques, en général en qualité de mission spéciale. C'est ainsi que le Comité britannique militaire sanitaire a envoyé au gouvernement serbe, en tant qu'assistance à la lutte contre les épidémies, une mission militaire médicale avec en tête le colonel William Hunter. Cette mission a été faite par le lieutenant colonel Steamers et encore par trente médecins. Ils avaient une tâche spéciale – d'arrêter l'épidémie de typhus en Serbie.

Le colonel Hunter était un savant réputé dans le monde. Il est venu à Niš en début de mars 1915 et a immédiatement informé ses supérieurs de son service de santé militaire britannique que la situation en Serbie était assez grave. Dans ses premiers rapports il a demandé d'être envoyée en urgence une assistance médicale. Les médecins de la mission britannique militaire avaient participé à la réunion fondatrice du Comité International de la mise en place des mesures médicales pour arrêter la contagion à Niš, présidée par sir Ralph Paget et auquel assistaient les représentants de presque toutes les missions britanniques en Serbie, mais aussi les présidents d'autres missions alliées. En principe, ils ont établi la stratégie de la lutte contre le typhus mais la plus grande partie de cette tâche avait été confiée au colonel Hunter et à ses collaborateurs.

La première mesure que le colonel Dr Hunter avait prise était l'arrêt de la communication entre le front et l'arrière. Derrière les lignes combattantes ont été formées les quarantaines où étaient retenus les cas les plus soupçonneux et toutes les absences de l'armée ont été arrêtées. Le transport ferroviaire a été arrêté tandis que des wagons luxueux ont été enlevés, les sièges capitonnés et remplacés avec ceux en bois. Les wagons ont été régulièrement nettoyés et désinfectés. Une désinfection et désinfection massives de tous les bâtiments et de toutes les pièces qui servaient aux rassemblements publics des citoyens (hôtels, cafés, restaurants ...). En fin de juin en 1915, grâce à toutes ces mesures, il n'y avait plus de nouveaux malades du typhus.

Après la fin de la guerre Dr Hunter a publié le livre sur l'épidémie en Serbie en 1915 où il a rendu public l'attitude générale des médecins alliés qui séjournaient au début de la guerre sur le territoire de la Serbie. En écrivant sur les crimes

commis par l'ennemi, Dr Hunter a écrit que ce n'était pas la guerre contre la Serbie, mais sa punition et son exécution. Grâce à ce livre, l'Europe a été informée sur un ordre austro-hongrois : « Contre le peuple serbe on doit se porter sans sentiment de l'humanité et de la générosité ».

ABANDON DE NIŠ EN OCTOBRE 1915

Après l'entrée de la Bulgarie en guerre, les missions humanitaires russes ont vécu le même destin que le Gouvernement de la Serbie : la mobilisation et le retrait le plus rapide vers le sud. Se préparant pour abandonner Niš, Dr Voïslav Soubotitch a écrit une lettre le 21 octobre 1915 adressée à la Croix Rouge de la Bulgarie où il se référait à la Convention de Genève et exigeait que les Bulgares, en tant qu'envahisseurs, respectent et protègent les droits de la Société Serbe de la Croix Rouge. Dr Soubotitch, à la suite de sa lettre, avait insisté que soit garantie la sûreté du personnel et que le matériel médical soit strictement employé pour guérir des blessés serbes et bulgares. On cite, entre autres, dans cette lettre :

“Avant de quitter ce foyer saint de Charité je pense pour mon devoir adresser à la Croix Rouge bulgare quelques mots : tout d'abord je lui attire l'attention au fait historique que la Croix Rouge serbe en période 1885/6 de guerre avec la Bulgarie avait fait de grands services à la Croix Rouge bulgare car elle a réussi de faire passer à travers les lignes combattantes des armées serbe et bulgare le matériel médical venant de la Vienne à la Croix Rouge bulgare... La Croix Rouge serbe met en disposition tout son matériel médical pour les blessés et les malades serbes et bulgares mais attend en revanche que soient respectés tous les droits de la Croix Rouge serbe ».

Il est noté dans le rapport de la Croix Rouge bulgare que la prise de Niš avait eu lieu en 1915. Le commandant de l'armée bulgare avait entièrement confisqué le contenu du dépôt de la Croix Rouge serbe.

СПИСАК ПРЕДМЕТА

1. Шелоумов Афанасиј, Српски коњаници, инв. бр. 53, збирка историје уметности, НМН
2. Жуве Пол, Застава III Српског корпуса, инв. бр. 20, збирка историје уметности, НМН
3. Гуљевич Всеволод, Краљ Петар Карађорђевић, репродукција, ВМ
4. Гуљевич Всеволод, Регент Александар Карађорђевић, репродукција, ВМ
5. Раденковић К Боривоје, Нишка декларација, репродукција, ИМС
6. Телеграм Николе Пашића упућен регенту Александру поводом победе у Церској и Колубарској бици, историјско одељење, НМН
7. Телеграм Николе Пашића упућен регенту Александру поводом победе у првом сукобу са непријатељем, историјско одељење, НМН
8. Пруга Ниш-Књажевац, 8. 6. 1915, фотографија, инв. бр. 212, историјско одељење, НМН
9. Пруга Ниш-Књажевац, 8. 6. 1915, фотографија, инв. бр. 210, историјско одељење, НМН
10. Пруга Ниш-Књажевац, 26. 7. 1915, фотографија, инв. бр. 209, историјско одељење, НМН
11. Престона беседа престолонаследника Александра којом је отворио седнице ванредног сазива Народне скупштине, сазване у Нишу за 14. јули 1914. године, приватна колекција Венцислава Бошковића

12. Мојим јуначким и драгим Србима, проглас регента Александра поводом објаве рата Србији, 16. јул 1914. у Нишу, приватна колекција Венцислава Бошковића
13. Пушка, српски коњички карабин М1908, система Mauser, историјско одељење, НМН
14. Пушка, британска пешадијска, Li Enfld 1907, инв. бр. 129, НМН
15. Пушка пешадијска руска М.1891 система MOSIN-NAGANT, инв. бр И-О/171, НМЛ
16. Пушка пешадијска М 1895, система MANNLICHER, инв. бр И – О/173 НМЛ
17. Пиштољ, Roth-Steyer М1907, историјско одељење НМН
18. Пиштољ, Rast-Gasser М1898, историјско одељење НМН
19. Пиштољ, Gasser М1873
20. Сабља, официрска коњичка М 1895, историјско одељење НМН
21. Бодеж, историјско одељење НМН
22. Нож, OEWG, Steyr М95 инв.бр 119, историјско одељење НМН
23. Бајонет, историјско одељење НМН
24. Српска ручна бомба Васић М 1912, „васићка“, инв. бр И – О/215/216, НМЛ
25. Ручна бомба М 17 српска „коњичка“, инв. бр. И-О/211, НМЛ

- 26. Митраљез, М.1907, система Schwarzlose историјско одељење НМН
- 27. Добош, инв. бр. Е586, етнографско одељење, НМН
- 28. Српска пуковска застава, ВМ
- 29. Српска пуковска застава, ВМ
- 30. Печат 16. Пешадијског пука Цара Николе II, инв. бр. 32, историјско одељење НМН
- 31. Српска артиљеријска труба, инв. бр. 3533, ВМ
- 32. Реконструкција униформе српског војника 1. позива
- 33. Реконструкција униформе српског официра
- 34. Реконструкција униформе војника 3. позива
- 35. Војничко ћебе Николе Узуновића, историјско одељење НМН
- 36. Војнички сандук Милоша Ђорића, историјско одељење НМН
- 37. Кутија за дуван Милоша Ђорића, историјско одељење НМН
- 38. Војничко огледало, приватна колекција Александра Коцића
- 39. Војнички прибор за бријање каплара Стевана Жорића, приватно власништво
- 42. Војничка чутура, историјско одељење НМН
- 41. Лекарска торба, Т:11.7.26, МНТ
- 42. Стетоскоп, Т:11.7.523, МНТ
- 43. Чеоно огледало, Т:11.1.192, МНТ

44. Бризгалица, Т:11.7.455, МНТ
45. Апарат за мерење крвног притиска, Т:11.7.176, МНТ
46. Завоји, Т:11.7.141, МНТ
47. Трака за рукав, Т:11.76.1 МНТ
48. Хирушки инструменти:
пинцета	Т:11.7.839, МНТ
кирета	Т:11.7.519, МНТ
кирета	Т:11.7.520, МНТ
сонда	Т:11.7.1981 МНТ
хватаљка	Т:11.7.982, МНТ
49. Шпиритуска лампа, Т:11.7.129, МНТ
50. Реконструкција српског бурета за дезинфекцију
51. Врућица, трбушни тифус, упутства за народ, проглас Државног одбора за сузбијање заразе, март 1915, историјско одељење НМН
52. Орден Карађорђевог звезде са мачевима IV реда, инв. бр. 150, историјско одељење, НМН
53. Орден Карађорђевог звезде са мачевима IV реда, инв. бр. 148, историјско одељење, НМН
54. Орден Белог орла са мачевима IV реда, инв. бр. 147
55. Златна медаља за храброст „Милош Обилић“, инв. бр. 165, историјско одељење, НМН
56. Златна медаља за војничке врлине, инв. бр. 170, историјско одељење, НМН

57. Сребрна медаља за ревносну службу, инв. бр. 111, историјско одељење, НМН
58. Споменица рата са Турцима 1912. године „Освећено Косово”, инв. бр. 116, историјско одељење, НМН
59. Споменица рата са Бугарима 1913. године, инв. бр. 117, историјско одељење, НМН
60. Споменица ратова за ослобођење и уједињење, инв. бр. 118, историјско одељење, НМН
61. Крст милосрђа, инв. бр. 120, историјско одељење, НМН
62. Албанска споменица, инв. бр. 122, историјско одељење, НМН
63. Српска застава, часопис, НМН
64. Самоуправа, орган радикалне странке, 27. август 1914, историјско одељење НМН
65. Правила ратне потрошачке задруге, Ниш 1915, НБН
66. Уредба о војној цензури за време рата, Ниш, НБН
67. Закон о помоћи невољнима у рату и Правилник за извршење овог закона, Ниш 1915, НБН
68. Милан Јовановић Батут, Пегави тифус, Ниш 1915, НБН
69. Милутин Бојић, Каин, Ниш 1915, НБН
70. Српско – аустријски и европски рат, Ниш 1914, НБН

- 71. Дипломатска преписка о српско – аустријском сукобу, Ниш 1914, НБН
- 72. Тихомир Ђорђевић, Југословенски односи, Ниш 1915, НБН
- 73. Станоје Станојевић, Шта хоће Србија, Ниш 1915, НБН
- 74. Перо Слијепчевић, Аустро-Угарска против својих поданика, Ниш 1915, НБН
- 75. Маговчевић Ј., Путем славе, Ниш 1915, НБН
- 76. Душан Славић, Трговање у рату, Ниш 1915, НБН
- 77. Уредба о насељавању, Ниш 1914, НБН
- 78. Југословенски гласник, часопис, Ниш 1915, НБН
- 79. Дело, часопис, Ниш 1915, НБН

СКРАЋЕНИЦЕ

НМН – Народни музеј Ниш

ИМС - Историјски музеј Србије

ВМ – Војни музеј

НМЛ – Народни музеј Лесковац

МНТ – Музеј науке и технике

НБН – Народна библиотека Стеван Сремац, Ниш

САДРЖАЈ

Бојана Нешић

<i>Србија на почетку Првог светског рата</i>	5
Европа и свет на почетку новог века	7
Кратка предисторија сукоба из 1914	13
Сарајевски атентат, јулски ултиматум и почетак рата	20
<i>Рад Владе, Народне скупштине и научне елите</i>	31
Влада	35
Заседања Народне скупштине	47
Рад научне елите на формулисању ратног циља Србије	53
Нишка декларација	63
Дипломатски представници	66
<i>Издавачка делатност и књижевни рад у Нишу 1914-1915</i>	77

Ивана Груден Милентијевић

<i>Организација српске војске и објава мобилизације 1914. године</i>	87
Оружје српске војске	94
Униформе српске војске у Великом рату	97
Моравска дивизија и нишки војни гарнизон	99
Ратни заробљеници у Нишу	106
Добровољци у Србији	109

Марина Влаисављевић

<i>Војно-санитетске установе српске војске у Нишу 1914-1915. године</i>	<i>117</i>
<i>Санитетско-санитарна ситуација у Нишу пред Први светски рат</i>	<i>122</i>
<i>Организација српског Војног санитета</i>	<i>126</i>
<i>Здравствене прилике у Нишу 1914 - 1915. године</i>	<i>129</i>
<i>Закључак</i>	<i>146</i>

Небојша Озимић

<i>Улога Црвеног крста и хуманитарних медицинских мисија на почетку Првог светског рата</i>	<i>153</i>
<i>Руске хуманитарне медицинске мисије у Нишу</i>	<i>159</i>
<i>Енглеске хуманитарне мисије</i>	<i>168</i>
<i>Напуштање Ниша октобра 1915. године</i>	<i>170</i>

<i>Summary</i>	<i>173</i>
<i>Résumé</i>	<i>207</i>
<i>Списак предмета</i>	<i>241</i>

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41-1

РАНЂЕЛОВИЋ, Ранка, 1963-
Уклети путник : [песме] / Ранка
Ранђеловић. - 1. изд. - Ниш : Медивест КТ,
2014 (Ниш : Медивест КТ). - 65 стр. ; 20 cm

Тираж 300.

ISBN 978-86-88415-55-2

COBISS.SR-ID 208230412